T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSİTÜSÜ

TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)

ANABİLİM DALI

MANAS DESTANI ÇERÇEVESİNDE TÜRK DESTANLARINDA TÜRK ORDU TEŞKİLATINA DAİR İZLER

Yüksek Lisans Tezi

Asım Şişikoğlu

Ankara 2018

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSİTÜSÜ

TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)

ANABİLİM DALI

MANAS DESTANI ÇERÇEVESİNDE TÜRK DESTANLARINDA TÜRK ORDU TEŞKİLATINA DAİR İZLER

Yüksek Lisans Tezi

Asım Şişikoğlu

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç

Ankara – 2018

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(…./…./2018)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

Asım ŞİŞİKOĞLU

İmzası

…….

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER……I

ÖNSÖZ……...V

KISALTMALAR……VIII

GİRİŞ……X

BİRİNCİ BÖLÜM

KIRGIZ SİYASİ TARİHİ

1.Kırgızlara Dair İlk Bilgiler...……1

1.1 Kırgız Adı**……..1**

1.2 Kırgızların Ortaya Çıktıları Saha……....4

2. Kırgız Siyasi Tarihi…….……4

2.1 Uygur Dönemine Kadar Kırgızların Sosyal Hayatı……...15

2.2 Kırgız Devleti'nin Yıkılması ve Moğolların Ortaya Çıkması……....18

2.3 Doğu Çağatay Hanlığı'nda Kırgızlar……..23

2.4. Yenisey'deki Kırgızların Dağılması…….26

2.5. XVII. ve XVIII. Yüzyılda Kırgızların Durumu……....30

2.6. Kırgızların Hokand Hanlığı'na Etkileri…...…….....33

3. XIX. Yüzyılda Kırgızlar ve Türkistan'ın İşgali……..34

4. Manasçılık Geleneği……..42

5. Kırgızlarda Destan Kültürü…….55

İKİNCİ BÖLÜM

MANAS DESTANI'NDA DEVLET TEŞKİLATI

1. Devlet……..61

1.1 Kırgız Boyları ve Teşkilatlanması..……..……...61

1.2 Hükümdarın Görevleri.....63

1.2.1. Könilik….……...63

1.2.2. Tüzlük…….65

2. Hükümdarlık Alametleri……66

2.1 Lakap ve Unvan……..67

2.2 Altın Eşyalar……69

2.3 Yaş Olgunluğu…….71

2.4 Tuğ veya Bayrak……..74

2.5 Hükümet Merkezi (Başkent) ve Saray.....78

2.6 Otağ……..82

2.7 Taç……85

2.8 Nevbet……..86

3. Devlet İşleyişi ve Görevleri……..88

3.1 Göç……...88

3.2 Vergi……93

3.3 Yargı……96

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ASKERİ TEŞKİLAT

1. Askeri ve İdari Teşkilat Görevlileri……100

1.1 Vezir……101

1.2 Aksakallar……109

1.3 Danışman……115

1.4 Avulbaşı……...121

1.5 Başçı……123

1.6 Hazineci.....127

1.7 Meşrubatçı……...129

1.8 Atlardan Sorumlu Görevliler……131

1.9 Tölgöçü……136

1.10 Sakçı……...138

1.11 Diğer Görevliler……141

2. Ordu ve Teşkilatlanma…….……...144

2.1 Ordu Komutanı……144

3.Orduyu Meydana Getiren Unsurlar……149

3.1 Kırk Çora ve Avul Nöbetçileri……..149

3.2 Bağlı Hanlık Askerleri……..150

4. Savaştan Öncesi ve Savaş Sırasında Ordu…….152

5. Savaş Düzeni…….162

6. Rütbeler……164

7. Savaş Aletleri……166

SONUÇ **170**

ÖZET **172**

SUMMARY **173**

KAYNAKÇA **174**

ÖNSÖZ

Manas Destanı, Türk destanları arasında zengin muhteviyatı nedeniyle sahip olduğumuz en önemli eserlerden sayılmaktadır. Destan, günlük yaşamdan devlet düzenine kadar pek çok mecrada Türk kültür tarihine dair eşsiz bilgiler sunmaktadır. Çalışmamız dâhilinde destanda yoğun olarak geçen askeri faaliyetler ele alındı. Askeri unsur ve geleneklerden yola çıkarak bunların eski Türk ordularındaki benzer ve farklı yönlerini ortaya koymaya ve bu vesile ile süregelen askeri teşkilat unsurlarının varlığı tespit edilmeye çalışıldı. Yüksek lisans tezi olarak sunulan bu çalışmayı pek çok kaynaktan destek alarak hazırladık. Destanın pek çok varyantının tarafımıza ulaşmış olmasına karşın en eski Manas rivayeti olması ve askeri faaliyetlerin genişçe bir yer tutması sebebiyle Radloff'un derlemesi temel kaynak olarak tercih edildi. Ayrıca çalışmamızda Büyük Sefer bölümüne yer verildiği için Sagımbay Orozbakoğlu'nun Manas varyantı da incelendi. Destan metinlerinin tahlili hususunda Dede Korkut Kitabı başta olmak üzere pek çok Türk destanından da yararlanıldı. Türk Dil Kurumu'nun derlediği Türk Destanları serisi çalışma esnasında sıkça başvurulan kaynaklardan oldu. Askeri olaylar değerlendirilirken destanların yanı sıra Hun, Kök Türk, Karahanlı, Memlük, Selçuklu, Türkiye Selçuklu ve İlhanlı askeri yapıları da teferruatıyla gözden geçirildi. Bu esnada bahsi geçen Türk ordularının pek çok yönden Manas'ın ordusuna benzediği kanısına varıldı.

Destanın tetkiki esnasında Kırgızların teşkilatlarını bulabileceğimiz bir devletlerinin olmaması karşılaşılan güçlükler arasında zikredilebilir. Ulaşabildiğimiz yerli ve yabancı pek çok kaynakta Kırgız idarecileri dışında, askeri kurumlar hakkında tafsilatlı bir bilgiye rastlanılmadı. Bu durumda tahliller diğer Türk kavimlerinin askeri yapılarına göre

yapıldı. Ancak XVIII. ve XIX. yüzyıllarda bazı Kırgız boylarının hareketleri Rus kaynaklarına yansıdığı için bu döneme ait bilgiler yol gösterici olmuştur. Karşılaştığımız bir diğer güçlük ise destana dair askeri tahlilleri kapsayan az sayıda tetkik eser bulunmasıdır. Bu konuda en üretken araştırmacılardan Abdülkadir İnan ve Bahaeddin Ögel çalışmalarını daha çok kültürel tarafa yoğunlaştırmışlardır. 1995 yılında üç cilt olarak basılan Manas Ansiklopedileri ise destandaki pek çok kavram hakkında detaylı bilgiler içermekle birlikte askeri kültür konusunda yeteri kadar açıklayıcı değildir. Bütün bu sebepler askeri unsurların değerlendirilmesini tarihi olaylara ve diğer destanlara bırakmıştır.

Çalışmamız üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Kırgızların Yenisey bölgesindeki faaliyetlerinden ve günümüz Kırgızistan topraklarına gelişleri açıklanmıştır. Bu bölümde daha çok destanlarda rastlayabileceğimiz konular üzerinde duruldu. Manasçılık bölümünde ise kaynak olarak destanlardan faydalanmanın mümkün olup olmadığı açıklanmaya çalışıldı. Kırgızların destan kültürü ve Manas Destanı'nın hangi döneme ait olduğu ile ilgili açıklamalara bu bölümde yer verilmiştir. İkinci bölümde Manas Destanı'nda devletin nasıl ve hangi alanlarda işlerlik kazandığı konusu ele alındı. Bilhassa destanda zikredilen devlet müesseselerinin diğer Türk devletleri ile benzer ve ortak unsurları meydana çıkarılmaya çalışıldı. Hükümdar devletin en mühim ögesi olduğu için onun özellikleri genişçe bir yer verilmiştir. Son bölümde ise hükümdarın faaliyetlerinden ve hem askeri hem günlük hayatta çevresinde bulunan vazifelilerden bahsedilmiştir. Ancak çalışmamızın odak noktası askeri görevliler olduğu için bu konu üzerinde hususi bir şekilde durulmuştur. Ordunun savaş halindeyken düzen ve hareketleri eski Türk geleneklerinden referans alınarak açıklanmış ve bu askeri kültür devamlılığı örneklerle desteklenerek açıklanmıştır.

Çalışmam esnasında; büyük bir sabır ve titizlikle yol gösteren imkânlarını benden esirgemeyen danışmanım ve kıymetli Hocam Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ'e tüm

emekleri için çok teşekkür ederim. Kaynak taraması aşamasında benimle değerli fikirlerini paylaşan Bonn Üniversitesi'nde Orta Çağ destanları alanında uzman Prof. Dr. Karl Reich'a teşekkür ederim. Ayrıca, Manas Destanı varyantları ve muhtevası hakkında desteğini esirgemeyen Prof. Dr. Naciye Yıldız'a, Uygurca metinlerin çevirilerinde yardımını aldığım Kutlu Selamigil'e, Türk silahları konusunda bilgi ve tecrübelerini benimle paylaşan Türk savaş sanatı üstadı Nihat Yiğit'e, kaynak edinme ve yazım aşamalarında yardım sever, içten tavırları için Ankara Üniversitesi ve Gazi Üniversitesi kütüphane çalışanlarına teşekkürü borç bilirim. Ve ayrıca, yol arkadaşım ve nişanlım Meryem Tekin'e çalışmam boyunca gösterdiği çabası ve bu sürede hayatımı daha güzel yaptığı için çok teşekkür ederim.

KISALTMALAR

a.g.e. **:** Adı Geçen Eser

a.g.m. **:** Adı Geçen Makale

a.g.t. **:** Adı Geçen Tez

Akt. **:** Aktaran

Anl. **:** Anlatan

C. **:** Cilt

Çev. **:** Çeviren

D.L.T. **:** Divan-ı Lügat'it Türk

HAZ. **:** Hazırlayan

İ.A. **:** İslam Ansiklopedisi

M.Ö. **:** Milattan Önce

S. **:** Sayfa

T.C. **:** Türkiye Cumhuriyeti

T.T.K. **:** Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

Türk Dil Kurumu'na göre tarih biliminin tanımlarından birisi de nesrin hikâyeleme yoluyla, her türlü kaynaktan faydalanarak olayları sebep ve sonuca bağlama eylemidir. Eski Yunancada ise gelip, geçmişin anlatılmasına "historia" denmekteydi. Tarih, diğer bilimlerden farklı metodlar kullansa da diğer bilim dallarından faydalanmaya her zaman açık olmuştur. Bu durumun tabii bir sonucu olarak başta edebiyat olmak üzere felsefe, siyaset, sosyoloji, arkeoloji gibi alanların ürettiği kaynaklar, tarih incelemelerinin ana konusu olabilmektedir.

Çalışmamız boyunca, "Manas Destanı Çerçevesinde Türk Destanlarında, Türk Ordu Teşkilatına Dair İzler" konusu üzerinde durulurken bahsi geçen diğer alanlardan da elimizden geldiğince faydalanmaya gayret ettik.

Kırgızların ilk kez bahsedildiği Mo-tun dönemi ile başlayan tarihleri onlar hakkında son derece eski bilgiler edinmemizi sağlamıştır. Asya Hun Devleti döneminde farklı olaylarda bahisleri geçmişse de devletin yıkılmasıyla Kırgız tarihine ait kaynaklar da uzun bir süre sessizliğe gömülmüştür. Bu döneme dair bir takım arkeolojik tasvirler sayesinde kültürel ögeler günümüze ulaşmış ise de ne yazık ki siyasi aksiyonları hakkında net bulgular yoktur. Çalışmamızda arkeolojik kalıntılardan bazı silahları tanımlamak için yararlandık.

Kırgızlar hakkında bilgilerimiz VI. Yüzyıl ile başlayarak Kök Türk Kağanlığı'nın Türk boylarını birleştirmesiyle artarak devam etmiştir. Bu dönemde çeşitli isyanlarda rol almaya başlayan Kırgızlar, kağanlığın yıkılmasına kadar yıkıcı hareketlerine devam etmişlerdir. Kök Türkler'in dağılmasının ardından Kırgızlar bir süre özgür olmuşlar, Uygur Kağanlığı'nın kurulması ile tekrar tarih sahnesine çıkmışlardır. Uygur Devleti'nin

yıkılmasına kadar adeta altın dönemlerini yaşayan Kırgızlar hakkında bu devirden sonra bilgiler oldukça azdır.

Çingiz Han ve ardından gelen Moğol devletleri döneminde haklarında net bilgiler edinemediğimiz Kırgızlar Hokand Hanlığı dönemi ile tekrar göçebelerin faaliyetleri sayesinde tarih sahnesine çıkmışlardır. Biz de çalışmamız da asıl olarak bu dönemden faydalandık. Üstelik bu sürede Kırgızlar hakkında daha net bilgi edinebileceğimiz başka kaynaklar da ortaya çıkmıştır. [1] Diğer Türklerden farklı olarak XVII. yüzyıl ve sonrasında dahi göçebe kültürünü canlı bir şekilde yaşatan Kırgız boyları çalışmamıza uygun bir saha oluşturmuştur. Zira konar-göçer yaşam tarzı M.Ö. 2000-1500'lerde zorlu iklim şartlarından dolayı ortaya çıkan bir yaşam şekliydi.[2] Kırgızlar ise Yenisey havalisinden ayrıldıktan sonra eski yaşam tarzlarını çeşitli sebeplerden dolayı devam ettirerek göçebe kültürden ayrılmamışlardır. Bu durum sayesinde, aynı kültür seviyesine erişemese de, eski Türk devletlerinin benzeri bir teşkilatlanmaya sahip bir topluluk olarak karşımıza çıkmış oldu.

Konumuz dâhilinde edinebileceğimiz kaynaklardaki sınırlılık ve Kırgız devlet hayatının göçebelik sebebiyle bilinmezlik içerisinde olması çalışmamızın konusunu destanlara doğru seyretmesine sebep oldu. Kahramanlık hikâyelerini konu edinen çok sayıda Türk destanının bulunması bir tesadüften ziyade Türk tarihinin doğal bir neticesidir. Kırgız kahramanlarının birden fazla anlatıları olsada bunları toplu şekilde bulabileceğimiz en büyükleri Manas Destanı'dır. Tezimizde askeri hareketleri inceleme amacıyla Manas Destanı'nda pek faaliyeti inceleyerek bunları diğer Türk destanları ile kıyaslamaya gayret ettik.

[1] Eugene Schuyler, **Türkistan**, İstanbul 2007; Gabriel Bonvalot, **Esir Yurt Orta Asya'dan**, Çev. Reşat Uzmen, tarihsiz; W. Radloff, **Sibirya'dan**, Çev. Ahmet Temir, İstanbul 1994

[2] Saadettin Gömeç, **Türk Kültürünün Anahatları**, Ankara 2014, s.84

Manas ve etrafında bulunun yiğitler, Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar anlatılarak yazıya geçirilen tüm kahramanlık destanlarında görebileceğimiz ortak tiplemelerdir. Bu çerçevede Manas hem bir hükümdar hem de bir komutan hüviyetinde olması, etrafındaki yiğitlerinde boyu yöneten kimseler gibi olması işimizi kolaylaştırdı. Zira Köroğlu Destanı, Oğuz Kağan Destanı, Dede Korkut Destanları, Mendirman Destanı ve benzeri anlatılardaki tipler de Manas Destanı'ndaki gibi hikâye hatlarına sahip olduğunu unutmamalıyız. Hikâyelerin ilk kısımlarında doğan, büyüyen beyler sonrasında kendilerine katılan yiğitleriyle enerjik bir yaşam sürerlerdi. Bu enerjik bozkır hayatı doğal olarak yağma hareketleriyle ve fetihlerle dolu geçerdi. Bu anlatıların genel gidişatına baktığımızda Türk tarihinde şahit olduğumuz Mo-tun ve devamında Bilge Kağan, Çingiz Han, Celaleddin Mengüberti, Osman Bey gibi örnekler aslında bu anlatılardan farklı olmadığı gibi nice benzer noktaya tesadüf etmek mümkündür. Bu noktalar sayesinde, askeri olayları ve şemaları tanımlamak için Türk tarihinde de gördüğümüz ortak çizgiler tezimizi ortaya çıkartmıştır.

I. BÖLÜM

1.Kırgızlara Dair İlk Bilgiler

1.1 Kırgız Adı

Kırgız, Türk tarihinde karşılaşılan en eski Türk boy isimlerinden biridir. Kaynaklarda Kırgızlarla alakalı ilk bahislere Türk hakanı Mo-tun zamanında rastlamaktayız. Bu bozkır halkının eski zamanlardan bu yana aynı adın farklı transkripsyonuyla bahsedilmiş olması onların uzun süredir tarih sahnesinde olduğunu kanıtlamaktadır. Kırgız adının geniş zamana yayılan tarihi, bu ismin anlamının ne olduğu konusunda pek çok görüş ortaya çıkmasına sebep olmuştur.[3]

Çin kaynaklarında Kien-kun, K'i-ku, Kie-kou, Hsia-chia-ssu şeklinde transkripsiyon edilen Kırgız adı, Kök Türkçe yazılı metinlerinde Kırkız, Tibetçe kaynaklarda ise Gir-kis şeklinde geçmektedir. Ayrıca bu adın "Kır" ile "Gız" kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiş "kır gezer" anlamında bir kelime olmasının yanı sıra teşekkülünün "kırk" ve "yüz" sayı adlarının kaynaşmasıyla olduğu ileri sürülmüştür. Bunun yanında Ligeti Kır gezer adını açıklarken aynı mirasa varis olan dört kardeşten birinin Kırgız olduğunu belirterek kardeşlerinin Kırgız'a payını vermeyerek "sen dağları gez"demesine bağlı bir halk hikâyesi anlatmaktadır. Çin kaynaklarındaki tasvirlere dayanarak Kırgız adının "kırku"dan yani "kırmızı yüz" kelimelerinden ibaret olduğu da söylenmektedir. Kırgızların kırmızı suratlı oldukları belirtildiği için dilbilimciler kelime kökenini "gızgıl"

[3] V.V. Barthold, **Kırgızlar**, Konya 2002, s.9; Saadettin Gömeç, **Kırgız Türkleri Tarihi**, Ankara 2011, s.10; E.G. Pulleyblank, "The Name Of Kırghız", **Central Asiatic Journal**, Vol. 34, Wiesbaden 1990, s.98-108.

yani kırmızı kelimesine dayandırmıştır. Kelimenin gerçek anlamı olan "Kırk" sözcüğünün çoğulu olması ise Türklerdeki kabile adlarının sayı ile verilmesi geleneğine uygun düşüyor. Bununla beraber Kırgızların, Oğuzlarla olan irtibatları da dikkat çekmektedir. Hatta Kırgız kelimesinin "Kırk Oğuz"dan geldiği, Kırgızların Oğuz Han'ın yirmi dört komutanından türediği ve kırk Çinli kızın Oğuz bölgesine gelip, onlarla evlenerek, doğan çocuklarının Kırk Oğuz adıyla anıldığı yolundaki efsaneler de mevcuttur. Ayrıca "kırk kız" motifini Dede Korkut hikâyelerinde "Salur Kazan'ın Evinin Yağlaması" ve "Kazan Beg'in Oğlu Uruz Beg'in Tutsak Olması" destanlarında görmekteyiz. Pek çok Kırgız şeceresinde kendilerini Oğuz Kağan'a bağlamaları da dikkate değer.[4]

Kırgız adı İslam coğrafyacılarından İbni Hurdadbih, İbni El-Fakih, El İsathrî, İbni Havkal, Hudud'el Alem, Ebu Reyhân El-Biruni, Gerdizi, Ebu Hamid el- Endülüsi El Gırnati, Muhammad ibni Nadcip Bekrani ve Madci'nin eserlerinde ''Hırhız'' olarak yer almaktadır. Kaşgarlı Mahmud, Reşidüddin, Fahreddin Mübarek-şah el-Mervezi ise eserlerinde Qırqız olarak verirken Avfî bunların isimlerini Hırqız olarak kaydeden tek yazardır. Kırgız adı Araplar tarafından Hırkız, Farslar tarafından Hırhız, Kırkız, Türk kaynaklarında ise Qırqız, Qırgız, Kırgız olarak kaydedilmiştir. Çin ve Kalmuklar XVII-XIX. yüzyıllar arasında Kırgızlardan "Burut" olarak bahsetmiştir. Bu dönemde Kırgız ve Kalmuklar arasında siyasi ilişkiler görülürken Kalmuklar başka dinden olan kâfir ve kaçak anlamındaki "Burut" adını Kırgızlar için kullanmıştır. Bu konuda pek çok fikir ortaya atılsa da kaynaklardan Kırgızlarda Kurt ongununun önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Burut adı Börü kelimesinden çıkmış ve Kırgızlara

[4] Mehmet Kıldıroğlu, **Kırgızlar ve Kıpçaklar**, Ankara 2013, s.30; Edouardo Chavannes, **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, İstanbul 2007, s.58; Ahmet Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara 2013, s.73; L. Ligeti, "Kırgız Kavim İsmininin Menşei", Çev. Ragıb Hulusi Bey, **Türkiyat Mecmuası**, C.I, 1925, s.231-249; Pulleyblank, **a.g.m.**, s.106; Gömeç, **a.g.e.**, s.5.

aşağılayıcı anlamın aksine onların savaşçı yeteneğine karşılık verilmiş olması ihtimali kuvvetlidir. Bunun dışında bürgüt yani kartal demek de olabilir. [5]

Türk destanlarında Kırgız adı ve kökeni hakkında da birtakım hikâyeler vardır. Kök Türklerin ataları, Hunların Kuzeyinde bulunan Sou ülkesinden çıkmışlardır. Onların kabile resilerine Apang-pu denmektedir. Onun on yedi kardeşi vardı. Büyük kardeşlerinden birinin adı İ-cu-ni-su-tu idi. Bu çocuk kurttan doğmuştu ve tabiatüstü bir kudrete sahipti. Onun iki karısı vardı. Bu iki kadından birisi dört çocuk doğurdu. Bu çocuklardan birisi, beyaz bir leylek oldu. İkinci çocuk, A-fu ile Kem Nehirleri arasına oturdu. Bunun adı da, Çi-gu (Kırgız) idi.[6]

Kurt figürü diğer Türk kavimlerinde olduğu gibi Kırgızlarda da önemli bir yer teşkil etmiştir. Kırgız destanları içinde en önemlisi olan Manas Destanı'nda "Gök yeleli Bozkurt Manas"[7] tabiri sıklıkla geçerken Manas'ın yiğitleri de "Bozkurt"[8] lakabı ile anılmıştır. Ayırca Kırgız mitolojisine göre "Kazak, Kırgız, kurt kardeştir" ifadesiyle kurt soyundan gelen Kırgızlar ile Kazaklar kardeş kabul edilmiştir.[9] Zaman zaman Kırgızların, Çinli bir general ile Hun kadınının evlenmesinden türeyen ve Türk olmadıkları ileri sürülen bir boy oldukları söyleniyorsa da bugün bunların hiçbir ehemmiyeti yoktur.[10] Başka bir bakış açısından bakarsak Kırgız Türkleri ile Hun Türklerinin mitolojik hayatları çok eskiye dayanması sebebiyle ortaktır. Zira elimizdeki destani motifler ve ileri de bahsedeceğimiz arkeolojik buluntular sayesinde Kırgızların atlı bozkır ve Türk kültürünün tipik izlerini taşıdığını söyleyebiliriz.

---

[5] Kıldıroğlu, **a.g.e.**, s.33-35.
[6] Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi,** Ankara 1989, C. I, s.27. ; Bahaeddin Ögel, **Türk kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul 2001, s.8.
[7] Keneş Yusupov, **Manas Destanı**, Akt. Fikret Türkmen, Alimcan İnayet, Ankara 1995, s.98.
[8] Yusupov, **a.g.e.**, s.90.
[9] Ögel, **Türk Mitolojisi**…, s.120-121.
[10] W.Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, 2. Baskı, Ankara 1996, s.67-71. ; Taşağıl, **a.g.e.**, s.75. ; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, Ankara 2005, s.139. ; Ögel, **a.g.e.**, s.535. ; Eberhard, **a.g.e.**, s.67. ; Gömeç, **a.g.e.**, s.6-7.

1.2 Kırgızların Ortaya Çıktıları Saha

Çin kaynakları ve eski Türkçe metinlere göre Kırgızların Güney Yenisey'de yaşadıkları söylenebilir. Kırgızlar, M.Ö. II. ve I. yüzyıllarda Baykal Gölü'nün kuzey tarafları, Yenisey'in orta kısımlarında, kısaca Tanrı Dağları'nın doğusu ile Tannu-Ola arasında bulunmuşlardır. Başka bir görüş ise Kırgızların ilk yurtlarının daha kesin bir yer tarifi ile Kem kenarında Ting-Lingler ile sınırdaş olduğunu belirtmiştir.[11] Kırgızlar XIII. yüzyıla gelindiğinde Moğol baskıları ile de günümüzdeki yurtlarına göç etmişlerdir.[12]Fakat bu göçlerin nasıl gerçekleştiği konusunda kesin fikirler yoktur.

Kırgızların ortaya çıktıları sahayı tespit için iki farklı görüş vardır. Bu görüşlerden ilki Kırgızların Tanrı Dağları'nın yerli halkı olduğuna dair olan görüştür. Diğer görüş ise Kırgızların, Sibirya'dan günümüz topraklarına geldiğine dair olan görüştür. Bu görüşler kendi içerisinde farklı kollara ayrılır. İkinci görüş içerisinde Kırgızların zaman içerisindeki göçlerle günümüz topraklarına geldiğine dair görüş genel olarak kabul görmektedir.[13]

2. Kırgız Siyasi Tarihi

Kırgız ismine Türk tarihi araştırmalarında sıklıkla rastlasak da Kırgızlar müstakil ve süreklilik arz eden bir devlet yapısına günümüze kadar kavuşamamışlardır. Bunun en büyük sebebi Kırgızların nüfusunun diğer Türk boylarına ve Çinli komşularına göre az

[11] Bahaeddin Ögel, "İlk Tölös Boyları", **Belleten**, Sayı:48, Ankara 1948,s.799.
[12] Gömeç, **a.g.e.**, s..12.
[13] Abdulrasul İsakov, **Kırgız-Moğol İlişkileri (IX-XV. Yüzyıllarda)**, Doktora Tezi, Ankara 2014, s.17.

olmasıdır.[14] Fakat Kırgızlar diğer Türk boylarına nazaran isimlerini günümüze taşıyabilen tek Türk topluluğu olmuştur. [15]

Güney Sibirya'da Paleotik ve Neolitik devir bulguları o dönemde yaşayanların avcılık ve balıkçıkla uğraştığını ve ateş yakma bilgisine sahip olduklarını, taştan ve kemikten aletler yaptıklarını, vahşi hayvanların derisinden giyim eşyaları kullandıklarını göstermektedir. Afanasyevo kültür bölgesinden çıkan hayvan kemiklerine göre M.Ö. 3000-2000 yılları arasında ilk kez büyükbaş hayvan yetiştiriciliği başlamıştır. Türklerde görülen konar-göçer hayatın varlığı da bu bulgulardan anlaşılmaktadır. Fakat tahta ev kalıntıları ve kilden yapılan kaplar göçebe hayatın yanında yerleşik hayatın varlığına dikkat çekmektedir. Ayrıca bu bölgede yaşayanlar yün eğirmeyi ve tahta işlemesini de biliyorlardı. Karasuk kültür döneminde (M.Ö.1200-700) ise attan yük çekme için yararlanıldığını görmekteyiz. Atın ehlileştirilmesi ve günlük hayatta kullanılması Türklerin en belirgin özelliklerindendir. [16]

Kırgız Türklerine ait ilk yazılı kayıtlar Çin kaynaklarından edinilmektedir. Bu kaynaklar Kırgızlara ait ilk devletin M.Ö. III. yüzyılda kurulduğunu ve devletin "Ki-Ku", "Kie-Ku" isminde olduğunu söylemektedir. M.Ö. 221-203 yılına ait Sse-ma Chien'in Shih Chik adlı eserinde Kırgızlar Hunların ele geçirdiği halklardan biri olarak bahsedilmiştir.[17] Kırgızların en eski Türk kavimlerinden biri olduğuna dair tezde bu bilgiden ortaya çıkmıştır.[18]

M.Ö. 201 yılında Mo-tun Yabgu zamanında Kırgızlar, Hun devletine bağlanmıştır.[19]Bu bilgiden anlaşıldığı kadarıyla o devirde Kırgızların devlet sahibi olması mümkündür.

[14] N.A.Aristov, **Türk Halklarının Etnik Yapısı**, İstanbul 2014, s.41; Gömeç, **a.g.e.**, s.8. ; Gömeç o dönem ki nüfus sayılarını 100-150 bin civarında belirtir.
[15] Abdülkadir İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, C.I, Ankara 1987, s.39-41.
[16] Gömeç, **a.g.e.**, s.8.
[17] Kıldıroğlu, **a.g.e.**, s.49.
[18] A.İsakov, **a.g.t.**, s.8.
[19] Mehmet Saray, **Modern Kırgızistan'ın Doğuşu**, Ankara 2004, s.16; İnan, **a.g.e.**, s.41.

M.Ö. 101 yılında diğer bir kayıt ise Çinli General Li Ling'in Hun tarafına geçmesi ve Kırgız topraklarını idare etmekle görevlendirilmesidir. Li Ling'in Hun hükümdarının kızıyla evlendiğine dair rivayetler de mevcuttur.[20]

M.Ö. 75-50 yılları arasında Çin ile yapılan savaşlar neticesinde Hun devletinde idari yapı zayıflayınca pek çok tabi kabile ile birlikte Kırgızlar da isyan hareketine katılmışlar ve Boro-Horo dağlık bölgesi ile Dzorsotin-Elisun Çölü'nün ortasına göç etmişlerdir. Burada yedi yıllık serbest bir hayattan sonra M.Ö. 49 yılında yeniden eski bölgelerine göçüp Çi-Çi tarafından Hun devletine dâhil edilmişlerdir. Bu askeri hareketlerin ardından Kırgızlar, Hun devleti içinde daha çok söz sahibi olmak için Hun ordusuna daha fazla asker yollamaya başlamışlardır.[21]

Hun devleti dağıldıktan sonra Kırgızlar M.S. I. ve IV. yüzyıllarda varlıklarını korumaya devam ettiler. İnan'a göre Kırgızlar IV. asırda Çin kaynaklarında "Hakas devleti" adıyla anılan müstakil bir devlet kurdular.[22] Çalışmamız dâhilinde diğer kaynaklarda ise bu bilgiye rastlamadık. Kırgızların bu devirine ait en önemli bilgi "Kie-ku" adıyla Tölös boy birliklerine katılmasıdır. IV. yüzyılda ise Tabgaçların kuruluşunda yer aldığına dair zayıf bir bilgi vardır.[23]

VI. yüzyılda Bumın Kağan ve İstemi Yabgu, Kök Türk Kağanlığı'nı kurarak bölgedeki Türk kavimlerini yeniden tek bir bayrak altına topladılar. Kırgızların bu sırada Kem Nehri ile Abakan Irmağı arasında yaşıyorlardı. Bu esnada Kök Türk Kağanlığı hızlı bir genişleme içerisindeydi. 554 yılına kadar Juan Juanları ortadan kaldıran Mo-kan Kağan sonrasında daha küçük boyları ele geçirmeye başlamıştı. Bu esnada Çin kayıtlarında Ki-kular olarak anılan Kırgızlar Mo-kan tarafından Kök Türk Kağanlığı'na bağlanmıştı.[24].

[20] Gömeç, **a.g.e.**, s.10.
[21] Saray, **a.g.e.**, s.17.
[22] İnan, **a.g.e.**, s.40.
[23] A.İsakov, **a.g.t.**, s.11.
[24] L. N. Gumilev, **Eski Türkler**, İstanbul 2002, s.46.

Kök Türklerin idaresi altında Kırgızlar vergi ödeyip, seferlere asker vermek şartıyla siyasi özerkliğe sahip olduğu düşünülmektedir.[25] Kırgızlar bu dönemde İpek yolu ticareti sayesinde refah içerisinde bir hayat yaşamışlardır.[26]Hatta Arap ve Tacikler ile mübadele yoluyla aldıkları ipekleri günlük hayatlarında kullandıkları kaynaklarda geçmektedir.[27]

Işbara Kağan (581-587) tahta çıktığı sırada Kırgızlar Mo-kan Kağan'ın oğlu Apa idaresinde idi. Bu dönemde Işbara Kağan'ın, Kırgızlara şiddetli bir şekilde saldırdığını ve pek çok Kırgız'ın öldüğünü bilmekteyiz.[28]

Kök Türk Kağanlığı 581'de ikiye ayrılmış 630'dan itibaren de karışıklıklar dönemine girmişti. Kök Türk orduları Çinlilere yenilince merkezi otorite zayıflamış, dağılma dönemine girmilştir. Kırgızlar bu dönemde yarı bağımsız bir idarede yaşıyordular. Çünkü Çin kaynakları 627 yılından sonraki dönemde Kırgızların Sir Tarduşlara bağlandığını bildirmektedir. Kırgızlar, Sir Tarduşlar tarafından gönderilen bir ilteber tarafından yönetilirken Ch'i-hsi-pei, Chü-shap'o-pei ve A-mi-pei isimli üç Kırgız idareci de yönetimde söz sahibi olmuştu. 648 dolaylarında Kök Türk hanedanlığından Ch'e-pi (Şibi) Tigin'in Kırgızları tekrar kendine bağlama teşebbüsüne karşılık Çin tarafından ortadan kaldırılmıştır.[29]

Türkler arasındaki bütünlüğü bozmak isteyen Çin imparatorluğu 632 yılında Kırgızlara bir elçilik heyeti gönderdi. 648-670 yılları arasında Kırgızlar, devleti idare eden On Ok kağanlarına bağlı oldukları halde Çin'e üç defa elçi heyeti gönderdiler. 648 yılında Kırgızlar, Şibi Tigin'in esir düşmesini fırsat bilip, kağanları İlteber Işbara Acan'ı Pekin'e gönderdiler. Çin bu Kağanı müstakil bir hükümdar gibi karşılamış ona sadece "Sol Kanat Koruyucusu Baş Sangun" yani orgeneral rütbesini tevcih etmişti. Bu

[25] A.İsakov, **a.g.t.**, s.13.
[26] Saray, **a.g.e.**, s.18.
[27] Eberhard, **a.g.e.**, s.68.
[28] Gömeç, **a.g.e.**, s.52.
[29] Taşağıl, **a.g.e.**, s.76; A.İsakov, **a.g.t.**, s.13.

tevcihatın Kırgızları Çin'e tabi bir vaziyete sokması Kırgızların hoşlarına gitmemişti. Askeri valilere verilen bu unvan Çin'in Kırgızları kendilerine bağlı bir millet olarak gördüklerinin de kanıtıdır. Bu sırada Kırgızların göreceli olarak bağımsız bir devlet olduğunu söylemek mümkündür. Kırgız, Türgiş, On Ok önderleri kağan unvanı taşısalarda Kök Türkler ile bağlarını koruyorlardı. Çin sarayında Kırgız kağanlarına verilen unvanın niteliği de henüz güçlü bir yapıda olmadıklarını göstermektedir.[30]

681 yılında, Kök Türk Kağanlığı İlteriş Kağan tarafından yeniden toparlandığında Kırgızlar son derece müstakil bir hayat yaşamaktaydı. Daha sonraları Kırgızların başına Bars Bey isimli birinin geçtiğini görüyoruz. Bars Bey (İnançu Alp Bilge), müstakil bir hükümdar gibi hareket etmiştir. Enerjik bir kumandan ve devlet adamı olan bu şahsiyet Çin'in yanı sıra Tibet, Karluk ve Türgiş kağanlıklarına ve Araplara elçiler göndererek ticari ilişkilerin geliştirilmesini ve halkının refahının yükselmesini sağlamıştır[31]. Yenisey Kırgızlarının menfaatları için yapılan savaşlara da katılan bu devlet adamının aktif olarak kuvvetli bir orduya da sahipti.[32]Ayrıca Bars Bey Kırgız tarihinde adı kesin olarak bilinen ilk Kırgız hükümdarı olmasından dolayı da ayrı bir öneme haizdir.[33] Bu esnada İlteriş Kağan 692 yılında ölünce yerine Kapgan Kağan geçmişti. Muhtemelen Bars Bey'in güçlü durumunun etkisiyle ve Türk milletinin zararına olacak bir savaşı önlemek için Bilge'nin kız kardeşi ona verilmişti. Ayrıca Bilge Kağan ve Köl Tigin de devlet yönetimine bu devirde dâhil olmuştu.[34]

Buradan sonrasını Orkun kitabelerinde de takip edebilmekteyiz. Köl Tigin abidesinde Bars Bey üzerine yapılan bir seferden bahsedilmiştir. "Bars, beg idi, Kagan

[30] Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.133.
[31] A.İsakov, **a.g.t.**, s.14.
[32] Kitabelerde Tonyukuk "Fazla olarak Kırgız'ın kuvvetli kağanı düşmanımız oldu." demeside bu fikri doğruluyor. Bakınız. Muharrem Ergin, **Orhun Âbideleri**, 47. Baskı, Ankara 2013, s.103. ; Tam teçhizatlı atlı birlikleri olduğuna dair de bilgiler vardır. Bakınız. Saadettin Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, Ankara 1999, s.53.
[33] Saray, **a.g.e.**, s.19.
[34] Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.112.

adını burada biz verdik. Küçük kız kardeşimi prenses olarak verdik. Kendisi yanıldı ve öldü. Halkı kul-köle oldu." 699 yılında yapılan bu savaşta Kırgızlar yenilmiş ve Bars Bey öldürülmüştür. Fakat Köl Tigin yazının devamında "Kögmenin yeri, suyu sahipsiz kalmasın diye Az, Kırgız kavmini düzene sokup geldik." demesine bakılacak olursa ele geçirilen yerler de düzene sokulmuştu ve muhtemelen kağanlığa bağlı hale getirilmişti.[35]

Kırgızlar ise ölen büyük devlet adamları için Yenisey Anıtları'nda ağıt yakmışlardır:

" On tane ay getirdi bana annem,

Bana benim en değerli vatanımı getirdi.

Ben kendi yiğitlerimin sayesinde dünya yüzünde tanındım.

Ben cesurca büyük ordulara sahip düşmanlarla savaştım ve vatanımı terk ettim.

Onu üzüntüler içinde bıraktım.

O Bars terk etme.

Benim savaşlardaki yiğitliğim adına terk etme bizi.

Büyük ve küçük kardeşlerimin savaşlardaki yiğitliği adına terk etme bizi.

Sana sonsuz bir anıt diktiler."[36]

Bars Bey ile olan mücadeleden bir süre sonra Kırgızlar, On Ok ve Çin ile hareket ederek Kök Türk Kağanlığı'nı zor duruma düşürecek bir plan hazırlamıştı. Bunların planına karşılık Tonyukuk Çin'in ve On Okların kendi topraklarına ulaşmasının zaman alacağını düşünerek önce Kırgızlar üzerine bir sefer düzenlemişti.[37] Bu olaylar Tonyukuk kitabesinde şöyle aktarılıyor.

[35] Ergin, **a.g.e.**, s.47. ; Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, Ankara 1999, s.53.
[36] Saray, **a.g.e.**,s.20
[37] Gömeç, **a.g.e.**,s.56.

"Çin kağanı düşmanımız idi. On Ok kağanı düşmanımız idi. Fazla olarak Kırgız'ın kuvvetli kağanı düşmanımız oldu. O üç kağan akıl akıla verip Altun yış üstünde buluşalım demiş. Şöyle akıl akıla vermişler: Doğuda Türk kağanına karşı ordu sevk edelim. Ona karşı ordu sevk etmezsek, ne zaman bir şey olsa bizi… kağanı kahraman imiş, müşaviri bilici imiş ne zaman bir şey olsa öldürecektir."[38]

Kitabelerde Kırgızlar üzerine düzenlenen Kök Türk seferinin bilgisine de yer verilmiştir. "Kırgız'ı uykuda bastık. Uykusunu mızrak ile açtık. Hanı, ordusu toplanmış. Savaştık, mızrakladık. Hanını öldürdük. Kağana Kırgız kavmi teslim oldu, baş eğdi."[39]

Buradan da anlaşılacağı üzere Kırgızlar 710 yılında kesin olarak Kök Türk Kağanlığı'na bağlanmıştır.[40] Kök Türkler, Kırgızların tamamını ortadan kaldırmamışlardır. Bilge Kağan'ın yeğeni Kırgızları yönetmeye devam etmiştir.[41] Kırgızları kesin bir yenilgiye uğramasından sonra On Ok ve Çin'e karşı düzenledikleri seferler neticesinde Kök Türk Kağanlığı'nın durumu daha da güçlenmişti.[42]

Kitabelerden ve diğer kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Kırgızlar, Kök Türk Kağanlığı'nın fetret döneminde elde ettikleri bağımsız yapıdan vazgeçmek istemedikleri için bağımsızlıklarını sonuna kadar korumaya çalışmıştı. Tesis ettikleri devlet teşebbüsü sayesinde siyasi hayatlarına ivme verseler de istedikleri kadar geniş alanlara yayılma fırsatı yakalayamadıkları için kendilerinden daha güçlü bir devlete boyun eğdiler.

Kırgızların Kök Türk Kağanlığı'na bağlılığının bu savaşlardan sonra da devam ettiğine dair bir kanıt ise Köl Tigin'in yoğ merasimine Tarduş İnançu Çor isimli bir kişiyi göndermesidir.[43] Bu süreçten sonra Kök Türklerle dostane ilişkilerini sürdüren Kırgızlar

[38] Ergin, **a.g.e.**, s.103.
[39] Ergin, **a.g.e.**, s.105.
[40] Gömeç, **a.g.e.**, s.58; Saray, **a.g.e.**, s.20.
[41] A.İsakov, **a.g.t.**, s.14; İsakov bu görüşünü Ya.Butanayev-Yu. S. Hudyakov, **İstorya Yeniseyskih Kırgızov**, Abakan 2000. eserine dayandırmaktadır.
[42] Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.114-115; Gömeç, **Kırgız Türkleri Tarihi**…, s.55.
[43] Ergin, **a.g.e.**, s.61.

ticari ve iktisadi hayatlarını daha müreffeh bir hale getirmişti. 730'lu ve 740'lı yıllar arasında Kırgızlar, Türgeş ve Karluklar başta olmak üzere hem Türk kavimleriyle, hem de Çinliler ve Tibetlilerle iyi ilişkiler kurmuş bu bölgelere elçiler yollamıştı. Kaynakların ifadesine göre Kırgızların mütekabiliyet esaslı ilişki kuramadıkları tek ülke ise Uygurlar idi.[44]

Çin kaynaklarından anlaşıldığına göre Basmıl, Uygur ve Karluklardan oluşan güçlü bir ittifak, 742 senesinde Kök Türk beyi Kutlug Yabgu'yu yenerek Ötüken'i ele geçirdi. Basmılların liderini kağan yaparak kendi aralarında taksimata giden bu ittifak içinde Uygurlar doğu bölgesini, Karlukların ilteberi de On Ok bölgesini elde etmişti. Ancak bu ittifak çok uzun sürmedi. Uygurlar önce Karluklarla anlaşarak Basmılları ortadan kaldırmış ardından da Karluklara son vererek Kutluk Bilge Köl Kağan önderliğinde bağımsızlıklarını elde etmişti.[45]

Kırgızlar, bu tarih itibariyle Uygur Kağanlığı içerisinde Chia-chia-ssu adıyla anılmaya başlandı. Bu adın manası "sarı-kızıl yüz" idi.[46] 745 yılında Kutluk Bilge Köl Kağanın bağımsızlığına muhalif sesler Kırgız, Çik ve Karluklar tarafından yükselmişti. Kutlug Bilge Köl Kağan bu muhalefeti susturacağı esnada ölünce yerine 747'de Mo-yen Çor Kağan tahta geçmiş aynı vazifeyi devam ettirerek önce Çik ardından Karlukları ve en sonunda Kırgızları da yenerek bunları itaat altına almıştı.[47] Bu savaşlara dair izleri Şine Usu yazıtlarında görmek mümkündür.

"Tokuz Oguzlar beyleriyle gelmişlerdi. Uygurlara boyun eğmeyerek düşman oldular. Ürüng Beg'de ve Kara Bulak'da oturuyorlardı. Tokuz Oguzlar, Kırgızlara doğru adam gönderip: "Siz çıkın, Çikleri çıkarın, ormanda birleşelim" dediler. Bunun üzerine Mo-yen Çor yürüyerek, bir Tutuk'un başkanlığında Çiklere doğru bin adam göndermişti. İsi

[44] Saray, **a.g.e.**, s.21.
[45] Gömeç, Kök Türk Tarihi…, s.41-42.
[46] Taşağıl, **a.g.e.**, s.76.
[47] Saray, **a.g.e.**, s.22.

ülkesine de Azlardan birini yolladı. Bir keşif kolu düzenleyerek hem Kırgızları, hem de İsileri kontrol etti. Oguzlar tarafından Kırgızlara gönderilen casus yakalanarak durum hakkında bilgi alındı ve Bolçu Nehri kıyısında Üç Karlukları yendi, orada otağını kurdu. Çik halkını da göndermiş olduğu bin kişi sürüp getirdi." [48]

Bu ittifak içerisinde Çiklerin, Kırgızlara bağlı olduğu da düşünülmektedir. Çikler üzerine bir tutuk, bir ışbara ve tarkan gönderen Uygurlar Karlukları da yenmiş bunun sonucunda iç muhalefet kuvvetlice susturulmuştu. Ancak kaynaklarda Kırgızlar üzerine kesin bir galibiyetten söz edilmemiştir.[49] Zira Uygurlar ticari kervanlarını Kırgızlardan korumak için Karluklar ile anlaştığı görülmektedir.[50]

Mo-yen Çor tarafından yapılan seferden sonra tekrar bağımsızlık emareleri gösteren Kırgızlar üzerine bir sefer yapılacakken Mo-yen Çor Kağan ölmüştü. Yerine gelen Alp Külüg Bilge Kağan sefer hazırlıklarını tamamlayarak Kırgızları zorla kendi idaresine dâhil etmişti.[51] Bunun hakkında tarihi kayıtlar Kara Balgasun Yazıtları(I) içerisinde yer almaktadır.

"Kuzeyde Kırgız devleti 400.000'den fazla okçuları ile en başta bulunuyordu. Ve kağanımız ise asıl kahraman, zeki, hakiki savaşçı ve otoriter idi. Her atışı hedefine isabet ediyordu. Kırgız Kaganı bizim kağanın yayının vızılamasıyla beraber ölerek yere serildi. Terkedilmiş at ve öküzlerin sayısı dolu vadiler ile ölçülüyor ve silahlar dağ gibi yığılıyordu. Onun devleti parçalanmış ve yok olmuştu ve yurdundan hiçbir sağlam şey kalmamıştı."[52] Buradan anladığımız kadarıyla o sırada Kırgızlar bağımsız bir devlet olarak bir kağana sahipti. Kendilerine ait bir orduları mevcuttu. Bu savaşta dikkat çeken noktalardan biri Kırgızların 400.000 kişilik bir ordu gücüne sahip olmasıdır. Kırgız

[48] Gömeç, Kırgız Türkleri Tarihi…, s.58-59; Ölmez, **a.g.e.**, s.304-305.
[49] Gömeç, Kırgız Türkleri Tarihi…, s.46.
[50] A.İsakov, **a.g.t.**, s.15.
[51] Saray, **a.g.e.**, s.22.
[52] Ölmez, **a.g.e.**, s.260-261.

kağanı da bizzat Uygur Hakanı Kutlug tarafından bir ok ile öldürülmüştü. Bu sefer sonucunda pek çok ganimet elde edilmişti.[53]

Bu olaydan sonra Kırgızlar, Uygurların bir iç darbesinde rol oynamıştır. Bögü Kağan Mani dinin etkisi ile Çin'i ele geçirmek için bir akın yapmak istemişti. Bakanlarından Tonga Baga Tarkan ona karşı çıksa da kağan fikrinde ısrarcı olmuş bunun üzerine Tonga Baga Tarkan 779 yılında Kırgızlardan aldığı destek ile Bögü'yü tahttan indirmişti.[54]

Kırgızlar IX. Yüzyıldan itibaren daha aktif bir siyaset izlemeye başlamıştır. Kırgızlar, Uygurlara karşı mücadeleleri devam ederken Tibet ve Karluk bölgeleri ile de dostane ilişkiler kurmuştu. Uygurların zayıf duruma düştüğü zamanlarda da Uygur devletinin iç işlerine karışmaktan geri durmadılar.[55]

830'lu yıllarda Uygur Kağanlığı'nın olduğu bölgede büyük bir kuraklı yaşanmıştı. Uygur Kağanlığı bu durumu iktisadi bir buhran olarak yaşıyordu. İktisadi buhranın yanı sıra saraydaki siyasi çekişmelerde devleti zor durumda bırakıyordu. 839 yılında II. Kasar Kağan tahta çıktığında bazı Uygur bakanların onu tahttan indirmek için yaptıkları planı öğrenmiş bakanları öldürtmüştü. Bu sırada kent dışında olan Kürebir Urungu Sangun isimli bir komutan da bu duruma sinirlenerek II. Kasar'ı ortadan kaldırmıştı. Bu hareketi komutan Külüg Baga Sangun uygun görmemiş bunun üzerine Kürebir Urungu da Kırgızların yanına kaçarak yanına aldığı 100.000 süvari desteği ile Uygur başkentine girmişti. Böylece Uygur Kağanlığı devlet adamları arasındaki çekişmelere Kırgızların da desteği ile yıkılmıştı.[56]

[53] Gömeç, **a.g.e.**, s.59.
[54] Gömeç, **a.g.e.**, s.59.
[55] A.İsakov, **a.g.t.**, s.34.
[56] Gömeç, **a.g.e.**, s.60; A.İsakov, **a.g.t.**, s.39.

Kırgızlar Uygur Kağanlığı'na bağlılığı kabul etmemiş her fırsatta isyan etmişlerdi. Bu durumdan kurtulmak için kağanlar zaman zaman Kırgız beylerine unvanlar verse de Kırgızlar nihayet bağımsızlıklarını kazandılar.[57]

Kırgızların Ötüken'i ele geçirdikten sonra sınırları aşağı yukarı belirlenmiştir. Ötüken merkez olmak üzere bugünkü Moğolistan sınırları içinde kalan Uygur Kağanlığı sınırları, doğuda Baykal, güneydoğuda Çin ve Kansu bölgesi, güneybatıda Doğu Türkistan ve Tanrı Dağları, kuzeybatıda İrtiş ve Tom Irmaklarının aktığı vadilere ve Altay Dağları'na kadar geniş bir bölge bulunuyordu. Fakat bu sınırlar hakkında bilim adamları arasında bir görüş birliği yoktur.[58]

Kırgızlar bu zaferden sonra Uygurların altın otağını ve Çin asıllı T'ai-ho unvanlı prenseslerini de ele geçirmişti. Bundan sonra Kırgız kağanı kendi merkezini Uygur Kağanlığı'nın merkezine on beş günlük mesafedeki Lao Dağı'nın güneyine nakletmişti.[59] Savaştan sonra geriye kalan Uygurlar başlarında Öge (Üge) Kağan olmak üzere tekrar ordugâhlarını Çin'in Kuzey taraflarına kurmuşlar ve Çinliler eski yardımlarına karşılık onlara yardım etmişti. Bu arada Kırgızlar on tarkan eşliğinde Çinli prenses T'ai-ho'yu Çinlilere vermek üzere giderken, Öge bu elçilik heyetini basarak prensesi kaçırmıştı. Bu olaylardan sonra Kırgızlar ile Çinliler arasında çeşitli elçilik faaliyetleri devam etti.[60] Kırgızlar, Çinlilerin kendilerini kağanlık olarak tanınmalarını istedikleri sırada İmparator Wu-tsung ölmüştü. 846 yılında yeni imparator Kırgızları kağan olarak tanımaya istekli idi, fakat elçilik heyetinin başı Li Shih, Kırgızların artık çok uzakta olduğunu ve onlarla böyle bir anlaşma yapmanın gerekli olmağından bahsetmesi üzerine imparator kararından vazgeçmişti. Ertesi yıl yeni bir elçilik heyeti Kırgızlara giderek Ying-wu ch'eng-ming

[57] Taşağıl, **a.g.e.**, s.77.
[58] Saray, **a.g.e.**, s.24; A.İsakov, **a.g.t.**, s.51.
[59] A.İsakov, **a.g.t.**, s.42.
[60] Michael R. Drompp, "Breaking the Orkhon Tradition: Kirghiz Adherence to the Yenisei Region After, A.D. 840", **Journal of the American Oriental Society**, 1999, 119/3, s.395.

Kagan unvanını tevcih etmişti. 863 yılında ise Kırgızlar yeni bir elçilik heyeti göndererek: "Bize klasik kitaplar hediye etmenizi istiyoruz. Ayrıca her sene elçi göndererek Çin'i gezmek ve Çin takvimini öğrenmek isteriz. Bundan başka An-hsi bölgesinden itibaren bütün toprakları Çin hâkimiyetine döndürmek için Uygurlara taarruz ederek onları cezalandırmamızı kabul etmenizi dileriz" mesajını iletmişler ancak bu istekleri kabul görmemişti. Bu tarihlerden sonra da Çin kaynaklarında Kırgız ismine rastlanmamıştır.[61] Ancak Drommp Alp Inanç isimli beyin 863'te gelmesinden sonra 867'de bir heyetin daha geldiğinden bahsetmiştir.[62]

Kırgızlar da tıpkı Uygurlar gibi Çin adına başka kavimlerle savaşmıştı. Fakat yinede 890'larda çıkan Çin'in Shen-si eyaletindeki isyana asker göndererek onlara yardım etmişlerdi. T'ang'ların çöküşü olan 907 yılına kadar da bu ilişkiler sürmüştü. Bu esnada Ötüken ve çevresinde Kök Türkler gibi önemli siyasi- iktisadi faaliyetlerde bulunmamaları şaşırtıcı olmuştur. [63]

Barthold'un Hudud'ul Alem'den nakline göre Kırgızlar, Uygurlar ile sadece kuzeyde değil aynı zamanda batıda da komşu idi. Eserde Kırgız liderinin eskiden Uygurlara bağlı olduğu ancak zamanla Kırgızların bölgeyi ele geçirmesi ve sınırları güney-batı yönünde genişletmesi konu edilmiştir.[64] Bu açıdan bakarsak Kırgızların yeni topraklar da edindiğini görüyoruz. Fakat bu genişlemenin sürekli olup olmadığı açık değildir.[65]

2.1 Uygur Dönemine Kadar Kırgızların Sosyal Hayatı

[61] Taşağıl, **a.g.e.**, s.80-83.
[62] Drompp, **a.g.m.**, s.395.
[63] Gömeç, **a.g.e.**, s.61.
[64] Barthold, **a.g.e.**, s.38.
[65] A.İsakov, **a.g.t.**, s.49.

Kırgızlar hakkında ilk bilgiler Çin kaynaklarından edinilmektedir. Çin, çevresinde bulunan muhtelif boylara kendi seyyah ve casuslarını göndererek onlar hakkında bilgi toplamıştı. Bunun sayesinde Kırgızların tarih sahnesine çıktığı ilk zamanlardaki hayatları hakkında bilgi edinebilmekteyiz.

Kırgızların Güney Yenisey'de bulunduğuna daha önce değinmiştik. Bu bölgede bulunmalarından dolayı Kök Türk ve Uygurlar ile komşuluk ilişkileri vardı. Bu devletler dışında doğuda Kurıkanlar, güneybatıda Karluklar, Sayan Dağları tarafında ise Sir Tarduşlar ile komşuluk etmişlerdi.[66] 840 yılını takip eden dönem de ise Bomalar ve Dubolar en yakın sınır komşularıydı. Dış sınır bölgelerinde ise Kök Türk döneminden beri komşuları olan Çik ve Az kavimleri vardı. Bu kavimlerin çoğu da Kırgızlara isyan hareketinde bulunsalar da vassal durumdaydı[67]

Kırgızlar Türk kavimleri içerisinde en kuzeyde yaşayan boylardandı. Bu yüzden tarımsal faaliyetleri kısıtlı sayılır. Bu kısıtlı faaliyetlerden dolayı meyve ve sebze yetiştiremeyen Kırgızlar arpa, buğday, yulaf ve darı yetiştirmiş, unlarını değirmenlerde öğütmüşlerdir. Fermante edilmiş içecekler tüketmişlerdir. Geniş bir bozkır alanında bulunmalarından dolayı Kırgızlarda hayvancılık gelişmişti. Bulundukları bölge sarı dağ koyunları, siyah kuyruklu geyik, gergedana benzeyen diğer vahşi hayvanlar yönünden zengin idi. Ayrıca Kırgızlar büyük at yetiştiriciliği de yapmıştı. Yaşadıkları bölge tarımsal arazilerden uzak olduğu için zengin ağaç çeşitliliği vardı. Çam, kayın, söğüt, karaağaç ve yosun fazlaca bulunan ağaç ve bitki örtülerindendi. Ticari ürün olarak misk, hayvan derilerini satıyorlardı. Ayrıca altın, demir ve kalayda sattıkları başlıca madenlerdendir. Demir madenleri yönünde zengin oldukları için bunları Kök Türklere göndermişlerdir.[68]

[66] Bahaeddin Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara 1984, s.207-208.
[67] A.İsakov, **a.g.t.**, s.36.
[68] Barthold, **a.g.e.**, s.38.

Kırgızların bu dönem de bir yönetim teşkilatı da mevcuttu. Bunlar reislerine A-je (A-jo, Öge Çor[69]) unvanını vermiştir. A-je olmak için kırk yaşın üstünde olmak gerektiğine dair bir bilgi de vardır.[70] A-je'den sonra kabile beyleri ve diğer idarecilerle halk gelmekte idi. Halkın toplanmak için bir işaret olarak kullanığı tuğları vardı. Giyimleri bölgedeki vahşi hayata bağlıydı. Kışları samur ve kunduz derisi giymişlerdir. Bu deri üretiminin fazlası İslam ülkesine satılırdı. A-je'nin ise ayırt edici bir giyimi vardı. Kışın keçeden, yazın ise altın düğmeli şapka giymesi onun bir nevi simgesiydi. A-je'ler küçük bir çadırda ikamet ederdi. Fakat onlara has hükümdarlık çadırı da mevcuttu. Halk, A-je'ye vergi olarak tilki ve samur kürkler verirdi. Bu deri ürünlerin o zaman değerli olduğu muhakkaktır. Dini yaşamları diğer Türklerden farklı değildir. Kam denilen din adamları bulunurdu ve cenaze merasimlerine de görevli olarak eşlik ederdi. Kırgızlar ölünün başında merasim düzenledikten sonra diğer Türklerden farklı olarak ölülerini yakıp kalan kemikleri de bir yıl sonra gömerlerdi. Bu cenaze merasiminin ardından büyük bir toy düzenlenirdi. Kırgızların göçebe yaşamı benimsediklerini biliyoruz. Fakat evlerinin bir kısmını taştan bir kısmını ağaç çitlerinden yaptıklarına dair buluntularda vardır. Kırgızlarda yazı bilinmekteydi. Kök Türklerle beraber bir süre milli Türk alfabesini kullandılar, daha sonraları Uygur ve Arap yazsını da kullanmışlardır.[71]

Kırgızlar maden bakımından zengin bir bölgede yaşamaları sonucunda demir işleme teknolojisine sahipti. Kök Türklere sivri demirleri ihraç eder ve tahtadan zırhlar kullanırlardı. Kırgızlara demirciliğin Tunç devrinden miras kalarak geldiği belirtilmiştir. Eski zamanlardan beri demir, altın ve gümüşü işleyebilen Kırgızlar bu konuda maharetliydiler. Hatta Kırgızlar, Çin kraliçesine demirden silahlar vermekteydi.[72]

---

[69] Gömeç, **a.g.e.**, s.61.
[70] Barthold, **a.g.e.**, s.40; Ebu Dulef için Bakınız. Prof.Dr. Ramazan Şeşen, **İbni Fadlan Seyahatnamesi**, İstanbul 2015, s.70 .
[71] Gömeç, **a.g.e.**, s.124; Ögel, **a.g.e.**, s.207-209.
[72] Barthold,**a.g.e.**,s.42; Gömeç, **a.g.e.**, s.120.

Yenisey bölgesinde yapılan kazılar Çin kaynakları ile tam bir paralellik göstermese de Kırgızların faaliyetleri hakkında bazı fikirler vermektedir. Buluntular arasında orak, kürek ve sivri kürek önemli bir yer tutmaktadır. Saban demirleri ise iki çivi yardımıyla sabana tutturulmuş şekilde sıkça görülmektedir. Bölgede bulunan sulama kanalları ve araç gereçler onların ziraatlede uğraştığı fikrini doğrular niteliktedir.[73] Bu bilgiler ışığında tarımsal hayatında varlığını kanıtlamaya yeterlidir.

2.2 Kırgız Devleti'nin Yıkılması ve Moğolların Ortaya Çıkması

Uygur Kağanlığı tamamen ortadan kalktıktan sonra Kırgızlar elde ettikleri yeni hâkimiyeti diğer Türk boyları ile paylaşmayı seçmemişlerdi. Hatta Kırgız boylarının bir kısmı Ötüken'de kalmayı değil Yenisey bölgesinde yaşamlarını sürdürmek istemişti.[74] Diğer Türk boyları da Kırgız hâkimiyetinde kalmak istemeyerek Türkistan içlerine doğru göçmeye başlamıştı. Bu göçenlerin arasında Karluklar da mevcuttu.[75] Karluk Yabgusu o dönem bozkırlar hâkiminin halefi olarak ilan edilip "Arslanhan" unvanını almıştı. Önemli Türk kitlelerini kaybeden Kırgız Kağanlığı daha önce bu denli büyük bir devlete sahip olmadığı için yönetimsel sıkıntılara girmişti. O dönem geniş Uygur boylarını kontrol altına almak Kırgızlara göre büyük bir işti ve bu yüzden Kırgızların zayıf hâkimiyetleri oldukça kısa sürmüştü.[76]

XI. ve XII. yüzyılda Kırgızların siyasi tarihleri hakkında bilgiler oldukça kısıtlıdır. Buna rağmen bazı kaynaklardan tartışmalıda olsa bu bilgileri görebiliyoruz.[77] 916 yılında Orta Moğolistan'a doğru harekete geçen Kıtanlar bir anda birçok bölgeyi kontrol etme

[73] Ögel, **a.g.e.**, s.222; Gömeç, **a.g.e.**, s.120.
[74] Saray, **a.g.e.**, s.25.
[75] Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.134.
[76] Aristov, **a.g.e.**, s.50.
[77] Reşideddin ve Hudud'ul Alem dönemin temel kaynaklarıdır.

fırsatına sahip olmuştu. Kırgızlar yurtlarını savunmak için yaptıkları bir saldırı kaynaklarda yoktur. 924 yılında Moğolistan'a giren Kıtan hükümdarı A-pao-ki Orkun'a kadar ilerlemiş ve tarihi Türk yurdunu ele geçirmişti. Burada bulunan Kırgızlar ise Yenisey'e ve batı steplerine doğru sürülmüştü.[78] Kıtanların bu hızlı ilerleyişi sonucunda Kırgızlar 931 yılında bir elçi yollayarak Kıtanlara bağlanma yolunu seçmişti. 1124 senesinde Kıtanlar'a karşı önemli zafer elde eden başka bir Moğol boyu olan Cürcetlerden kaçan Kıtan şehzadesi Yeh-lü Ta-shih Yenisey Kırgızlarına sığınmış ancak daha sonra tekrar bir kurultayla Kıtay hanlığını kurup Kırgızlara yeni bir saldırı düzenlemişti. XI.-XII. yüzyılda batıya doğru ilerleyen Naymanlar, Kimek-Kıpçakları Altay ve İrtiş bölgesinden çıkarttıklarında Kırgızlar ve Naymanlar karşı karşıya gelmişlerdi. 1130'da on bin kişi ile Kıtanlar, Kırgız sınırına gelerek büyük bir tahribatta bulunduktan sonra mağlup olmuşlardı. Kıtanlar bölgeyi ele geçirememiş olsa da kısa süre sonra Naymanlar bölgede hâkimiyeti ele almıştı.[79] Kıtanlarla ve Naymanlarla yapılan savaşlara dair kaynaklarda bilgiler olsa da A.İsakov doktora tezinde bu savaşların gerçekleştiğini kesin anlamda ispatlayacak bilgilerin olmadığını belirtmiştir.[80]

XIII. ve XV. yüzyıllar arasında Kırgızlar hâkimiyetlerini yitirmeye başladılar. Zira Kırgızların arkasında bıraktıkları siyasi boşluk sayesinde Moğol toplulukları kendilerine yayılacakları boş bir ortam bulmuşlardı. 1197 yılında "Han" olarak "Çingiz" adıyla anılmaya başlayan Temuçin 1119'da Nayman hanı Buyruk'u yenerek Kırgız bölgesinin sahibi olmuştu.[81] 1207 yılında Çingiz Han, Altan ve Töremiş[82] isimli iki elçiyi Kırgız

[78] Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu Attila, Cengiz Han, Timur*, Ankara 2015, s.144; Kırgızların ilk kez bu dönem günümüzdeki yurtlarında göç etmeye başladığına dair tahminler mevcuttur. Bakınız. A.İsakov, **a.g.t.**, s.59.
[79] Gömeç, **a.g.e.**, s.64.
[80] A.İsakov, **a.g.t.**, s.70; M. Baron, C. D'ohsson, **Moğol Tarihi**, Çev.Ekrem Kalan, Qiyas Şükülov, 2006 İstanbul, s.53.
[81] Jean-Paul Roux, **Moğol İmparatorluğu**, İstanbul 2001, s.97.
[82] Saray,**a.g.e.**, s.29; Başka bir kaynakta Töremiş yerine Buka ismi verilmiştir. Bakınız. A.İsakov, **a.g.t.**, s.202.

topraklarına göndererek kendisine bağlanmalarını söylemiş, Kırgızların Urus Inal[83] denilen hanları, Çingiz'e bağlılığını bildirmişti. Böylece dört Kırgız beyini[84] Cuci ordugâhına göndermişti.[85] Bağımsızlıklarını kaybetmemek için sürekli savaşan Kırgızlar için bu dönem de farklı bir durum olmamıştır. Bölgede yaşayan Tümetler Çingiz'e isyan edince büyük bir Moğol ordusu bölgeye gelerek bu isyanı sona erdirdi. Fakat Naymanlar ve Kırgızlar bu durumdan rahatsız olarak isyan hareketine katılmışlardı. Bunun üzerine Cuci'nin komutasında bölgeye gelen Moğollar duruma hâkim oldu. Bu vaziyetten çekinen Kırgız liderleri Yedi, İnal, Aldie ve Örebek Tigin, Cuci'ye giderek çeşitli hediyeler sunmuştu.[86] Buna rağmen Cuci, Kırgızların tümenbaşlarını, binbaşılarını kendisi ile beraber götürerek durumu sağlama almaya çalıştı.[87]

1218 yılında çıkan isyanda yine Kırgızları görmekteyiz. Bu isyanın sebebi tam bilinmese de Kırgızların, Moğol hâkimiyetini tanımak istemeyişleri muhtemeldir. Moğol ordusunun başında Baragul Noyan ile Dörmen Batur bölgeye gelmişler çarpışma esnasında Çingiz'in çok sevdiği Boragul Noyan ölmüştü.[88] Daha sonra başka bir general ile tekrar bölgeye gelen Moğol ordusu Kırgızlardan adam istemişler ancak bu istek geri çevrilmişti. Kırgızların Tümetler ile birlikte başlarında Kurlun isimli bir bey var idi. Bu isyan da Moğollar tarafından bastırılmışsa da pek çok zayiat verilmişti.[89]

Çingiz'in ardından Kırgız boyları iki coğrafya içinde inceleyebiliriz. Yenisey bölgesinde kalan Kırgızlar Tuluy'a, Tanrı Dağları çevresindeki Kırgızlar ise Çağatay ve ardıllarına bırakılmıştı.[90]Çingiz'in ölümünden sonra tahta çıkan Ögedey, vassal kabilelerle ilişkileri güçlü tutmak için onlarla evlenme yolunu seçmişti. Bu sırada

[83] Barthold, **a.g.e.**, s.56.
[84] Saray bu elçi sayısını iki olarak belirlemiş ve isimlerini de Elik Timur ve Atkirak olarak vermiştir.
[85] Gömeç, **a.g.e.**, s.65.
[86] Anonim, **Moğolların Gizli Tarihçesi**, İstanbul 2011, s.205; V.Butanayev-İ.Butanayev, **Yenisey Kırgızları (Folklor ve Tarihi)**, İstanbul 2007, s.135; D'ohsson, **a.g.e.**, s.77.
[87] Saray, **a.g.e.**, s.29; V. Butanayev-İ.Butanayev, **a.g.e.**, s.132
[88] V. Butanayev-İ.Butanayev, **a.g.e.**, s.134.
[89] A.İsakov, **a.g.t.**, s.77.
[90] Gömeç, **a.g.e.**, s.68.

Kırgızlar da Ögedey ile akrabalık kurmuştu.[91] Bundan sonraki ilk kayıtlar ise yine bir isyan ile geçmektedir. 1231 tarihinde Tuluy öldükten sonra, hanımı Sur Köktay Bike devletin başına geçmişti. Kırgızlar bu sırada otorite boşluğundan faydalanarak bir isyan başlatmıştı. 3000 kişilik bir Moğol kuvveti bu isyanı bastırmak için harekete geçmişti. Kırgızlar bu kuvvetin üstesinden gelmiş olsa da Moğol idaresine tekrar girmişti. Bu savaş sonunda Kırgızların bir kısmı Tanrı Dağları, Talas, Narın ve Semerkant taraflarına göçmüştür.[92] Sonraki dönemlerde ise Moğollar arasındaki taht kavgalarında pek çok Türk boyu gibi Kırgızlarda yer aldı. Bu karışıklıklar esnasında maddi ve manevi zarar görmüşlerdi.

1293 yılına gelindiğinde istiklâl için ayaklanan Kırgızlar Kubilay Han tarafından binlerce Kırgız'ın öldürülmesiyle son derece kanlı bir şekilde bastırıldı. Hayatta kalanlar çevrede ki kabilelere sığındılar. Bir kısım ise Kaydu'nun yanına gelerek ona bağlandı.[93] Kaydu'nun bölgesinde nisbeten daha rahat bir hayat tesis eden Kırgızlar Kaydu ile Kubilay arasındaki savaşlarda da yer almıştı. Kubilay, Kaydu'nun faaliyetlerinden dolayı ona karşı harekete geçerek Kaydu'yu mağlup etmişti. Böylece Yenisey bölgesi kesin olarak Kubilay hâkimiyetine girmişti. Bu devirde Kırgızlar çiftçi olmaya zorlanmış aynı zamanda Kubilay'ın ordularında da yer almışlardı.[94]

Bu dönemde Kubilay tarafından bölgeye Lyu- Hao-Li isimli Çinli bir vali tayin edildiği görülmektedir. Bu valinin politikaları sonucunda Kırgızlar tarıma yönelmiştir. Bu sırada Çin'den gelen el işi uzmanlarının bölgedeki sanatın gelişmesinde yardımcı olduğu söylenmektedir.[95] 1295 ile 1307 yılları arasında bölgeye Kamal isimli bir vali atanır fakat bu dönemle alakalı bilgi bulunmamaktadır.[96]

[91] V. Butanayev-İ.Butanayev, **a.g.e.**, s.135.
[92] Gömeç, **a.g.e.**, s.67-68.
[93] Saray, **a.g.e.**, s.30.
[94] Gömeç, **a.g.e.**, s.73.
[95] Barthold, **a.g.e.**, s.59.
[96] A.İsakov, **a.g.t.**, s.79.

XIV. yüzyıl sonlarında Çingiz'in halefleri tekrar birbirine düştüler. Mengü, eski düzeni yeniden tesis etmek için uğraşmış ancak bu işi tamamlayamadan ölmüştü. Kubilay ise büyük Çin kitlesi tarafından Çinlileşerek tarihte Çinli hanedanlar arasına girmişti.[97] Batıda ise Çağataylardan Esen Buka ile Kebek Han kendi aralarındaki anlaşmazlıktan dolayı Çağatay ulusunu parçalamıştı. Esen Buka, 1309 yılında kendini Almalıkta han ilan etmesinin ardından pek çok saldırıya maruz kalmıştı. 1348 yılına gelindiğide Esen Buka'nın oğlu Tugluk Temür, Kırgızları hâkimiyeti altına almıştı. Fakat bu döneme kadar Moğolların, Kırgızlara karşı sert yönetimi onları zor durumda bırakmıştı. Özellike başka bölgelere yapılan sürgünler ve savaş için sürekli asker toplanması Yenisey bölgesindeki demografik yapının Kırgızlar aleyhinde değişmesine sebep oldu.[98] Tugluk iktidar zamanı dâhilinde konar-göçerlere İslamı benimsetmeye çalışsada Kırgızlar'ın İslamiyeti benimsemeleri daha sonraki yüzyıllarda olmuştur. Bu sırada tarih sahnesine Çağatay ulusundaki karışıklıklardan faydalanarak birden önemli bir güç haline gelen Emir Temür çıkarak 1370 yılında hanlığını kurmuştu. Bu karışık ortamda Kırgızların bir kısmı Tekes Nehri civarına bir kısmı da Aksu tarafına göçmüştür.[99]

1378-1379'da Temür Deşt-i Kıpçak seferi sırasında Kırgız ve Kazakları kendine bağladı. Temür'ün katı tutumundan hoşlanmayan Kırgızlar, Altın Orda hanı Toktamış'ın Temür ile mücadelesine destek verdiler. Fakat Toktamış yenildikten sonra Temür bir cezalandırma seferi ile Kırgızları büyük zarara uğrattı. Bu son seferden sonra Kırgızların bir kısmı esir olarak Semerkant'a götürülürken baskından kaçanlar Altaylar üzerinden Talas'a göçmüşlerdir. Tarih-i Reşidi'de bu sefer karşısındaki dirençlerinden dolayı Kırgızlar "Moğolistan'nın yabani arslanları" olarak anılmıştır.[100]

---

[97] Roux, **a.g.e.**, s.385.
[98] A.İsakov,.a.g.t,s.82; V.Butanayev-İ.Butanayev, **a.g.e.**, s.133; Gömeç,**a.g.e.**, s.74.
[99] Gömeç, **a.g.e.**, s.76.
[100] Saray, **a.g.e.**, s.31; Şerefüddin Ali Yezidi, Emîr Timur (Zafernâme) ,Çev.Ahsen Batur, İstanbul 2013, s.121; Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, Çev. Osman Karatay, İstanbul 2006, s.427.

2.3 Doğu Çağatay Hanlığı'nda Kırgızlar

XIV. yüzyıl sonundan XV. yüzyıl sonlarına kadar Kırgızlar hakkında bilgi edinmek çok zordur. Zira Çingiz'in torunlarının yıkıcı faaliyetleri buradaki halklardan bahisleri azaltmış, ayrıca bu dönemde pek çok boy yer değiştirerek kendilerine yeni memleketler edinmiştir.

Bu dönemden sonra Kırgızlar hakkındaki ilk bilgilere 1500'lü yıllarının başında rastlanmaktadır. Ancak bundan sonra Kırgızlar hakkında malumat alabileceğimiz kaynaklar kısıtlıdır. 1503-1504 kışında Doğu Türkistan'daki Çağatay hanı[101] Ahmet, Aksu'da öldükten sonra yerine Sultan Mansur geçmişti. [102] Kardeşi Sultan Sait ile arasındaki taht kavgasına Kırgızlar dâhil olarak Sultan Sait ile ittifak kurmuşlardı. Bundan dolayı Sultan Mansur, Kırgızları Kaşgar ve Turfan'a göçe mecbur etmişti. Kırgızların birçoğu bağımsızlık hareketleri sonucunda Moğolistandaki isyanlardan sorumlu tutularak öldürülmüştü. Bunlardan çok azı tekrar Moğolistan'a geri dönmüştü. Sultan Sait kardeşi ile mücadeleyi kazansa da bir süre sonra Kırgızlar ile arası bozulduğu için onlar üzerine bir sefer düzenlemişti.[103]

Bu sırada Muhammed isimli bir Kırgız beyi tarih sahnesine çıkmaktadır ve XVI. yüzyılın ilk zamanlarında Kırgızların Müslümanlığı kesin olarak kabul etmediğini pek çok kaynak doğrulamaktadır.[104]Bu yüzden Muhammed isimli bir Kırgız beyinin bulunması şüpheli durmaktadır. Bu kişi hakkında kesin bilgiler olmasa da kaynaklarda adının geçmesi Kırgızların bu dönemde bir yöneticiye sahip olduğunu anlamamıza

[101] Yarkent ya da Seyyidiyye Hanlığı olarak bilinir. Bakınız. Abdülkadir Yuvalı, "Çağatay Hanlığı" , **İA**, C.8, İstanbul 2001, s.178.
[102] Barthold, **a.g.e.**, s.65.
[103] Barthold, **a.g.e.**, s.66.
[104] Gömeç, **a.g.e.**, s.74; Barthold, **a.g.e.**, s.67.

yardımcı olmuştur.[105] 1514 yılında Sultan Sait, Kaşgar'a bir sefer düzenleyip şehri ele geçirmişti. Sefer sırasında Kırgız hanı Muhammed tarafından yardım gördüğü için ona çok değerli hediyeler vererek Moğolistan'a yollamıştı. Muhammed orada Kırgızlar tarafından yönetici kabul edilmiştir. Kırgız Muhammed Bey evine döndükten sonra Sayram ve Taşkent'e düzenlediği yağma seferlerinden dolayı Sultan Sait'in dikkatini çekmişti. 1527 yılında Muhammed Bey bir sefer ile Issık Köl yakınlarında yenilip esir edilerek Kaşgar'a götürülmüştü.[106] Bu seferin tarihi Mirza Haydar'ın Tarihi Reşid isimli eserinde 1522 olarak geçmektedir.[107]Ancak Kırgız halkının durumdan üzüntü duyarak Sultan Sait'e başvurmaları üzerin oğlu Reşid ile birlikte Muhammed Bey'i Kırgız emiri tayin edilmişti. Bundan sonra Sultan Sait'in, Kırgızlara yeni vergiler yüklemesi kargaşaya sebep olmuş Muhammed Bey yeniden isyan etmişti. Buna karşılık Sultan Sait, Kırgız obalarını yağmalatmıştı. Kırgızlar, Sultan Sait ile başa çıkamayacaklarını bildikleri için komşuları Kazaklardan yardım istediler. Kırgız yurduna gelen Kazak lideri Tahir, ilk önce Reşid ve maiyetini kovmuştu. Böylece XVI. yüzyıl boyunca sürecek ilk Kazak-Kırgız askeri müttefikliği gerçekleşti.[108] Bu olaylar hakkında Barthold Muhammed'in tekrar esir düştüğünü ve Kırgızların, Tahir Han idaresine geçtiğini söylemektedir.[109] 1533 yılında Sultan Sait ölünce yerine oğlu Reşid tahta çıktı. Tahtın yeni hükümdarı Reşid Han'da Kırgızlarla olan mücadeleye devam etmiştir. 1537 yılında Kırgızların, kuvvetli bir ordu ile Reşid Han üzerine yürüdüğü seferde Reşid'in oğlu Abdüllatif hayatını kaybetti.[110] Savaşın kesin galibi belli değildir ancak Reşid Han'ın bu savaştan sonra Kırgız ve Kazak topraklarını yağmalatmasına bakılırsa Kırgızların zor durumda kaldığı

[105] Barthold'a göre bu bey Kırgızların İslamiyete girmesi için çok çaba sarf etmişti. Ama Kırgızlar bunu reddetmişti. Bu yüzden Kırgızlar bölgedeki İslami kavimlerce dışlanmıştı. Bakınız. Barthold, **a.g.e.**, s.65-66.
[106] Barthold, **a.g.e.**, s.69.
[107] Duğlat, **a.g.e.**, s.463.
[108] Saray, **a.g.e.**, s.33.
[109] Barthold, **a.g.e.**, s.67.
[110] Barthold,**a.g.e.**,s.71.

söylenebilir. Kazaklar ve Kırgızlar bu saldırılara karşı birlikte karşı koymuşlardır.[111] Hatta Kazak hanı kaynaklarda iki kavmin işbirliğinden dolayı " Kazakların ve Kırgızların Hanı" olarak geçmektedir.[112]

Reşid Han'dan sonra yerine oturan oğlu Abdülkerim Han (1560-1591) seleflerinin aksine Kırgızlarla barış yolunu seçmişti. Bunun en büyük sebebi doğuda beliren Kalmuk tehlikesi idi. Bu sırada Kalmuklar Doğu Türkistan'ın doğusundaki vilayetlere hâkimdi. Doğu Çağatay Hanlığı içinde baş gösteren dini karışıklıklar Kalmukların işini kolaylaştırarak Kalmuk kitlelerinin ülkeye yayılmasına imkânı vermiştir.[113] Kırgız Beyi Muhammed, Barthold kaydına göre 1610 yılında ölmüştür.[114]

Abdülkerim'in oğlu Abdüllatif Sultan (1614-1624) karışık bir dönemde başa geçmişti. Onun döneminde Kırgızlara karşı olumsuz bir politika izlenmişti. Bu sebeple Kırgızlar hanlığa yağma seferleri yapmıştır. Bir süre sonra Kırgızlar ile ilişkiler düzelse de Abdullah Han'ın (1637-1667) hanlığın başına geçmesinden sonra ilişkiler yeniden zorlu bir döneme girdi. Abdullah Han'ın ilk döneminde kardeşleri İbrahim ve İsmail'in isyanlarına karşı Kırgızlar ile ittifak kurulmuştu. Sonraki yıllarda Abdullah Han iç karışıklıklardan dolayı dini eğilimli Aktağlık grubuna ait hocaları ülkeden çıkarınca ordu ve devlette oluşan boşlukta Kırgızlar önemli komutanlık ve memuriyetler elde etti.[115] Böylece Kırgızlar yönetimde kısa sürede etkin hale gelmişti. Kırgızların devlet içinde güçlenmesinden rahatsız olan muhalifler artınca Abdullah Han oğlu Yolbars'ı tahtta bırakarak ülkeden ayrılmıştı. Koysarı Bey komutasındaki Kırgızlar 1670 yılında Yolbars'ı tahttan indirerek Kırgız dostu olan kardeşi İsmail'i han olarak tahta çıkardılar. İsmail Han, Koysarı'yı Kaşgar hâkimi, oğlu Kiçik Beyi ise şehir muhafızı yapmıştır.

[111] Saray, **a.g.e.**, s.33.
[112] Grousset, **a.g.e.**, s.460.
[113] Saray, **a.g.e.**, s.34.
[114] Barthold, **a.g.e.**, s.74.
[115] Barthold, **a.g.e.**, s.74.

Koysarı Bey'in ölüm tarihi olan 1694 yılına kadar Kırgızlar ülkede önemli mevkilerde görev aldılar. Onun ölümü üzerine Kırgızların Kıpçak boyu lideri Arzu Muhammed Bey Doğu Türkistan'a girerek tekrar hâkimiyeti ele geçirdi. Bundan sonra Doğu Çağatay hanlarınının yönetim gücü göstermelikti. Asıl idari güç Kırgızların eline geçti. Bu idarede Kıpçaklar, Naymanlar, Kuşçular, Çonbağışlar, Kesekler ve Tölösler gibi Kırgız boyları paylarını almışlardı[116] Ancak Kırgızların bu durumu çok uzun sürmemiştir. Zira ülkeden sürülen Aktağlı grubunun hocası Appak, Cungarların hükümdarı Galdan'a sığınmıştı. Bu yüzden Galdan hazırladığı 60.000 kişilik ordusuyla Kırgız yönetimindeki Doğu Çağatay devletine son vermiştir.[117]

2.4. Yenisey'deki Kırgızların Dağılması

IX. ve XV. yüzyıllar arasında Kırgızların Yenisey'den batı ve güney yönünde göçtüklerini siyasi olaylara bakarak anlamaktayız. Bilhassa Kubilay Han ve Temur Han döneminde pek çok Kırgız Yenisey dışındaki yerlere iskân ettirildi.[118] Yenisey'de kalan Kırgızlar XVII. yüzyıl başlarından itibaren dört adet hanlık kurmuştur. Bu hanlıklar "Isar" (Ezer[119]), "Altısar", "Altır" ve "Tuba" diye bilinmektedir.[120]

Ezer Hanlığı'nın temeli Izır, Pürüt (Börüler), Kaska, Sokı ve diğer Hakas uruglarından oluşmaktadır. Bugünkü Krasnoyarsk eyaletindeki Izır Sub adı da buradan gelmektedir. Ezer Hanlığı, İsar ismi ile de bilinmektedir. İsar Hakas Türkçesinde iç manasındadır.

[116] Saray, **a.g.e.**, s.35.
[117] Mehmet Emin Buğra, **Şarkî Türkistan Tarihi**, Ankara 1998, s.275.
[118] Dinar İmanova, **IX-XIII. Yüzyıllarda Kırgızların Siyasi, İktisadi ve Sosyal Tarihi**, Doktora Tez, İstanbul 2015, s.76.
[119] Gömeç bu hanlığın adını Ezer yahut Yezer olarak veriyor. Bakınız. Gömeç, **a.g.e.**, s.79.
[120] Saray, **a.g.e.**, s.35.

Hanlığın bulunduğu bölgeyi Abakan'dan kuzeye doğru Batenova Dağı yamacına kadar Yenisey'in sol kenarı olarak tarif edebiliriz.[121]

Hanlıkların kuzey bölgesinde bulunan Altısar Hanlığı'na Yenisey'den kuzeye ve kuzey-batıya doğru gidildikçe ulaşılmaktadır. Hanlık merkezi Çulım Nehrini oluşturan Ak ve Kara İyüs sularının altındadır. Bunlardan "Büyük Kırgızlar" olarak bahsedilmektedir. Hanlık, Kızıllı ve Kaçın isimli ailelerden meydana gelmiştir.[122]

Ala Tag anlamına gelen Altır veya Alatır hanlığına Ezerski'den batı ve güney batı'ya doğru gidildiğinde ulaşılmaktadır.[123] Bulunduğu bölge Nina nehri kıyılarına denk gelmektedir. Altır Hanlığı'na, coğrafi bölümlerinden dolayı Ruslar, Üst Kırgız adını vermişti. Altırların içinde Sagaylar, Beltirler, Ceti Börüler ve Şorlar gibi uruglar vardır.[124]

Tuba veya Tubin Hanlığı Yenisey'in sağ kenarında Sıda, Tuba ve Oya Irmakları'nın bölgesinden Abakan'a kadar uzanan yerdedir. Ayrıca Yenisey'in solunda bulunan Yerba ve Saragas stepleri de bunlara aittir. Tuba hanlık merkezi Up Sug Nehri kıyısıdır.[125] Tuba Hanlığı'nın coğrafi şartları diğer hanlıklara göre zordu. Barthold'a göre inek ve koyunları yoktu. Sadece at ve geyik ile yaşamlarını idare ediyorlardı.[126]

Barthold, bu konu hakkında Rus kaynaklarından bazı karışık bilgiler aktarmaktadır.[127] Bu bilgilere göre Kırgızların ülkelerinin yöneticisi Nemek (Nemey) Törö (Bey)dür. Nemek'e hâkimiyet babasından geçmiştir. Ayrıca Nemek'in hizmetinde " Nomça" ve "Kora" isimli iki bey bulumaktaydı.[128]

[121] Barthold, **a.g.e.**, s.78; V. Butanayev-İ.Butanayev, **a.g.e.**, s.143.
[122] Gömeç, **a.g.e.**, s.79.
[123] Barthold, **a.g.e.**, s.78; V. Butanayev-İ.Butanayev, **a.g.e.**, s.143.
[124] Gömeç, **a.g.e.**, s.79.
[125] Barthold, **a.g.e.**, s.78; Gömeç, **a.g.e.**, s.79; V. Butanayev-İ.Butanayev, **a.g.e.**, s.144.
[126] Barthold, **a.g.e.**, s.79.
[127] Barthold'un bahsettiği bu kaynaklar Elçi İvan Petlin, Vasiliy Tyumenets ve İvan Petrov'dur.
[128] Barthold, **a.g.e.**, s.79.

Dört hanlığın Ruslarla tanışması XVII. yüzyıl başlarında gerçekleşmiştir. Aslında hanlıkların arasında tek bir "Törö" yani yönetici bulunmamaktaydı. Fakat Ruslar karışılık çıkarmak için Altır Hanı'nı "Ulu Törö" ilan etmiştir. Ancak durumun karışıklığa sebep olmadığını gelişen olaylardan anlamaktayız. Ruslarla önceden ilişki kuran Nomça Bey Altısar Han'ı, Kora Bey ise Ezer Hanı idi. İlk başlarda bahsedilen Nemek ise Ulu Törö'nün emrindeydi. Bu arada 1604 yılında Tomsk şehrinde Kırgızlar ile Ruslar arasında resmi ilişkiler kurulmuştur. Rusların Kırgız hanlarını birbirine düşürme çabası fark edilince Kırgızlar Ruslara bağlı Çulım Tatarlarına saldırarak istiklallerini korumaya çalışmıştır.[129]

Bu dört hanlık Ruslar gelmeden önce hayatlarını bağımsız sürdürmüştür. Çingiz Han döneminden beri Moğollara sembolik bir vergi veriyorlardı. Ruslar bölgeye geldikleri sırada onlara da vergi vererek durumu ilk başlarda idare etmişlerdir. Dört hanlık genellikle aralarındaki meseleleri yine kendi aralarında çözmüşler, dış tehditlere karşı birlikte hareket etmişlerdi. Bu sırada ortaya çıkan Cungarlar ise bölgede güç kazanarak işgal hareketlerine başladı. Ruslarla beraber bölgedeki Cungarların lideri Batur Hantaycı ise Kırgızlara karşı yıpratıcı saldırılarda bulunmuştu.[130]

1608 yılında Nomça Bey ve Kora Bey iyi ilişkiler kurmak amacıyla ileri Rus karakol Tomsk şehrine gitmişti.[131] Nomça Bey, Ruslar tarafından Altan Han ve Çin'e gitmesi için görevlendirilmişti. Kora Bey, Kırgız hanları olan Noyan, Komkun ve Orbay'a boyun eğdirmesi için görevlendirilmişti. Fakat bu görevlerin yerine getirilmediği anlaşılmaktadır. 1614 yılında Kırgızlar, bozulan ilişkiler neticesinde Tomsk'a bir baskın yaptılar. 1615 yılında Rusların Kırgız seferi başarısız olmuştur. Bunlardan sonra Kırgız

[129] Barthold, **a.g.e.**, s.79.
[130] Saray, **a.g.e.**, s.34.
[131] Radloff, **a.g.e.**, s.173.

Hanı Kora, Tomsk'a gittiği bir görüşmeden sonra hiçbir iz bırakmadan ortadan kayboldu.[132]

Yenisey Kırgızları iyi ilişkiler sürdürmeye çalışmışsa da Rus baskısı bu durumu engellemiştir. Yenisey Kırgızlarının ülkesini savunan yetenekli bir beyi olduğundan bahsedilmektedir. Bu beyin adı İrenek'tir.[133] Bu kişi Nomça'nın torunudur. O, yirmi yıl süresince (1680 yılının ortalarında ya da ikinci yarısında ölmüştür.) Krasnoyarsk'a Açinsk'e, Kuznetsk'e, Tomsk'a, Kansk'a ve Yenisey ile Udinsk'e korku salmıştı. Halkını bağımsız olarak yaşatan son Kırgız lideri olduğu söylenebilir.[134] İrenek, Cungarlarla iş birliği yaparak Ruslara karşı önemli başarılar kazandı. Ruslarla girdiği mücadelerden birinde 375 kişiden oluşan Rus kuvvetine saldırıp 39'unu öldürüp, 49'unu da esir almıştı. [135] Rus Çarına gönderdiği bir mektupta "savaşı biz çıkarmadık. Senin adamların silahlarıyla bizim topraklarımıza gelip, yerleştiler. Biz ancak onlara karşı koyduk" demiştir.[136] Bu tarihten sonra Yenisey Kırgızlarının siyasi durumu hakkında bilgiler azalmaktadır.

Kalmuk ve Rus baskısı, Yenisey ve çevresindeki Kırgız nüfusunu bir hayli azaltmıştır. Hatta 1703 yılı sonbaharında Ruslara; "2500 Kalmuk, Kırgız ülkesine gelmiş ve bütün Kırgızları dağıtmışlar, şimdi Kırgız ülkesinde Kırgız kalmamıştır" diye bir haber gelmişti.[137] Bu haber nisbeten doğrudur. Fakat az sayıda Kırgız'ın bölgede bir süre daha bulunduğu tahmin ediliyor. Ruslar bölgeyi işgal ettikten sonra Kırgızların bir kısmının başka bölgelere doğru göçtüğüne dair kayıtlar vardır. Kalanlar ise ağır işlerde çalışarak dağılmıştı. Böylece Yenisey'de uzun süredir devam eden Kırgız kültürü tamamen yok

[132] Barthold, **a.g.e.**, s.80.
[133] İsminin tarihi bir Türk ismi olduğunu da unutmamak gerekir. Attila'nın en küçük oğlu İrnek ile olan isim benzerliği önemli bir ayrıntıdır.
[134] Barthold, **a.g.e.**, s.82.
[135] V. Butanayev-İ.Butanayev, **a.g.e.**, s.161.
[136] Gömeç, **a.g.e.**, s.80.
[137] Barthold, **a.g.e.**, s.83.

oldu.[138] Bölge nüfusunu gösteren dönem kayıtları aşağı yukarı 10.000 kişilik bir Kırgız nüfusundan bahsetmektedir. Bu sayı az gözükse de Kırgız nüfusunun çeşitli savaşlarla sürekli dağıldığını unutmamak gerekir.[139] Roux, Ruslara en çok direnenlerin Kırgızlar olduğunu ve küçük gruplar halinde sürekli olarak Yenisey'den göçtüklerini belirtmiştir. Göçtükleri yer olarak günümüz Kırgızistan toprakları ve çevresini göstermiştir.[140] Farklı kaynaklardaki kayıtlar[141] Yenisey göçü hakkında bilgiler verse de durumu tam aydınlatamamıştır. İ.Butanayev ve V.Butanayev bu olayı diğer kaynaklara göre daha anlaşılır açıklar.[142] Yazarlara göre Rusya ile Cungarya 1703'te anlaşmış buradaki Kırgızlar Cungarya'ya zorla göç ettirilmiştir. Çünkü Ruslar, Kırgızlara tam anlamıyla baş eğdirememişlerdi.[143] İli havzasında Cungarların içinde yaşayan bu boyların bir kısmı Çin hâkimiyeti gelene kadar burada kalmıştır. Buradan göçen boyların Kalmuklar ile Rusya'ya geçtiği düşünülmektedir.[144] Ancak tüm bu açıklamalara rağmen Kırgızların Yenisey'den nasıl göçtüğü konusunda bir fikir birliği yoktur.

2.5. XVII. ve XVIII. Yüzyılda Kırgızların Durumu

Yenisey bölgesindeki Kırgız nüfusunun bir kısmı Ruslar tarafından hâkimiyet altına alınmıştır. Diğer kısımlarının ise IX. yüzyıldan beri devam eden göçlerle günümüz Kırgızistan topraklarına ve Doğu Türkistan bölgesine göçtüğü tahmin edilmektedir. Bu devirde Cungar ve Kalmuk boyları öne çıkardığı liderleri ile Kırgız ve Kazak boylarına saldırmışlardır.

[138] Saray, **a.g.e.**, s.34.
[139] Gömeç, **a.g.e.**, s.81.
[140] Jean Paul Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, İstanbul 2001, s.399.
[141] Saray, **a.g.e.**, s.30-35; Gömeç, **a.g.e.**, s.80-110; Barthold, **a.g.e.**, s.80-85.
[142] V. Butanayev-İ.Butanayev, **a.g.e.**, s.160-167.
[143] Radloff, **a.g.e.**, s.176.
[144] Aristov, **a.g.e.**, s.153.

Yenisey bölgesinde bulunan Kırgızların Rus hâkimiyetinde olması Kalmukları zor duruma düşürdü. Çünkü onlar bu bölgeden vergi alıyorlardı.[145] Bu sırada Çin, Kalmuklar üzerine baskı uyguluyordu. Bunun neticesinde Kalmuk kuvvetleri Khu Urluk isimli komutanla beraber Kırgızlara yağma seferleri yapmıştı. Khu Urluk'un ardından tahta geçen Galdan da (1671-1697) Kırgızlar üzerine yağma seferlerine devam etti. Doğu Çağatay Hanlığı'nın da bu seferler sonucu ortadan kalktığını daha önce belirtmiştik.[146] Galdan'dan sonra yerine geçen Rabtan (1699-1729) yağma faaliyetlerine devam etti. Bu yağmaların sonucunda bir kısım Kırgız urugları yaşadıkları Çuy, Narın, Issık Köl ve Talas'ı terk ederek Fergana, Alay ve Hisar bölgesine göç etmişlerdir. Rabtan'ın oğlu Lavan 1723 yılında bu seferleri sürdürmüş ve 60.000 kişilik bir ordu ile tekrar bölgede tahribatta bulunmuştur.[147] 1741-1742 senelerinde Kalmuklar, Issık Köl, Fergana ve Taşkent havarisini ele geçirmiştir. Bunun üzerine Kırgızların 3-4 bin çadırlık bir bölümü İli bölgesine göçmüştür.[148]

Kırgızlar zor durumda kaldıkları için Osmanlı Devleti'nden ve Rusya'dan yardım istedi. Fakat iki devlet de bu isteğe cevap vermediği için Kırgızlar ve Kazaklar bir ittifak yaptı.[149]

Bu döneme kadar Kırgızların 1730, 1748 ve 1749 yıllarında Hokand hanı Abdülkerim ile sağladıkları ittifakla Kalmukları üç defa mağlup ettiği bilinmektedir. Bu seferlerde pek çok Kırgız kahramanının adı geçmektedir. Bunlar kısaca: Ata Tınay ile oğulları Ateke ve Satıbaldı, Talaslı Berdike Bahadır, Çüylü Nişa, Narın'dan Koçike olarak sıralanabilir. Bu karakterler Manas Destanı'ndaki karakterlerin isimleriyle benzerdir. Kalmukların mağlup olmasıyla Narın, Çuy ve Issık Kölde kurtarılmıştır. Rabtan döneminde sürgün

[145] Barthold, **a.g.e.**, s.77.
[146] Buğra, **a.g.e.**, s.275.
[147] Saray, **a.g.e.**, s.35.
[148] Gömeç, **a.g.e.**, s.93.
[149] Saray, **a.g.e.**, s.37.

edilen Kırgızlar da bölgeye dönmeye başladı.[150] Buradan anladığımız kadarıyla bu dönem Kırgızların nüfus hareketliliği Hokand civarındaki bölgelere doğrudur. Çünkü artık doğuda onların bir yurdu bulunmamaktaydı. Çünkü Çin, Kalmukları kontrol altına almış ve Doğu Çağatay Hanlığı da Galdan döneminde ortadan kaldırılmıştı. Böylece Kırgız urugları tek bir bölgede toplanmaya başladı. Herhalde Kalmukların yenilmesi ve günümüz Kırgızistan topraklarınına yapılan göçler burayı Kırgızlara güvenli bir yurt yapmıştır. Fakat yine de Kırgızların buraya nasıl geldiği kaynaklarda yeterince açıklanamamıştır.

1710 yılında Özbeklerin Ming kabilesine mensup Şahruh, Hokand Hanlığı'nı kurmuştur. Bu hanlık 1757 yılında Çin'in Kalmukları ortadan kaldırmasını fırsat bilerek sınırlarını genişletti. Erdene Han döneminde ise Kırgız toprakları ele geçirilmiş ve Kırgızlar bu hanlık içerisinde yaşamaya başlamıştır.[151] Hokand ile Kırgızlar arasındaki ilişkinin içeriği tam olarak bilinmese de 1763'ten sonra Hokand Hanlığı sınırlarını Kırgız bölgesi aleyhinde vâsi hale getirdi. Bu durum Kırgızların arasında ayrılıklara sebep oldu. Güney'de yaşayan Kırgızlar, Hokand Hanlığı bünyesine çıkarları gereği dâhil olurken, kuzeyde bulunan Kırgız toplulukları yapılan seferlerle ele geçirildi. Bu ayrılık Kırgız Ata Bey tarafından yüzyılın son çeyreğinde nisbeten hafifletilmişti. Zira kendisi tüm boylarla iş birliği halindeydi.[152] Ancak Güney'de yaşayan Kırgız beylerinden, Acı Bey ile Sadık Bey'in Hokand Hanlığı ile iyi ilişkiler kurması iki grup arasındaki ayrılıkları arttırdı. Kalmuklara karşı yapılan faaliyetler Kırgız ve Hokand Hanlığı ilişkilerine olumlu bir etki yaratmış olmalıdır. Güney'deki Kırgızların Hokand'a bağlanmasındaki en büyük pay ise Hocend bölgesi hâkimi Kırgız Akboto Bey'dir. Hanlık kurucusu Şahruh'un kızını Akboto Bey'e vermesi sonucunda Kırgızlar Hokand Hanlığı içerisinde daha iyi bir duruma gelmişti. Hokand hanı Erdene Han (1752-1778) döneminde Kırgız - Hanlık ilişkilerinde

[150] Saray, **a.g.e.**, s.38.
[151] Enver Konukçu, "Hokand Hanlığı", **İA,** İstanbul 2001, C.18, s.218.
[152] Saray, **a.g.e.**, s.38.

bir takım zorluklar yaşandı. Buhara Hanlığı ile iyi ilişkiler kuran Kırgız beyleri bu faaliyetlerinden dolayı Erdene Han'ın saldırılarına maruz kaldı. Bunun üzerine Kırgız beyleri ayaklandı. Bu ayaklanmayı Adigine Boyu beylerinden Mamatkul, Arzımat ve Hacı gerçekleştirdi. Fakat ayaklanma Erdene Han'ın gayretleriyle kısa sürede savaşsız sona ermişti.[153]

2.6. Kırgızların Hokand Hanlığı'na Etkileri

XVIII. yüzyıla gelindiğinde Kırgızların bir kısmının Hokand Hanlığı'nın bulunduğu bölgede meskûn olduğunu belirtmiştik. Kuzey bölgesindeki Atake Bey ve güneyde Hokand'a dahil olmuş Akboto Bey Kırgızların önemli iki lideriydi. Barthold'a göre bu dönemde Hokand Hanlığı tamamıyla Kırgızların elindedir. [154] Gerçektende Kırgızların hanlık yönetiminde berlileyici bir siyaset uyguladıkları yahut uygulamak zorunda kaldıkları söylenebilir. Hokand hanlığı'nda 1842-1845 yılları arasında hanlık yapan Şir Ali Han Kırgızlara son derece yakındı. Çocukluğu Çatkal ve Talas'ta Kırgızların arasında geçmişti ve annesi Kırgızdı. Şir Ali Han'ın iki eşinin de Kırgız boylarından olduğunu bilmekteyiz. Ayrıca Şir Ali Han'ın hanlık tahtına çıkarılmasında da Kırgız boylarının etkisi olduğu bilinmektedir[155]. Hokand hanlığı'ndaki Emir-i Leşker ve vezirlik gibi pek çok makamı bu dönemde Kırgız beyleri işgal etmiştir.[156] Bu olanlardan yola çıkarak Kırgızların Şir Ali Han dönemi ve devamında Hokand hanlığı'nın idari kademelerindeki etkisini anlayabiliriz.

[153] Saray, **a.g.e.**, s.39.
[154] V.V.Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, Ankara 2011, s.258.
[155] Gömeç, **a.g.e.**, s.95.
[156] Saray, **a.g.e.**, s.43.

3. XIX. Yüzyılda Kırgızlar ve Türkistan'ın İşgali

Kırgızlar XIX. yüzyılda ağırlıklı olarak Issık Köl civarı ve Tanrı Dağları vadisiyle birlikte Alay ve Hokand'ın güneylerinde yaşamaktadır.[157] Kuzeydeki Kırgız Sarıbağış boyunun lideri Atake Bey[158] XIX. yüzyıl başlarında son derece önemli bir figürdü. Kendisi Ruslarla yakın ilişkiler kurarak onların yardımını isteyen ilk Kırgız beylerdendir. 1785'te II. Katerina'ya himaye için bir elçilik heyeti göndermiştir. Fakat giden heyetten haber alınamadığı için 1786'da bir heyet daha gönderildi. Rus yönetimi o sırada Kazak bölgesinin işgali ile meşgul olduğundan Atake Bey'in ikinci heyetinin isteklerine menfi ya da müspet cevaplar verilmemişti. [159] XIX. yüzyılın ilk başlarında Kırgız beylerinin tamamına yakını Hokand Hanlığı sınırlarında yaşamaktadır. Fakat bir kısım Kırgız beyi durumlarından memnun olmadığından 1813 ve 1814 yıllarında Omsk ile Tobolsk şehirlerindeki Rus komutanlarının himayesini istemiştir. Ruslar, Hokand muhalifi Kırgızlara 1825 yılında elçi gönderip himayelerini vaadederek onları Kazak Kasımoğlu isyanına karşı kullanmak istedi [160] Fakat bu durumdan kesin bir netice alınamamıştır.

Bu tarihten itibaren Kırgızların isimleri Hokand Hanlığı'nın siyasi olaylarında sık şekilde yer almaya başlamıştır. XIX. yüzyılda Hokand Hanı Ömer (1809-1822) ile Buhara emiri Haydar Şah arasında başlayan rekabet ikili ilişkilerde geri dönüşü olmayan bir gerilemeye sebep olmuştu. Ömer Han'ın varisi Muhammed Ali (1822-1842) döneminde Hokand Hanlığı iyi bir kültür seviyesine ulaşmıştı. Doğu Türkistan Türklerine yardım edildi.[161] Fakat 1842 yılında Hokand Hanlığı, Buhara Emiri Nasrullah Han

[157] Eugene Schuyler, **Türkistan**, İstanbul 2007, s.474.
[158] Atake Batır Tınay-bi Ulu, Ruslarla olan yakın ilişkileri yanı sıra Kırgızlar ile Cungarlar arasındaki son savaşlarda onları Kırgız topraklarından atması ile ünlü idi. Sarıbağışların beyi idi. Hokand'taki Kırgızlar ile anlaşamaması sonucunda Ruslara sığınmayı tercih etmiştir. Bakınız. Askar Akayev, **Kırgız Devlet Geleneği ve Manas**, Çev. Saliha İbrahimova, Ankara 2003, s.157-159.
[159] Saray, **a.g.e.**, s.45.
[160] Saray, **a.g.e.**, s.44.
[161] Gömeç, **a.g.e.**, s.94.

tarafından kuşatıldı. Hokand Hanı Muhammed Ali, Buhara emirine bir elçi gönderse de sonuç alamamıştı. Bu kuşatma ile sarsılan Hokand Hanlığı Türkistan'a doğru işgal planları yapan Ruslara karşı zaaf içine düşmüştü. Muhammed Ali'den sonra Şir Ali Han 1845 yılına kadar kısa bir hükümdarlık dönemi geçirmişti. Şir Ali'nin çocuk yaşta tahta geçmesi Kuzey'deki Sarıbağış boyunun tekrar hareketlenmesine sebep olmuştu. Bunlara Bugu, Sayak, Solta, Kuşçu ve Saru boyları da destek vermişti. Bu boylar Sarıbağış'ın yeni lideri Ormon Niyazibek'e bağlılıklarını bildirmişti. Fakat kısa bir süre sonra bu boylar birliği Buğu boyu ile Sarıbağışlar arasındaki çekişmeden zarar görmüş ve Buğular 1855'te Ruslara sığınarak kendilerini kurtarabilmişti.[162] Şir Ali'den sonra ise Hudayar Han (1846-1858) Hokand tahtına geçti. Bu dönemde karışıklıklara son verme amacıyla İstanbul'a gönderilen elçiler bir sonuç alamamıştı.[163] Hudayar, han seçilmesine rağmen memleketi idare edebilecek kabiliyette değildi. Bu yüzden üç kez (1845-58, 1862-1863, 1866-1875) tahttan indirildi. Bu karışıklıklar Rusların lehine olmuştur.[164] Bu dönemden sonra Hokand Hanlığı içerisinde siyasi istikrar sağlanamadı. Sürekli değişen hanlar ve dışarıdan müdahaleler yüzünden Rus istilasının gelişi fark edilmedi. Böylece XIX. yüzyılın ikinci yarısı Kırgızlar için boylar arası mücadele ve Rus istilası en büyük sorun haline gelmiştir.

Ruslar 1852'de ele geçirilmeye müsait durumda olan Akmesicit kalesine bir harekette bulundular fakat Hokandlıların direnişi sayesinde ilk seferde başarılı olamadı. Askeri güçlerini artıran Rus kuvvetleri ikinci bir saldırı ile Akmescit kalesini alarak bölgeyi ele geçirmek için ilk adımı attılar.[165] Ruslar boylar arasındaki çekişmelerden faydalanarak 4 Ağustos 1860'ta Bişkek'i 27 Ağustos'ta ise Tokmak kalelerini işgal etti. Savaş sırasındaki Rus yağmaları bölgedeki Türklere büyük zararlar verdi. Bunun sonucunda Kırgızların bir

[162] Saray, **a.g.e.**, s.46.
[163] Gömeç, **a.g.e.**, s.95.
[164] Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**, Ankara 2004, s.38.
[165] Saray, **a.g.e.**, s.46; Gömeç, **a.g.e.**, s.97.

kısmı Rus hâkimiyetini kabul etmiş diğer kısımları ise Talas bölgesine göç etmişti.[166] Daha sonra General Kolpakovskiy kumandasındaki kuvvetler 1863 yılında Narın, Issık Köl ve Talas'taki Kırgız boylarını önemli ölçüde hâkimiyet altına aldı.[167] 1864'te ise General Verevkin kumandasındaki Rus askerleri Evliya-Ata, Çimkent ve Türkistan şehirlerini işgal ederek Kuzey Kırgızistan'ı büyük oranda ele geçirmişti.[168] Rus ilerlemeleri sırasında Hokand ve Buhara Hanlıkları arasındaki çatışmalar da devam ediyordu.

İşgaller sürerken Rusların insanlık dışı politikası ve hızlı hareketleri dünya'da tepki çekiyordu. Rus Başbakanı Gorçakov bu tepkilere binaen dış devletlere sözlü bir nota ile Türkistan durumunu anlatmıştı. "Asya milletleri, aşikâr ve etkili bir otoriteden başka hiçbir şeye hürmet etmezler…" Başbakan bu anlatının devamında bölgedeki Rus hareketlerini devrin diğer büyük devletlerine ait kolonizasyon faaliyetlerine atıf yaparak savunmaktan da geri durmamıştır.[169] Bu sırada kalan önemli şehirlerden Taşkent henüz işgal edilmemişti. Çünkü İngiltere bu konuda Ruslara baskı uygulamaktaydı. Bu esnada Ruslar Orenburg askeri valiliğine bağlı olarak Türkistan Bölge valiliğini oluşturarak işgal edilen bölgeleri buraya bağlamıştı. Fakat çok geçmeden askeri hareketlilik tekrar başlamış 16 Haziran 1865'te Taşkent kuşatılarak ele geçirilmişti.[170] Hokand Hanlığı'nın hamisi Alimkul da Taşkent savunmasında ölmüştü.[171] Rusya kararlı adımlarla sürdürdüğü poltikası ile 1853-1867 arasında parçalar halinde hanlığı göstermelik bir devlete dönüştürdü.[172] Hatta Ruslar, Hokandlı Hudayar Han'a çeşitli madalyalar dahi verdi. Bu sözde hanlığın zorbalıklarına ilk başkaldıran Kırgızlar oldu. Kırgızlar bu baskılar

[166] Gömeç, **a.g.e.**, s.97; Saray, **a.g.e.**, s.47.
[167] Saray, **a.g.e.**, s.47.
[168] Feyzullah Budak, **Kırgızistan Dünü, Bugünü, Yarını**, Ankara 2000, s.17.
[169] Gömeç, **a.g.e.**, s.99.
[170] Gömeç, **a.g.e.**, s.100; Saray, **a.g.e.**, s.65.
[171] Budak, **a.g.e.**, s.17.
[172] Hayit, **a.g.e.**, s.85-88.

neticesinde Hudayar Han'ın memurlarına karşı çıkarak isyan etti. Fakat isyan kısa sürede bastırılmış hareketin öncüsü Mamur Mergen Rusların yardımıyla ele geçirilmişti.[173]

1873-1875 yıllarında Hokand Hanlığı'nda iktidar mücadelesinin sürmesi ve siyasi ortamında buna müsait olması Ruslara Hokand'ın işgali için önemli bir fırsat verdi. Rusların Türkistan genel valisi olan Kaufman, birliklerine Hokand üzerine yürüttü. Hokand'taki gönüllü birliklerini kumanda eden Abdurrahman Atçabaşı ile Rus birlikleri arasında 22 Ağustos 1875 te Mahram Kala'da bir savaş yapıldı. Ruslar bu savaşta şiddetli bir direnişle karşılaşmıştı. Ruslar aldıkları yeni destek ile Margalan şehrine saldırdı. Zor durumda kalan Hokand Hanlığı bu savaşlarda büyük kayıplar verdi. 22 Eylül 1875'te Hokand Hanı Nasreddin'e bu savaş sonucunda ağır bir anlaşma imzalatıldı. Anlaşmaya göre pek çok yer Rus hâkimiyetine girecekti. Fakat anlaşmanın uygulanmasını beklemeden Rus askerleri tekrar harekete geçerek Namagan şehrine girdiler. Hokand kuvvetleri direnseede birlikler zayıf olduğu için mücadele edilememişti. Atçabaşı ile Polat Han, Asaka'da Ruslara karşı yapılan savaşta yenilmiş, Polat Han savaştan sonra Kırgızların yardımıya Rusların eline geçerek idam edilmişti. Atçabaşı ise Sibirya'ya sürüldü. Nihayetinde 17 Şubat 1876 yılında Hokand Hanlığı tamamen işgal edildi ve "Fergana Bölgesi" adı altında Türkistan genel valiliğine bağlandı.[174] Kırgız Türklerinin mücadelesi ağustos ayına kadar sürmüştü. Meşhur Kırgız önderlerinden Kurmancan Datka ve oğullarının direnişi de bu zamana kadar devam etmiştir.[175]

Rusların Hokand Hanlığı'nı tamamen işgal etmesi direnişçilerin artmasına sebep oldu. Çünkü Ruslar girdikleri bölge halklarına karşı sert bir politika izlemiştir. 1885'te Oş şehrinde Derviş Han Töre ağır işgal şartları sebebiyle ayaklandı. Fakat Rusların ağır silah teçhizatı sonucunda bu isyan kısa sürede bastırıldı. 1898'deki Andican ayaklanması

[173] Gömeç, **a.g.e.**, s.101.
[174] Hayit, **a.g.e.**, s.91; Gömeç, **a.g.e.**, s.101-102; Saray ,**a.g.e.**, s.76.
[175] Gömeç, **a.g.e.**, s.101; Saray, **a.g.e.**, s.79.

da önemli bir ayaklanma olarak tarihte yerini almıştır. Bu arada Dukçi İşan olarak bilinen İşan Muhammed 2000 kişiden fazla kişiyi ayaklanmaya davet etmişti. 13-14 Mayıs 1898'de Rus garnizonu'na bir baskın için hazırlık yapmış, [176] 17-18 Mayıs'ta burayı basmaya muvaffak olmuştu. Fakat ellerindeki ilkel denecek silahlarla Ruslara karşı varlık gösteremedi. Ayaklanmadan dolayı 380 kişi idam edilmiş, 208 kişi ise Sibirya'a gönderilmişti.[177]

Bölge işgalinden sonra Türkistan'daki Rus subaylarının yaptığı büyük yolsuzluklar pek çok kaynakta bilinen bir durumdur.[178] 1905-1907'deki ihtilalci havanın baş göstermesiyle Rus hükümeti, Türkistan'a Müfettiş Kont Palen'i yolsuzlukları araştırmak için gönderdi. Onun araştırmalarında pek çok üst rütbeli subaylar mahkûm edilmiştir. Müfettiş yazdığı raporda bölgede sivil idareye geçilmesini önerse de Rus yetkililer sömürgelerini kaybetmek istemediğinden bu teklifi kabul etmediler.[179]

Rus işgali sonrasında Kırgızlar Fergana ve Semireçe'de az sayıda olsa da Sır Derya bölgesinde yoğun bir nüfusa sahipti. Radloff 1884 yılında bunların sayısını 150.000 civarı[180] olarak vermiştir. Tabii olarak hepsini göremediği için yayıldıkları alanları Tanrı Dağları'nın kuzey yamaçları, Issık Köl'ün güneyindeki Çu Vadisi, güneyde Kaşgar ve batıda Hokand ile Talas'a kadar uzanan bölgeleri Kırgızların o devirdeki yurtları olarak verir. İşgalden önce bölgedeki demografik yapıdan anlaşıldığı gibi Kırgızlar çoğunluktadır. Ancak Ruslar işgalin ardından yeni topraklarından faydalanmak için kuzey Kırgızistan'a 12.500 civarı Rus ve Ukraynalı köylü getirdi. XIX. Yüzyıl sonunda Kuzey Kırgızistan'a gelen toplam Rus nüfusu 40.000 kişiyi geçmişti. Bölge topraklarının ise 900 hektara yakın bir bölümü bu göçmenlerin eline verildi. Güneyde, yani Hokand

[176] Gömeç, **a.g.e.**, s.102.
[177] Hayit, **a.g.e.**, s.190; Budak, **a.g.e.**, s.18.
[178] Gömeç, **a.g.e.**, s.103; Saray, **a.g.e.**, s.77.
[179] Saray, **a.g.e.**, s.78.
[180] Radloff, **a.g.e.**, s.224-225.

(Fergana) bölgesindeki Kırgızlar da aynı son ile karşılaştılar. Bölge toprakları Rus göçmenlere dağıtılır, ağır vergilere maruz bırakılan Kırgızlar ise perişan bir hale düşmüştü.[181] Dolayısıyla işgallerden sonra bölge Kırgızların elinden alınarak Rus müstemlekecilere teslim edildi. Rusların her fırsatta Kırgız beylerine vadettikleri hayatı vermediğini buradan anlayabilmek mümkündür. 1905 yılında Ruslar, Kırgız topraklarına yapılan göçleri daha düzenli hale getirmek için "yeni gelenler idaresi" isimli bir kamu kurumu tesis etmişti. Bu sayede Kırgız topraklarının % 60 civarındaki kısmı Rus ve Ukraynalı köylülere dağıtıldı.[182]

I. Dünya savaşı sırasında Rusya zor durumda kalınca, Çarlık rejimi 100 bin Kırgız'ı orduya çağırmıştı. Bu emir diğer Türk bölgelerinde olduğu gibi kötü yaşam koşullarına sahip Kırgızları da isyana sevk etti. 4 Temmuz 1916'da Hocent'te başlayan isyan Yedisu, Bişkek, Aksu, Tokmık ve Kemin başta olmak üzere tüm Kırgız yurduna yayılmıştı. Kırgız manapları, bölgedeki Rus memurları öldürünce, Çarlık rejimi sivilleri manaplara karşı silahlandırarak isyanı şiddetli bir şekilde bastırdı. 1917 kayıtlarına göre bu isyanda 80 bin Kırgız öldürülmüştür. Aynı sona uğramak istemeyen 70 bin Kırgız ise Çin'e kaçtı. Çin'deki Kırgızlar geriye dönmek isteseler de Ruslardan herhangi bir yardım alamadılar. Bu durum 2 Mayıs 1917'de toplanan Rusya Müslümanlar Kongresinde kınanarak Kırgızlar için yardımlar toplanmıştır.[183] Bu olayların ardından Rusya'da gerçekleşen Bolşevik ihtilal Türkistan'ının kaderini değiştirmişti.

Bolşevik ihtilali, Türkleri ikiye ayırdı. Bir kısmı komünizmin Türklere getireceği yeniliklere kendini adarken diğer kısım ise Türkçülüğü ve Türkistan'ın kurtulması için çabaladı. 3 Aralık 1917'de Ruslar Müslümanlara inanç özgürlüğü ve Kırgızların kültürlerini yeniden tesis edebileceklerini söylemişti. Kırgızistan'da ise milli Kırgız

[181] Saray, **a.g.e.**, s.72.
[182] Saray, **a.g.e.**, s.81.
[183] Saray, **a.g.e.**, s.81; Gömeç, **a.g.e.**, s.106.

komiteleri, Şura'yı İslamiye gibi teşkilatlar Kırgız bağımsızlığı için çalışmaktaydı. Milli bir cumhuriyetin tesisinden korkan Ruslar 11 Şubat 1918'de Kırgızlara, Ermenilerden teşekkül bir ordu göndermiş 10.000 Kırgız buradaki mücadelede ölmüştü. 1 Mayıs 1918'de ise tüm Türkistan, Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adı altında birleştirildi. 1919-1920 yıllarında Sultan Galiyev Hareketi ile Türkistan Sovyet Cumhuriyeti tesis edilmesi adına bazı çalışmalar yapılsa da Ruslar bu projeyi kabul etmedi. Türkistan Komünist Partisi bölgedeki Türkler için şartları her ne kadar iyileştirmeye çalışsa da tüm komünist partiler merkeze bağlanmıştı. Böylece bölge Türklerinin durumunu iyileştirme imkânı ortadan kalktı. 1924 yılında muhtar bölge haline getirilen Kırgızistan 1926'da Sovyet Sosyalist Birlik Cumhuriyeti adını aldı. Bu duruma rağmen Kırgızlar kendi menfaatleri için idarede rol almaya çalışmış ancak başarılı olamamıştır. Mesela 1925 yılında Kırgız komünist parti başkanı Abdulkerim Sıddıkoglu Sibirya sürgününe gönderildi. 1926'da ise K. Kudaykuloğlu ve D. Babakhanoğlu Kırgızların yönetimden uzaklaştırıldığını ifade ettikleri için hapsedilmişlerdir.[184]

1926'dan sonra Kırgızistan da diğer Sovyet Cumhuriyetleri gibi merkez komünist parti tarafından katı bir şekilde yönetilmeye başlandı. Ancak bu dönemde Kırgızlar milli hareketlere katılmaya devam ettiler. 1936 yılına kadar görevini sürdüren Kasım Tınıstanov, Kırgızistan komünist partisi görevlisi olarak Arap alfabesini bırakıp Latin alfabeli Kırgızca'yı kabul ettirmiştir. Ayrıca K. Tınıstanov çalışmamızın ana konusu olan Manas Destanı için de bir rapor hazırlatmıştır. Kırgız cumhuriyeti kuruluşu için çalışan önde gelen Kırgızlardan bir diğeri Abdülkerim Sıdıkov'dur. Sıdıkov yönetimde görevler alarak Kırgızların menfaati için çalıştılar. Bu yüzden 1938 yılında Sovyetler tarafından kurşuna dizilerek öldürülmüştür. Kırgız komünist partisinin başına Sıdıkov'dan sonra Yusuf Abdurrahmanov gelmiştir. Onun zamanında uygulanan kolhozlaşma politikası

[184] Gömeç, **a.g.e.**, s.111-112; Saray, **a.g.e.**, s.90.

halkta Stalin'e karşı tepkiler oluşturmuştur. O da kolhozlaşmanın olumsuz etkilerinden sorumlu tutularak 1937'de ise ihanetten tutuklanıp öldürüldü.[185]

Abdurrahmanov'dan sonra Kırgız komünüst partisinin başına Bayalı İshakayev geçmiştir. Onun döneminde eğitim politikalarında önemli gelişmeler yaşanmıştır. İshakayev 1937'de milliyetçilikle suçlanarak sürgüne gönderildi. Bu dönemde 1920-1937 arasında pek çok Kırgız aydını düzmece suçlamalarla sürgüne gönderilerek öldürülmüştür. Bunlar Abdülkerim Sıddıkov, Yusuf Abdurrahmov, Kasım Tınıstanov, Törekul Aytmatov, İmam Ali Aydarbekov gibi tanınmış kişilerdir. II. Dünya savaşına kadar Kırgızistan'da 30 bin kişi bu şekilde Stalin'in şüphelerinin kurbanı oldu. 1946-1953 arasında da bu tutum devam etti. 1960 ve 1970'li yıllarda ise Kırgızistan bölgesine ağır sanayi yatırımları yapılarak birçok fabrika kurulmuştur. Fakat bunlar Moskova tekelinde olduğu için Kırgız halkı için çok büyük fayda sağlamadı.[186]

20. yüzyılın sonlarına doğru Amerika ile Sovyet rejimi arasındaki çatışmalar Sovyetleri ekonomik çöküntüye götürmüştür. Gorbaçov'un Glasnost ve Perestroyka politikaları sonucunda Sovyet Cumhuriyetleri'nin düştüğü kötü durum ortaya çıktı. Kırgızlar, Sovyet rejimi altında topraklarını kaybeden Kırgızlar küçük bir Rus azınlığın tahakkümünde olduğu için harekete geçerek teşkilatlanma dönemine girmiştir. 23 Eylül 1989'da Kırgız yüksek meclisi toplanarak Kırgız dilinini resmi dil olarak kabul etti. Sokak hareketleri de bu eylemlere destek vermekteydi. 1989 yılının nisan ve mayıs aylarında bir kısım evsiz gençler, ev yapma amacıyla Bişkek çevresindeki bazı arazilere el koydu. Bu hareketi meşru hale getirmek isteyen gençler "Aşar" isimli bir direniş başlattı. Komünist yönetimin baskıları artsada bu gençler 1990 yılının ilk aylarında izinsiz gösteriler yapmaya devam etmekteydi. Bu gençler Kırgız Komünist Parti başkanı ile görüşerek reform isteklerini belirtti. Gençler 25-26 Mayıs'ta ise Kırgızistan

[185] Akayev, **a.g.e.**, s.180-182.
[186] Saray, **a.g.e.**, s.104.

Demokratik Hareketi adıyla bir yürüyüş yaparak egemen Kırgız devleti ve çok partili hayat isteklerini dile getirerek Kırgız aydınları tarafından da desteklendi. 1990'da Kırgızların düzenlediği "Rusya Emperyalizminin Orta Asya'ya Tecavüzü" isimli bir konferansın düzenlenmesi de tepkinin her kesimde ses getirdiğine önemli bir kanıttır. Kırgız bilimler akademisi de bu faaliyetlerde yer almıştır. Dönemin tanınmış kişilerinden Cengiz Aytmatov ve Tügöl Sıdıkbekov gibi isimler bu hareketlere destek vermişti. [187]

Kırgız komünist meclisi protestoları yavaşlatması nedeniyle protestocular sekiz günlük grev ilan etti. Bu sırada baskılara dayanamayan komunünist parti lideri Masaliyev istifa etti. 28 Ekim 1990'da Askar Akayev Kırgızistan'ın ilk cumhurbaşkanı seçilmişti. Bağımsızlık hareketi böylece hızlandı ve 12 Aralık 1991 yılında Kırgızistan cumhuriyeti parlametnosu bağımsızlığını ilan etti.[188]

4. Manasçılık Geleneği

Türkçe destan olarak bilinen kelime dilimize Farsça "Dâsitan" kelimesinden geçmiştir. Ancak Farsça da destan yerine "Sergüzeşt" kullanılmaktadır. Dasitan ise daha çok geçmiş olaylar hakkındaki toplu anlatımlar için kullanılmaktadır.[189] Osmanlı tarih deyimleri sözlüğünde ise destan "Bir vak'ai muayyen bir keyfiyet hakkında söylenen manzum sözlere verilen addır" şeklinde tanımlanmıştır.[190] Şemseddin Sami ise destan hakkında : "Hikâye, masal, sergüzeşt ve bir vak'a veya hali anlatan amiyane manzume" tanımını yapmıştır.[191] N.Sami Banarlı "milletlerin din, fazilet ve milli kahramanlık

[187] Akayev, **a.g.e.**, s.217-218.
[188] Budak, **a.g.e.**, s.21; Saray, **a.g.e.**, s.121-123.
[189] Bilge Atsız Gökdağ, Kemal Üçüncü, **Başlangıçtan Günümüze Türk Destanları**, 2. Baskı, Ankara 2015, s.11.
[190] Ali Öztürk, **Çağların İçinden Türk Destanları**, İstanbul 2012, s.25.
[191] Şemseddin Sami, **Kâmus-ı Türk'i**, İstanbul 2010, s.898.

maceralarının manzum hikâyeleri" tanımını yapmıştır.[192] Divanı Lugati't Türk'te ise bu kelimelere mukabil "Koşug" ve "Yır" sözcükleri geçmektedir.[193] Ayrıca bu kelime Azeri Türkçesi'nde "Dastan", Başkurt Türkçesinde "Dastan, Epos", Kazak Türkçesi'nde "Dastan", Özbek Türkçesi'nde "Dastan", Kazan Türkçesi'nde "Dastan, Epos", Türkmen Türkçesi'nde "Epos, Destân", Uygur Türkçesi'nde "Rivâyât, Dastan", Kazak-Kırgızlarda "Comak" veya "Cır", Yakutlarda " Olongho", Kuman, Kırım, Çağatay edebi dillerinde hikaye, eski söz manasındaki "İretgi, ertegü" olarak geçmektedir.[194]

Peki destanlar bize tarihi gerçeklikler konusunda ne derece doğru bilgi verebilir? Tarihi belge olarak kullanılabilir mi? Destanlar tarihi belge olarak kabul edilmemekle birlikte[195] daha önce olan hadiseler hakkında tafsilatlı bilgilerin yansımalarını vermektedir. Bunun en güzel örneklerinden biri Türk destanlarında anlatılan hikâyeleri ve Türk tarihine ait ilk kaynakları bugüne ulaştıran Çin yıllıklarının,[196] Mo-tun dönemi olaylarından destansı bir üslupla bahsetmesidir. Destanlarda sıklıkla geçen ancak bugün olağanüstü diye nitelendirdiğimiz olaylar anlatılanların gerçekliğinin sorgulanmasına neden olmuştur. Mesela Oğuz Han'ın destandaki canavarı öldürmesi her dönem için olağanüstü sayılırken o dönem insanlarının basit silahlarla yırtıcı hayvanları öldürebilmesi bugünün bakışıyla olağanüstü, kendi dönemi içinde normal karşılanmaktaydı.[197] Başka bir örnek ise Alday Buuçu Destanı'nda geçmektedir. Alday Buuçu oğlunu canavar olarak isimlendirilen bir atı ehlileştirmeye göndermesi sırasında atın efsanevi "tulpar" özelliğine sahip olması önemlidir.[198] Destanda atın gözlerinden

[192] Nihad Sami Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı** *Tarihi*, İstanbul 1948, s.1.
[193] Kaşgarlı Mahmud, **Divanı Lugati't Türk**, Çev. Besim Atalay, C.I, Ankara 1985, s.375.
[194] Naciye Yıldız, **Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespit ve Tahliller**, Ankara 1995, s.3.
[195] Yıldız, **a.g.e.**, s.5.
[196] M. Öcal Oğuz, Metin Ekici, **Türk Halk Edebiyatı El Kitabı**, Ankara 2012,s.99.
[197] Yıldız, **a.g.e.**, s.7.
[198] Metin Ergun, Mehmet Açа, **Tıva Kahramanlık Destanları 1**, Ankara 2004, s. 219.

alevler çıkarmasını hariç tutarsak edindiğimiz bilgileri atın ehlileştirildiği dönemlere ait kabul etmemiz mümkündür. [199]

Diğer yandan edebiyat araştırmacılarının "kaynak kişi" ya da "sözlü kaynak" olarak tabir ettikleri çeşitli halk hikâyelerini anlatan kişiler aynı zamanda önemli tarihi bilgiler de vermiştir.[200] Çingiz ve ardıllarını değerlendirmede kullanılan Ötemiş Hacı'nın Çingiznamesi ve Anonim Şiban Name aynı olaylarlardan farklı üsluplarla bahsetmektedir. Hatta Şibani-name'de bazı bölümlerde "Kaydu Han'ın Destanı, Kabul Han'ın Destanı" şeklinde edebi bölümlerin yer alması bunların tarihi değerini azaltmamaktadır[201]

Bu açıdan Banarlı'nın destanlardaki gerçeklik hakkındaki tespiti önemlidir.

"İlk bakışta, ilk insanların hayal âlemini tanıtan masallar gibi görünür. Ancak, derin görenler, bu masalların yapılarında, milletleri, faziletleri, fikir ve sanatları meydana getiren büyük medeniyet mimarisinin temel taşlarını bulurlar; insanlık tarihinin nasıl başlayıp nasıl geliştiğini bir masal atmosferi içinde öğrenirler."[202] Ayrıca destanlar tarihe uygun olmasalar da milletlerin kendi mazileri hakkında neler düşündüğünü öğrenmek konusunda tarihe yol göstermektedir. Bazı milletler destanlarında tarihi gerçekliklerden kopmamaktadır. Türk destanları da bu tür içeriklere rastlamak mümkündür.

Manas Destanı'nı ilk kez yazılı metin olarak derleyen Radloff, Proben isimli eserinde yazdıkları, destanın gerçekçiliği konusunda fikirler vermektedir. "Kırgız destanı şiirlerinde tabiatüstü olaylar, korkunç bir masal dünyası tasvir etmiyor, tersine olarak kendi duygularını, hayatını ve topluluğunun üyesi olan her ferdin temayüz ve ülküsünü

[199] Konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Gülşen İnci Yılmaz, **İslamiyet Öncesi Türk Destanlarının Tarihi Açıdan Değerlendirilmesi**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006, s.177
[200] Oğuz, Ekici, **a.g.e.**, s.96.
[201] Tuncer Gülensoy, "Moğolların Gizli Tarihi, Altan Topçi, Defter-i Çingiz Name, Cengiz Name ve Anonim Şibani-Nameye'ye Göre Cengiz Han'ın Soy Kütüğü", **Türkoloji Araştırmaları**, Vol.2, Ankara 2007, s.258-270.
[202] Banarlı, **a.g.e.**, s.1-3.

terennüm ediyor. Manas Destanı'nın kahramanları, meziyetleri, zaafları ile gerçek kişilerdir. Destanda geçen bazı olağanüstü hadiseler ancak süs olarak kullanılmıştır."[203]

Her millete ait destan bulunmamaktadır. Milli destanların oluşumu için iptadi devirlerde yaşanmış olaylar ve o milletin tarihindeki büyük göç, savaş, vatan kurma, istila gibi halk hafızasını meşgul edecek olaylar bulunmalıdır.[204] Bu değerlendirmeye göre Türk destanlarının çeşit ve varyantlarının çok olmasının sebebini anlamak son derece kolaylaşmaktadır.

Türklerde atalar kültüne inanılan ve saygı duyulan zamanların destanların, başladığı ilk dönem olması gerektiğine dair görüş tezimizle de örtüşmektedir.[205] Ata ruhlarını ölümlerinden sonra hoşnut etmek amacıyla yapılan anlatılar, destan geleneklerinin altyapısını oluşturmaktadır.[206] Bu durumda destanların ortaya çıktığı zaman ile inanç sisteminin oluştuğu zamanın aynı dönemler olduğu kabul edilmektedir.[207]

Türklerin ortaya ilk çıktığı bölge çok geniş bir alan olsa da arkeolojik kayıtlara göre Afanesyova kültür bölgesi (2500-1700) Türklerin yaşadığı bilinen ilk bölgedir.[208] Taş Çağından Demir Çağına geçilen bölgede silahlı hâkimiyet kavramı ortaya çıkmıştı. Karasuk kültür dönemi (1700-1200) ile de demiri işleme ve hayvan yetiştiriciliği ortaya çıktı. Dönem araştırmacılarının bu bölgede mezar taşlarına ulaşması buralarda ata ruhlarına tapınma belirtisi olarak kabul edilmiştir. Araştırmalara göre Türk destan devrinin tarihlerini en geniş hatlarıyla M.Ö. XII. yüzyıl ile M.S. VII. yüzyıl arasındaki dönemdir. Bu devirde Orta Asya ve Doğu Avrupa atlı göçebe kavimleri arasında otlak ve hayvan sürülerini elde etmek için sürekli olarak devam eden savaşlarda, halkın

[203] İnan, **a.g.e.**, s.125.
[204] Banarlı, **a.g.e.**, s.7.
[205] Naciye Yıldız, **Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar**, Ankara 2015, s.321.
[206] Yıldız, **a.g.e.**, s.321.
[207] Özkul Çobanoğlu, **Türk Dünyası Epik Destan Geleneği**, Ankara 2007, s.37.
[208] Gömeç, **a.g.e.**, s.8.

hayranlığını kazanan cesur ve kudretli savaşçıların ortaya çıktığını, ilk kahramanlık efsanelerinin de bu savaşlar etrafında oluştuğu düşünülmektedir.[209]

Kısaca bahsettiğimiz dönemde gelişen demir işlemeciliği sonucunda, doğaya karşı pasif durumda olan insanlar kesin bir değişime uğramaya başlamıştır. Boylar arasında birlikteliklerin oluşumu ve toplulukların kaderini belirleyen savaş kahramanlarının ortaya çıkması bu olayları anlatan ozanların görülmesine sebep olmuştur. Bu kişiler destan kültürünün nüvesini oluşturmaya başlamıştır. Bu konuda Şakir İbrayev'in fikirlerini aktaran Çobanoğlu[210] destan oluşumunu sadece tarihsel olaylarla değil mitolojik geleneğin etkisinden bahsederek kamların – ozanlara dönüştüğü bir süreç ile açıklamıştır. Manasçıların destanı okudukları sırada oluşan olağanüstü hadiseler belkide kam figürlerinin bir çeşit kalıntısıdır.[211]

Destanlar yukarıda bahsettiğimiz dönemlerde gelişim göstermiştir. Araştırmacılar bu destanları tasnif etmiştir.

Ali Öztürk yaptığı tasnifte Türk siyasi hayatının gelişimini göz önüne alarak Manas Destanı'nı, Şamanist devlet erkinden kaynaklanan destanlar sınıfına koymuştur.[212] Çobanoğlu, Manas Destanı'na, Yeni destanlar sınıfının, Arkaik destanlar şubesi altındaki kahramanlık destanları bölümünde yer vermiştir. [213]

Manas Destanı dünyanın en uzun destanı olmasının yanında yalnız Kırgız değil, Türk dünyasının inanç ve günlük yaşantıları hakkında önemli bilgiler içermektedir. Destanın ilk neşirlerinden birini yapan Çokan Velihanov, Kırgızların tüm halk edebiyatını kapsayan tek bir destan olan Manas'ın önemini başarılı bir tarif ile vermiştir. "Kırgız İlyadası olarak adlandırılan bu eser Kırgızların hayat tarzları, görenekleri, ahlak ve dini

[209] Çobanoğlu, **a.g.e.**, s.38.
[210] Çobanoğlu, **a.g.e.**, s.38.
[211] İnan, **a.g.e.**, s.131.
[212] Öztürk, **a.g.e.**, s.40.
[213] Çobanoğlu, **a.g.e.**, s.49.

telakkileri, coğrafyası, tıp bilgileri, başka uluslarla olan ilişkilerine dair hemen her çeşit bilgiyi içermektedir." [214]

Manas Destanı'nın nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı tam bilinmemektedir. Ancak destandaki bölümlere göre ortaya çeşitli fikirler atılmıştır. A. Bernştam göre, destan ilk olarak Yenisey Irmağı boylarında, Minusin Bozkırlarında IX. yüzyılda, yani Kırgızların Uygur Kağanlığı'nı yıktığı devirde ortaya çıkmıştır.[215] İnan[216] Gryaznov'un Orta Asya destanlarındaki görüşüne[217] dayanarak Manas Destanı'nın belki de M.Ö. VII. yüzyıllarda oluşmaya başladığını öne sürmüştür. Bu görüşün esas noktası destanın "Büyük Sefer" bölümünde geçen Umay ana figürünün çıkış devrinin çok eski olmasına dayanmaktadır.[218].

Manas Destanı kendine has bir kültüre sahiptir. XIX. yüzyılda derlenmeye başlayan destanın pek çok varyantı vardır. Varyantlar ise destanı anlatan büyük Manasçılar tarafından oluşturulmuştur. Manas Destanı'nı okuyan kişilere ise "Manasçı" denilmektedir. Türk dünyasında başka hiçbir destan anlatıcısı, destanın ismiyle anılmamaktadır.[219] Bu terim Sovyetler döneminden beri kullanılmaktadır. Manasçı terimini yazılı metinlerde ilk defa, Prof. H. Karaseyev'in Kızıl Kırgızistan gazetesinde 27 Mayıs 1930'da yayınladığı "Manas" başlıklı makalesinde kullanmıştır.[220] Sovyetler döneminden önce ise Kırgız şiiri okuyanlara "Comogçu" adı verilmiştir. Bu kelime kahramanlık destanı manasında olan "Comog" kelimesinden gelmektedir.[221] Ergun ise

[214] İnan, **a.g.e.**, s.125.
[215] İnan,**a.g.e.**, s.129; Bakınız.Ölmez, **a.g.e.**, s.321. Suci yazıtı bu konu hakkında verdiği bilgiler önemlidir.
[216] İnan, **a.g.e.**, s.130.
[217] Gryaznov 'un görüşü Orta Asya destanlarının M.Ö. VI-VII. Yüzyıllardan M.S.I. yüzyıllar arasında oluştuğunu ve bu oluşumda sürü ele geçirme ve yağma seferlerindeki boy beylerinin destanlaşan kahramanlıklar yaptıklarını, böylece destanların ilk bölümlerinin meydana geldiğini belirtiyor. Bakınız.Çobanoğlu, **a.g.e.**, s.38.
[218] Saadettin Gömeç, "Eski Türk Dini", **Tanıtım**, Sayı.:79, İstanbul 1986, s.28.
[219] Metin Ergun, "Manasçılık Mektepleri", **Manas Destanı ve Etkinlikleri Uluslararası Bilgi Şöleni**, Ankara 1995, s.99-100.
[220] Meral Gölgeci, "Manas Ozanları", **Bokırdan Bağımsızlığa Manas**, Ankara 1995,s.61.
[221] Karl Reichl, **Türk Boylarının Destanları**, Çev. Metin Ekici, Ankara 2002, s.62.

Manasçı sıfatının yanı sıra "Irçı" ve "Akın" terimlerini Manasçılar için vermiştir.[222] Reichl da Karakapak destan anlatıcıları için verilen "Jırav" sıfatı ile "Irçı" sıfatının "şarkı, türkü" manasına gelen "ır/yır" kelimesinin kökünden geldiğini belirtmiştir.[223] Manasçılar, Manas'ı okurken el, kol ve baş hareketleriyle anlatımlarını desteklemişlerdir. Ayrıca çeşitli konuşmalar ve olaylar sırasında ses tonlarıyla hikâyeye renklilik katmaktadırlar. Manasçılar, iyi bir hikâyeci; iyi bir aktör; iyi bir türkücü, iyi bir bestekâr ve çok başarılı bir kompozitör olmak zorundadır. Bu özellikleri taşımayanlara Manasçı demek pek mümkün değildir. Bu destanı anlatan kişiler okuma yeteneğine, olgunlaşma derecesine, üslubuna ve destanı okuyuşu sırasındaki hareket ve mimiklerine göre ayrılmaktadır. Manas Destanı'nı tam ve uygun şekilde okuyanlara "Nagız" yani gerçek Manasçı denir. Kısmen bilenlere ise "Şala Manasçı" denmektedir.[224] Diğer bir Manasçılık tasnifi ise aşağıdaki gibi yapılmıştır.

1. Çoñ Comokçu (Büyük Manasçı)
2. Çınıgı Manasçı (Gerçek Manasçı)
3. Camakçı Manasçı (Vasat Manaçı)
4. Üyrönçük Manasçı (Çırak Manasçı)[225]

Bunlardan ilki olan Büyük Manasçı, destanı usulüne uygun şekilde ve destanda geçen olayları baştan sona kadar anlatabilenlere verilen bir unvandır. Ayrıca Büyük Manasçıların söyledikleri anlatılar yeni bir varyant oluşturabilmektedir. Her Büyük Manasçı söyledikleri varyantlara yeni bölümler katarak sanatkâr bir anlatı katmıştır. Bunların en önde geleni Keldibek'dir. Gerçek Manasçılar destanın üç bölümünden birini çok iyi bilip okumakta diğer bölümleri ise kısaltıp ya da hiç okumamaktadır. Bunlarda

[222] Ergun, **a.g.m.**, s.100.
[223] Reichl, **a.g.e.**, s.62.
[224] Tuncer Gülensoy, **Manas Destanı**, Ankara 2002, s.13.
[225] Gölgeci, **a.g.m.**, s.62.

yeni varyantlar yaratabilmektedir. M.Musluman Kulov ve B.Sazanov gerçek Manasçılara örnektir. Vasat Manasçılar destandan bazı bölümlerini okuyabilen ve destanı gençlere özendiren Manasçılar'dır. Yeni varyant ortaya koymasalar da destanın yayılmasında önemli etkileri vardır. Çırak Manasçılar genelde bir Manasçının yanında yetişmekte olan Manasçılara denilmektedir. Bunlar destanın çarpıcı bölümlerini anlatarak bu mesleğe adım atmaktadır.[226]

Diğer bir Manasçı tasnifi Yıldız[227] tarafından yapılmıştır. Bu tasnif diğerleri gibi destani bilgilerden ziyade anlatım şekillerine göre yapılan bir tasniftir.

1. Manas Destanı'nın klasik varyantlarını yaratanlar,
2. Şifahi ve kitabi varyantları da birleştirerek icra edenler,
3. Yazıcı Manasçılar,
4. İcracı Manasçılar

Manasçı unvanına sahip olan bir kimse destanı zenginleştirir ve geliştirir. Her Manasçı kendi üslubunu aktardığı için her varyantta Manasçının da dünya görüşü ve sanat anlayışını görmek mümkündür. Mesela 1868'de ölen Balık Bekmurat, Kırgız beyleriNden Ecin Bey himayesinde bulunurken onun arzusu üzerine destanı genişletmiştir. Bu genişletmeyi yaparken o sırada orada bulunan Afgan, Buharalı ve Hiveli misafirlerden aldığı malumatları kullanmıştır.[228] Manasçılar, olayların akışını, kahramanların karakter özelliklerini, destanda geçen yer, su, coğrafya adlarını ve toplulukların boy isimlerini ezbere bilmektedir. Her Manasçı bildiklerini tekrar yorumlar ve yeni bir ses, ahenk, hareket ve mimiklerle insanlara aktarmaktadır. Geleneğe göre, her Manasçı bu mesleğe hazırlanırken diğer Manasçılardan yararlanarak metin ile beraber

[226] Gölgeci, **a.g.m.**, s.61-64.
[227] Yıldız, **a.g.e.**, s.43.
[228] İnan, **a.g.e.**, s.111.

bestesini, hareketini ve mimiklerini de öğrenmektedir. Manas Destanı'nın varyantları kadar besteleri de çeşitlidir. Bestelerin birbirinden farklı yönleri ait olduğu Manasçıyı tanıtmaya yaramaktadır. Bir sanat eseri, nasıl kendisini yaratan sanatçının özelliklerini aksettirirse, Manas Destanı'nın her varyantı da söylendiği devrin siyasi durumunu, dinleyicinlerin beklentilerini yansıtmaktadır. Manasçı, yaşadığı yerin diyalektik özelliklerini, örf ve adetlerini, yeni coğrafi terimleri de söylediği destana eklemektedir.

Manasçı destana "Düş gördük, düşümüzde Manas daarıdı(çağırdı), onun için Manas Destanı'nı okumaya başladım" diye giriş yapar. Genelde rüyada Manas, Kanıkey, Bakay, Almanbet görülür ve Manasçı destanı anlatmadığı takdirde Manas'ın kendisine yardım etmeyeceği söylenir. Bunlar tabii olarak abartılı ifadelerdir. Manasçının rüya görmesi onun Manasçı olması için ortaya koyduğu bir çeşit meşruiyet belgesidir[229] Manasçıların düş gördüm deme sebebi öncelikle destanda geçen İslam'a aykırı bölümlerin sorumluluğunu bu destansı ruhlara yüklemek içindir. Düş görme ilk kez büyük Manasçı Keldibek ile başladığı için tüm iyi Manasçıların düş görmesi gerektiğine dair bir inanç vardır.[230] Dolayısıyla bu bir nev'i kamların exterse haline girmelerini andırır. Manasçıların kıymetlerinin anlaşılması için abartılı hikâyeler de aktarılır. Mesela büyük Manasçı Keldibek destana başlayınca çadırlar sallanır, fırtına kopar ve karanlıkta korkunç atlılar görülür ve nal sesleri işitilirdi. Hatta çobanlar sürülerini bırakıp obaya dönerler, hayvanları da onun arkasından Manas'ı dinlemeye gelir, kurtlar bile sürülere dokunmazmış.[231] Bu abartılı aktarmalar muhakkak destancının ününü arttırmaya yöneliktir. Diğer yandan eski kamların görevini kısmen Manasçılara aktardığına dair de bir kanıttır.

[229] Gölgeci, **a.g.m.**, s.63.
[230] Gölgeci, **a.g.m.**, s.65.
[231] İnan, **a.g.e.**, s.131.

Destanlarda, destanın icra edileceği zaman önemlidir. Her destan her ortamda okunmamakta idi. Çünkü destanın kendisine göre bir etkisi ve anlamı vardır. Mesela Manas Destanı'nın hastalara ve çocuk sahibi olmak isteyenlere okunması buna bir örnektir.[232] Ayrıca Altay, Hakas, Tıva destancılık geleneği de Manas Destanı gibi gece söylenen destanlardandır. Bu söylence tan ağarıncaya kadar devam etmekteydi. Hatta uzun destan okuma geleneklerinde ard arda gecelerde destan okuma önemli yer tutmaktaydı. Manasçıların hepsi erkektir. Destanın kadınlar tarafından anlatılması hoş karşılanmamaktaydı. Seyde Deydi Kızı, Seydene gibi kadın Manasçıların destanı gizli gizli anlattığı bilinmektedir. Ama genelde destan anlatmalarından dolayı yakınları tarafından cezalandırılmışlardır. Manas Destanı'nın hitap ettiği kitle daha çok orta yaşlı ve yaşlı dinleyicidir. Fakat her yaş dinleyiciye uygun bir içyapıya sahiptir. Her Kırgız çocuğun destandan biraz bildiği de sıklıkla söylenir.[233] Manasçı dinleyiciye fazlasıyla dikkat etmektedir. Buna en iyi örnek Radloff'un yaptığı derleme sırasındaki Manasçının tavrıdır.

"Çar, anlatma boyunca çok hararetli, ama bir kahraman gibi her yerdeki olaylara karışır. Çar'ın olaylara bu şekilde dâhil edilmesi benim orada bulunmamdan dolayı, anlatıcı tarafından yapıldı. Anlatıcı, Manas'ın Rusları da yendiğini söylese, bunun Rus devlet memurunu gücendireceğini düşündü ve bundan dolayı beni memnun edeceğini sandığı bir değişikliği ilave etti." Bu hadise bize, anlatıcının dinleyiciyi ne kadar önemsediğini açıkça gösterir.[234]

Manasçılar destanı okurken müzik aleti kullanmazlar. Bugün yer yer kopuz kullanılıyor. Genellikle kendi ahenkleri ile bu anlatı gerçekleşir. Her mısra düzenli ritimlerle okunur. Manasçının yeteneğine göre farklı melodik yapılarla bu ritimler

[232] Reichl saha araştırması yaptığı Doğu Türkistanlı bir Manasçının, yaşlıların zoruyla destan okumak zorunda kalmasına dair bilgi veriyor. Bakınız. Reichl, **a.g.e.**, s.89.
[233] Yıldız, **a.g.e.**, s.266,271.
[234] Reichl, **a.g.e.**, s.121.

değişebilir. Destanın yarıdan fazlası "jorgo söz" yani akıcı anlatım denen bir melodi tipiyle söylenir. Hatta bazı araştırmacılar bu melodileri transkript dahi etmişlerdir. Manas melodisi diğer destanları söylerken de kullanılabilirdi. Bu ise iki ses arasındaki perde farkından kaynaklan yapının etkisi ile kulağa hem melodik hem de türkü benzeri anlatı şeklidir. Vinogradov, Manas anlatımının incelemesini yaparken Manas melodisinin yanında üç farklı melodi daha olduğunu, bunlardan ilkinin monoton tarz bir melodi, diğerlerini ise Manas melodisinin farklı çeşitleri olarak belirlemiştir.[235]

Büyük Manasçı olmak için sıkı bir eğitim gereklidir. İnan'a göre bir Manasçının destanı tamamen okuması altı ay sürmektedir. [236] Bu kadar uzun bir metnin ezberlenmesi ve buna uygun mimiklerin ve vücut hareketlerinin de oluşturulması uzun sürmektedir. Çıraklık yapan Manasçılar, Büyük Manasçıların yanında hizmet ederek ya da her gün yanlarına giderek çalışma yaparlardı. Mesela Sayakbay Orozbakoğlu, Manasçı Çoyuke'nin yanında üç yıl çırak olarak kalmıştır ki bu süre bize çıraklık süresi hakkında da fikir vermektedir.[237]

İlk Manasçının kim olduğu hala bilinmemekle beraber bazı eski Manasçıların isimleri bilinmektedir. Bunlardan ilk bilineni Sagımbay Orozbakoğlu'nun Manas varyantında geçen ve kendisi de kırk çoradan biri olarak tanıtılan Caysan Irçı'dır. Diğer eski bir Manasçı ise Iramandın Irçıoğlu olarak bilinir ki bu da Manas'ın kırk çorasından biri olarak tanınırdı. Muzooke Irçı ise 1792 yıllarında yaşadığı tahmin edilen Manasçılardan idi. XIII. yüzyılda yaşadığı söylenen Nooruz isimli bir Manasçıdan bahsedilse de buraya kadar aktardığımız Manasçılar gibi o da tarhisel gerçeklikleri şüpheli şahıslardandı. Yaşadığı kesinlikle bilinen ilk Manasçı Keldibek Barıbozoğlu'dur. (1800-1880) Bu ünlü Manasçı Manas'ı okuyarak hastaları iyileştirdiğine dair olağanüstülükler de

[235] Reichl, **a.g.e.**, s.105-107.
[236] İnan, **a.g.e.**, s.131.
[237] Gölgeci, **a.g.m.**, s.63.

yüklenmiştir.[238] Kısaca eski Manasçılar hakkında bilinen pek çok şey destanın kendisi gibi rivayetlerden oluşmaktadır. Manasçılar Keldibek'ten sonra düzenli olarak takip edilebilmekte ve pek çoğunun varyantları yazılı olarak bulunmaktadır. Sagımbay Orazbakoğlu (1867-1930) önemli Manasçılardan olup kendi varyantı diğer varyantlara göre daha beğenilen ve ünlü olanlardandır. On beş yaşlarında anlatmaya başlamıştır. 1922-1926 yılları arasında onun anlattığı destan kayıt altına alınmaya çalışılsa da Sagımbay'ın sağlık sorunları buna müsaade etmemiştir.[239]Sayakbay Karalayev ise beş yüz bin mısradan oluşan en geniş Manas varyantına sahiptir. Bu varyantın konuları daha çok Manas, oğlu Semetey ve torunu Seytek'ten bahseder.[240] 1930-1940'lı yıllarda Sayakbay'ın varyantı kayıt altına alınmıştır. 1971 yılında ölene kadar Manas dâhil pek çok Kırgız destanını söylemiştir. Kırgız Manasçılarından bir kısmı ise Doğu Türkistan'da yaşayan Kırgızlardan çıkmıştır. Yusuf Mamay bunlardan en ünlüsüdür. Gece gündüz yirmi dört saat anlatı yapabilen Manasçılardan olup onun anlattığı Manas daha çok sonradan eklenen Manas'ın soyundan gelenlerin hikâyeleridir.[241]

Türk destanları hemen her bölgede mekteplere ayrılımaktadır. Manas Destanı da diğer destanlar gibi mekteplere ayrılmıştır. Mektep farklılıkları Manasçıların üslup ve stillerindeki farklılıkardan dolayı oluşmuştur. Manasçılığın mektep oluşumunda çıraklık etkilidir. İlk mekteplerden bahseden kişi M.Avezov'dur. O Manasçıları ikiye ayırmıştır. Bunlar:[242]

a) Narın Mektebi

b) Karakol Mektebi

[238] Gölgeci, **a.g.m.**, s.68.
[239] Reichl, **a.g.e.**, s.86.
[240] Reichl, **a.g.e.**, s.85.
[241] Reichl, **a.g.e.**, s.88.
[242] Ergun, **a.g.m.**, s.102.

Rahmatullin ise bu mektepleri üç kısma ayırmıştır. Bunlar:[243]

a) Issık Köl Mektebi

b) Tanrı Dağı Mektebi

c) Tüştük Mektebi

Bu konu hakkında fazlaca bilgi veren ilk araştırmacı ise Raise Kıdırbayeva'dır. O da Manasçıları dört mektebe ayırmış ve bu mekteplere ait kişileri de ayrıntılı şekilde vermiştir. Bunlar: [244]

a) Çuy Mektebi

Temsilcileri: Keldikbek, Balık, Naymanbay, Akmat.

b) Issık Köl Mektebi

Temsilcileri: Nazar, Çoyuke, Sayakbay, Şabay Acizov, Mambet Cokmorov.

c) Tanrı Dağı Mektebi

Temsilcileri: Sagımbay, Şapak, Irısmendiyev, Bayımbet, Abdırahmanov, Togolok Moldo, Bağış Tınıbek, Aktan Tınıbekov.

d) Tüştük Mektebi

Temsilcileri: Canıbay Kocoke, Dosu Taşmetov, Kalbek Cumagulov, Tagaybek Muratov, Çal Kadıkov.[245]

Manasçılık mekteplerinin Manasçıların yetiştiği bölgelere göre tasnif edildiği görülmektedir. Fakat çıraklık sisteminde Manasçıların yetiştiği bölge dışında bir Manasçıdan dersler almasından dolayı tasnif sisteminde karışıklıklar görülmektedir.

[243] Ergun, **a.g.m.**, s.102 ; Yıldız, **a.g.e.**, s.43.
[244] Ergun, **a.g.m.**, s.102.
[245] Reichl, **a.g.e.**, s.85 ; Yıldız bu tasniflere Doğu Türkistan'da bulunan Manasçıları da ekleyerek 5. Kol olarak Doğu Türkistan Mektebini de belirtmektedir. Bakınız. Yıldız, **a.g.e.**, s.274

Örnek olarak Çuy mektebinden olan Akmat, Issık Köl mektebinden Sagımbay'ın yanında on yıl çıraklık yapmıştır. Bu yüzden çıraklar yetiştiği bölgenin değil çıraklık yaptığı Manasçının üslup ve tarzını almaktadır. Manasçılık mekteplerindeki en büyük fark Manasçıların sahip oldukları name, stil ve üsluplarıyla alakalı farklılıklardır. Ayrıca bazı mektepler de işledikleri motiflerin farklılığıyla öne çıkmıştır. Mesela Issık Köl mektebinde dini motifler hiç görülmezken Çuy mektebindeki Manasçılar peygamberlerden, evliyalardan sık sık bahsederler. Diğer bir farklılık destanlardaki bölümlerden kaynaklanmaktadır. Bu durum kesin ayrılıklar oluşturmasa da bölümlerin oluş biçimlerini değiştirmektedir. Mesela bazı varyantlarda Acıbay Mekke'ye giderken diğer varyantlarda gitmemektedir. Yahut bazı varyantlarda Alevke ile yapılan savaş bulunmayabiliyordu. Diğer önemli bir farklılık ise bazı mekteplerde savaşlar büyük detaylarla anlatılırken bazıları destanın savaş bölümlerini daha özet halde vermiştir. Olay örgüsü de farklıdır. Bunlar destanı zenginleştiren öğelerdir. [246]

5. Kırgızlarda Destan Kültürü

Kırgızlar, destan ve halk hikâyeleri üretme konusunda hem sayı hem de hacim olarak hayli zengin bir kültüre sahiptir. Kırgız dilinde destan karşılığında comok, dastan ve epos terimleri kullanılmaktadır. Comok masalları ifade etmek için kullanılsa da, "cöö comok" terimi de kullanılmaktadır. Kırgızların geniş destan kültürünü tanımlamak için de bazı terimler türetilmiştir. Örnek verecek olursak Manas Destanı comoklara girmemektedir. Büyük hacimli kahramanlık destanlarına ise "epos" denilir. Fakat bu terim Manas için kullanıldığıdan, diğer hacimli epik destanlara "dastan"denilmektedir. Epik özellikte olmayan destanlar için de "dastan" ya da "comok" terimleri kullanılmaktadır. Eski

[246] Ergun, **a.g.m.**, s.104.

destanlar için ise "köönö epos", büyük hacimli destanlar için "çoñ epos" veya "çoñ dastan" adı verilmektedir. Eğer destan daha küçük hacimli ise buna "kence epos" denilmektedir. Aslında kence eposlar 30-40 bin mısraya kadar çıkabilse de Manas'a göre küçük kalması sebebiyle bu adı alır. [247]

Türk destan geleneğinde her boy kendine has büyük destanlar yaratmıştır. Örneğin Köroğlu, Türk dünyasında geniş bir alana yayılmışsa da Özbek ve Türkmenler bu destana özenerek yeni ve benzer destanlar oluşturmuşlardır. Kırgızlar da Manas Destanı'na özenerek Mendirman Destanı gibi küçük boyutlu destanlar oluşturmuştur. Hatta Manas'ta adı geçen kahramanlar etrafında Bagış, Toltoy, Coloy gibi destanlar meydana getirmişlerdir. Kırgız destanları genel destan tasnifinde görüldüğü gibi de kendi içerisinde de tasnifleri vardır. Yıldız'ın tasnifinde destanlar konularına göre tasnif edilerek oluşturulmuştur.[248]

1. **Kahramanlık Destanları:**

1.1. Mitolojik motifler içeren kahramanlık destanları: Er Töştük, Boston, vd.

1.2. Tarihi kahramanlık destanları: Manas, Semetey, Seytek, Canıl Mirza vd.

2. **Aşk Destanları**: Olcobay menen kişimcam, Ak Möör, vd.

3. **Sosyal Konulu Destanları**:

3.1. Din Konulu Destanlar: Kız Darıyka, Gülgaakı vd.

3.2. Gelenek-görenekler ve sosyal hayatla ilgili destanlar: Eşimkul menen Zuura, vd.

[247] Yıldız, **a.g.e.**, s.41.
[248] Yıldız, **a.g.e.**, s.41.

Kırgız destanları manzum veya manzum-mensur bir arada olarak icra edilmektedir[249] Ertöştük, Coodarbeşim ve Manas Destanı'nın bir varyantı mensur olarak yazıya geçirilmiştir. Bunlar dışında Kırgızlar genelde mansur biçimde destanlar oluşturmamaktadır. Destanları okuyanlara "dastancı", "comokçu" ya da epik-ırçı da denilmektedir. Akın kelimesi daha çok şairler için kullanılmaktadır.[250] Bu bakımdan Comokçularla Irçılar aynı gruptan kabul edilmektedir. Manasçıların tür ve çeşitlerinden çalışmamızın önceki kısmında bahsettiğimiz için bu bölümde tekrar üzerinde durmayacağız.

Manasçılar gibi Kırgız destancıları da kendi aralarında eğitim ve kabiliyetlerine göre ayrılmaktadır. Bunlar "Öyrönçök Comokçu"(Çırak), "Çala Comokçu"(Yarı), "Çınıgı Comokçu"(Gerçek), "Çoñ Comokçu"(Ulu). [251]

Kırgız destanları içinde hem epik destan geleneğine hem de tarihi destan geleneğine uygun destanlardan birisi de Manas Destanıdır. Manas, Semetey, Seytek üçlüsünün bilinen 86 altı adet varyantı vardır.[252] Türkiye'de bu varyantlardan Radloff'un derlediği Naciye Yıldız çevirisi, Sagımbay Orozbakoğlu'nun Manas varyantının bir kısmı ise Fikret Türkmen ve Şurubu Uraimo tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.[253] Alimcan İnayet ve Fikret Türkmen tarafından aktarılan Keneş Yusupov'un hazırladığı bir metin daha mevcuttur.[254] Bu metin yazarın önsözünde belirttiği gibi farklı varyantlardan hazırlanarak ortaya çıkarılmış ve Büyük Sefer bölümünün dâhil olduğu bir çalışmadır. Emine Gürsoy Naskali'nin A.T.Hatto tarafından çevirilen metni de Radloff'un derlemesidir.[255] 1972 yılında basılan Abdülkadir İnan'ın, Çokan Velihanov tarafından

[249] Örnek olarak Kozuke ve Bayan Destanı, Munduk ve Zarlık, Şırdakbek…
[250] Yıldız, **a.g.e.**, s.43.
[251] Yıldız, **a.g.e.**,s.44.
[252] Yıldız, **a.g.e.**, s.193.
[253] Anl. Sagınbay Orozbakoğlu, Haz. S. Musayev, A. Akmataliyev, Akt. Fikret Türkmen, Şurubu Uraimova, **Kırgız Destanları 6, Manas Destanı**, Ankara 2007.
[254] Keneş Yusupov, **Manas Destanı**, Akt. Fikret Türkmen, Alimcan İnayet, Ankara 1995.
[255] Emine Gürsoy-Naskali, **Manas Destanı**, Ankara 1995.

derlenen bir neşri de vardır.[256] Yakın zamanda ise en uzun Türkçe Manas varyantlarından biri daha TDBB tarafından, Naciye Yıldız'ın katkılarıyla yayınlanmıştır.[257]

Destanı derleyen Radloff, Proben'in önsözünde destan içeriği hakkında bulunduğu tespitler yerindedir. Radloff aynı bölgelerde yaşayan Abakan Tatarları ile Kırgız halk destanlarını mukayese etmiştir. Abakan Tatarlarının halk hikâyeleri, olağanüstü alplerin, harikalarla dolu hayatlarından bahsedilen ve doğaüstü tasvirler ile doludur. Kırgızların halk hikâyeleri ise tabiatüstü olaylardan ziyade günlük olaylardan bahsetmektedir. Olağanüstülükler destanların süslerini oluşturmuştur.[258] Bunun içindir ki Manas, tarihi destanlar içerisinde yer almaktadır.

Başka bir tansifte ise:

1. Mitolojik destan

2. Devlet öncesi destan

3. Klasik kahramanlık destanları şeklinde ayrılır.[259]

Klasik kahramanlık destanları diğer destan türlerinin aksine ilkel ilişkiler ve şamanistik ayrıntılardan ziyade gerçek düşmanlardan ve adı tarihte geçen olaylardan bahsetmektedir. Hatta savaşlar dahi gerçek ayrıntılarıyla anlatılmıştır. Ögel'in Manas Destanı'na dair değerlendirmesinde Kırgızların dar dünya görüşünün Oğuz Kağan'ı taklit etme yoluyla yapılmış bir bahadırlık destanı tanımlamasını yapmıştır.[260] Bu çerçevededen bakarsak Oğuz Kağan Destanı'nda devrin boy adlarını ve gerçek devlet isimlerine rastlıyabiliyoruz. Ayrıca destanda dünyanın pek çok yerine sefer yapılarak ele geçirilmesi de cihan hâkimiyeti anlayışına örnektir. Manas Destanı'nda ise bozkırda yaşayan Kırgız

[256] Abdülkadir İnan, **Manas Destanı**, Ankara 1972.
[257] Sagımbay Orozbakoğlu, **Manas Destanı I.-II.-III.**, Ankara 2017.
[258] Yıldız, **a.g.e.**, s.22.
[259] Enver Mahmut, "Destanlarımızda Tarih ve Tarihi Şahsiyetler", **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Manas Bilgi Şöleni Bildirileri**, Van 1995, s.85.
[260] Ögel, **Türk Mitolojisi**…, s.535.

beylerinin Orta Asya'yı istila etme planı yer alıyordu. Destanda geçen yer adları ve olaylara bakılacak olursa Kırgızların aslında Oğuz Kağan'ın basit bir taklitinden ziyade Kırgız boy beylerinin günlük yaşamlarını yansıttığını görebiliriz. Bunun yanında büyük sefer bölümünde Pekin'in istila edilmesi ve dönemin kültür başkentlerine yapılan seferlerde bize aslında bu destan parçalarının önemini yansıtıyor. Fakat göçebeliğe dair ayrıntılarda tarihi kaynaklar da göremediğimiz detayların destanda olduğunu gösteriyor. Bunun başarılı örneklerinden birisi Manas'ın Talas'a göçmesi sırasında verilir.

"Halkım, milletim! Andican'dan haber aldım. Atalarımızdan kalan, göbek kan damlayan yere, Andican, Ala Dağ, Yedisu, Alay'a göç edeceğiz. Alevke'ye Kalmuklara yenilip yaşadığım günlere zehir olsun. Zamanım geldi. Alevke'nin boyunduruğundan halkımı ve toprağımı kurtaramazsam yaşamayayım, doğmamış olayım! Ben Ala Dağ'a atlanacağım. Gönlünden isteyen bana katılsın! Kalacağız derseniz mukaddes Altay ata toprağıdır, kimse sizi zorlamayacaktır, kendiniz birlirsiniz."[261]

Destanın ortaya çıktığı zaman için geniş bir aralık verilmişse de bizim inceleme alanımız olan askeri teşkilat kısımlarının daha üst tabakalara ait olduğu düşünülebilir. Radloff tarafından derlenen varyantta Kalmuklarla olan düşmanlıkları bize Kırgızların XVI. yüzyıl ve sonrasına ait dönemini yansıtmaktadır. Bu fikri İnan[262] ve Ögel[263]de desteklemektedir. Ayrıca 'Mıltık' gibi XVII.- XVIII. yüzyılda bölgeye kesin giriş yapan silahların sıklıkla geçmesiden de bu tarihlere ulaşabilmekteyiz.[264] Yine de farklı varyantlarda bulacağımız çavuş oku, pulat kılıç ve hançerler geniş bir döneme ait olmasından dolayı Hun devrinden XVI. Yüzyıl sonrasına kadar geniş bir zaman aralığı görüyoruz. Schuyler'in, Türkistan gezilerinde fitilli tüfeklerle karşılaştığında şaşırması da bizi şüpheye düşürüyor. Demek ki bu sahaya eski tip tüfekler Schuler'in gittiği XIX.

[261] Yusupov, **a.g.e.**, s.100.
[262] İnan, **Makaleler ve İncelemeler**…, s.161.
[263] Ögel, **a.g.e.**, s.569.
[264] İnan, **a.g.e.**, s.162.

Yüzyıl sonunda hala kullanılabiliyordu. Osmanlı Devletinde dahi XVIII. yüzyılda bazı savaşlarda çelik uçlu okların kullanıldığını da göz önünde bulundurursak bu durum olağanüstü sayılmaz. O yüzden Manas Destanı'nın ortaya çıktığı devir yukarı da verdiğimiz tarihler arasında olabilecekse de Manas'ın ordusuna ait yapacağımız değerlendirmeleri XIV. ve XIX. Yüzyıl gibi geniş bir zaman aralığı içinde incelemek durumundayız. Bu durumu destekleyici olarak Emine Gürsoy Naskali de Manas'ın IX. Yüzyıl sonrası ile Oyrat-Cungar devletinin sona erdiği 1750 yılları arasındaki siyasi olaylarla uygun olduğunu söyler.[265]

[265] Wilhelm Radloff, **Manas**, Çev. Türkan Andaç, Nurer Uğurlu, İstanbul 2012, s.30.

II. BÖLÜM

MANAS DESTANI'NDA DEVLET TEŞKİLATI

1. Devlet

Manas Destanı'nda geniş bir devlet kültürü karşımıza çıkmaktadır. Manas Destanı'nda gördüğümüz yapılanma pek çok yönüyle hem eski hem yeni gelenekleri içermektedir. Ögel bu devlet yapısını tasvir ederken yağma kültürüne dayalı çıkarcı bir ortaklık olarak belirtmiştir.[266] Buna karşılık İnan destanda klasik Türk ordu tipine ait izlerin tahlilini ortaya koymaya çalışmaktadır.[267] Türklerde ordu ve devletin başında sadece bir kişi bulunurdu. Bu kişi hem devlet işlerini, hem de orduyu yönetirdi.[268] Bu durum Manas Destanı'nda gördüğümüz siyasi hayat yapısında da olduğu için Manas'ı bir devlet yöneticisi olarak görmek mümkündür.

1.1 Kırgız Boyları ve Teşkilatlanması

Kırgızlar, tıpkı Hunlar, Kök Türkler, Uygurlar ve Oğuzlar gibi boylar birliğini kendi sosyal ve kültürel yapılarına göre oluşturmuşlardır. Bu yapı onların idari ve askeri teşkilatlanmalarının temelini oluşturur. Bütün Türk boylarında olduğu gibi, Kırgız boyları

[266] Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, Ankara 1989, C. I, s.535.
[267] Abdülkadir İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, C.I, Ankara 1987, s.157.
[268] Salim Koca, **Selçuklular'da Ordu ve Askeri Kültür**, Ankara 2005, s.69.

da şu üç ana grupta yer almışlardır: Sağ Kanat, Sol Kanat ve İçkilik(Merkez).[269] Bu yerleşim şekli Türk boylarının konar-göçer hayat yaşadıkları dönemlerde otlakların paylaşılması, vergilerin toplanması, askeri gücün oluşturulması konularında büyük faydalar sağlamıştır.[270]

Sağ – Sol Kanatlar ve Merkez bölümü Kırgız göçebeleri arasında uzun süre devam ettirilmiştir. Bu ayrıma göre boyları şu şekilde sınıflayabiliriz: Sağ Kanatta Tagay, Adıgine, Munguş, Sarbagış, Bugu, Monoldor, Sayak, Tınımstyit, Çerik, Börü, Cediger, Azık, Üç Tamga, Bagış, Solto ve Karabagış; Sol Kanatta ise Saru, Kuşçu, Munduz, Basız, Murat, Ali, Onbagış, Kıtay, Toguz Berdi, Mündi, Töntürt, Kölpeş, Çetigen ve Töbey; İçkilik, yani merkezde ise şu Kırgız boyları yer almaktaydı: Avat, Dölös, Noygut, Kesek Bostan, Kandı, Urgu, Kıpçak, Teyit ve Nayman.[271]

Bu bölümler büyük boylar içerisinde görülmektedir. Bunun eski bir Türk devlet geleneği olan devleti iki kısıma ayırarak yönetme fikrinin bir yansıması olduğu ilgi çekici gelse de İsakov bu konuyu işlerken sistemin askeri yararlarından dolayı tercih sebebi olduğunu belirtmiştir.[272] Destanda bu bölünmeye dair kesin izler göremesekte Manas Destanı'ndaki yönetim biçimi bize önemli bir ipucu vermektedir. Mesela savaşlardan önce Manas'ın avulbaşısı olan danışman Akbalta bölgedeki yiğitlere haber gönderip onlardan askeri yardım almıştır.[273] Bu çağırılan yiğitler belirli bir düzen içerisinde geldiklerine göre yukarıdaki şemaya benzer bir teşkilatın etkisinde oldukları muhakkaktır. Fakat destanda bu düzenlemeye dair açık bir bilgi verilmemiştir.

[269] M.Saray, **Turkmens in the Age of İmperialism: A Study of the Turkmen People and Their İncorporation into the Russian Empire**, Doktora Tezi, Michigan 1978, s.74-76.
[270] Mehmet Saray, **Modern Kırgızitan'ın Doğuşu**, Ankara 2004, s.15.
[271] W. Radloff, **Sibirya'dan**, Çev. Ahmet Temir, İstanbul 1994, s.221-225.
[272] Baktıbek İsakov, **XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Kırgızların Sosyal ve Ekonomik Tarihi Sayak Uruusu (Boyu) Örneği**, Bişkek 2009, s.13.
[273] Abdülkadir İnan, **Manas Destan**, Ankara 1972, s.17-22.

1.2 Hükümdarın Görevleri

Manas başında bulunduğu Kırgız göçebelerinin her türlü yönetim faaliyetlerinde söz sahibi idi. Buna rağmen gerek Manas Destanı'nda gerek diğer destanlarda ve Türk tarihinde hükümdarların halktan aldıkları yönetim izni karşılığında halklarına karşı bazı vazifeleri vardı. Bunlar;

1.2.1. Könilik:

Dünyada bulunan tüm devletlerin en temel amacı halkını yüceltmek ve onlara müreffeh bir yaşam sunabilmektir. Bu eski Türkler tarafından da bilinen bir gerçekti. Bilge Kağan kitabelerde "tanrı buyurduğu için, devletim, kısmetim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim. Çıplak milleti elbiseli kıldım. Fakir milleti zengin kıldım" demiştir.[274] Bu anlayış Türk boylarının birçoğunda mevcuttur. Manas Destanı'nda ise bu görüşe paralel satırlar bulmak son derece kolaydır. Mesela Almanbet, Er Kökçö'nün yanında iken herkese söz vererek halka refah vereceğini bildirmiştir.

"Bütün yurdu zengin edeceğim, dostum!

Tündüğüne kadar yağ kılacağım, dostum!

Sonsuz yurdunu zengin edeceğim, dostum!

Ağızı düzeltip döneceğim, dostum!

Fakirlerini zengin edeceğim, dostum!

[274] Muharrem Ergin, **Orhun Âbideleri**, 47. Baskı, Ankara 2003, s.43; Hüseyin N.Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1994, s.27.

Koca karıya kuyruk yağı çiğneteceğim, dostum!

Geline kete bağlatacağım, dostum!"[275]

Fakirleri zengin edip, dulları ve gelinleri doyurmak Bilge Kağan'ın amacından pek farklı gözükmemektedir. Diğer bir Kırgız destanı olan Mendirman da aynı durumu farklı kelimelerle anlatmıştır. Mendirman "Köpeklerin kabını bakır yaptı, çadırların örtüsünü kürk yaptı"[276] sözleri ile halkına yaptığı ikramlardan bahsetmiştir. Manas'ın babası da aynı şekilde "aç halkı doyurdu, giydirip kuşattı. Eline para verdi, uzaktan gelenlere, çapan giydirdi, değerli misafirlere at hediye etti"[277] sözleriyle halkı tarafından övülmüştür. Bu da yine bizi Türk tarihinin en eski vesikaları olan Orkun Yazıtlarındaki düşünceyle aynı yere getirmektedir. Hükümdar refahını halk kitlelerine yaymak için fakirleri giydirip, yedirmek ve içirmek zorundaydı. Bunun yanında onların can güvenliğini de sağlamaktan sorumlu idi. Manas doğduktan sonra halkının yolunu açacağını, düşmanlarını yurtlarından çıkartacağını ve daha pek çok yere yağma etme sözü vermiştir.[278] Başka bir yerde ise son derece saf bir dille "halkım mutlu yaşasın diye, kayalardan at sürüsü aldım, kırk yiğidim de mesut olsun diye." denilmektedir. [279] Böylece Manas için en önemli şeyin halkın güvenliği ve onların mutlu bir halde yaşayabilmesi olduğunu anlayabiliriz. Türk tarihinin diğer önemli devlet yönetim vesikalarından olan Kutadgu Bilig'de bu anlatılara paralel görüşler mevcuttur. İnsanları yönetecek bey iyi olursa ülke düzene girer, halk zenginleşir[280] denilerek Manas'ın fikirleri doğrulanmıştır. Benzer bir örneğe Dede Korkut Kitabı'nda rastlanmaktayız. Dirse Han, oğlu olması için aç görüp doyurur, yalıncak görüp donatır, tepe gibi et yığıp, göl gibi kımız doldurur.[281] Bu bütün yazılı ve sözlü vesikalar

[275] Naciye Yıldız, **Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespit ve Tahliller**, Ankara 1995, s.555.
[276] Anl. Sagınbay Orozbakoğlu, Haz. S. Musayev, A. Akmataliyev, Akt. Fikret Türkmen, Şurubu Uraimova, **Kırgız Destanları 6, Manas Destanı**, Ankara 2007, s.28.
[277] Keneş Yusupov, **Manas Destanı**, Akt. Fikret Türkmen, Alimcan İnayet, Ankara 1995, s.14.
[278] Wilhelm Radloff, **Manas**, Çev. Türkan Andaç, Nurer Uğurlu, İstanbul 2012, s.103.
[279] Radloff, **a.g.e.**, s.160.
[280] Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, Çev. Yaşar Çağbayır, Ankara 2012, s.82.
[281] Orhan Şaik Gökyay, **Dede Korkut Hikâyeleri**, İstanbul 2006, s.35.

Türk tarihinin en temel devlet ve beylik geleneği olan refahı yaymayı simgelemektedir. Manas Destanı da bu kavramı aynı nitelikte kendi içerisinde barındırır.

1.2.2. Tüzlük:

Devletin görevlerinden birisi de vatandaşlarını belirli bir düzen içerisinde yaşatmak ve adil bir yaşam sunabilmektir. Türk devlet geleneği halkının düzen içinde yaşamlarını sürdürebilmesini sağlamayı kapsamaktadır. Manas Destanı'nda düzeni sağlamanın devlet vazifesi olduğunu görebiliriz. Manas ölümden dirilip gelince büyük bir şenlik düzenler ve düşmanlarını artık kendinden uzak tutar.

"Sayısız taylar bağlatıp bir tepe gibi et yığdı,

Bir göl gibi çorba yığdı.

Bütün açları doyurdu,

(Manas) herkesi gözüyle kolladı,

Her millete hükümdar o.

Hep millete hükmedip,

Padışanın duasını alıp

Manas güzel yaşıyordu, düşmanlar hep kaçıyordu."[282]

Yukarıda görüldüğü gibi Manas halkını kollayarak düşmanlarından sakınmıştır. Bu olayın bir benzerini Dede Kokut Hikâyelerinde görebiliriz. Destanda halkın refahını arttırma bunun gibi toylarla sağlanmıştır. Misalen Dirse Han'ın hatunu: "Ala çadırun yir

[282] Radloff, **a.g.e.**, s.222.

yüzine dikdürgil, atdan aygır deveden buğra koyundan koç öldürgil, İç Oğuzun, Taş Oğuzun biglerini üstüne yığnak itgil, aç görsen toyurgıl, yalıncak görsen tonatgıl, borçluyı borçından kurtargıl, depe gibi et yığ göl gibi kımız sağdur, ulu toy eyle"[283] sözleriyle Dirse Han'a bir toy düzenletmiştir. Manas'ta aynı sözleri kullanarak hem halkını zenginleştirir hem de düşmanlarına gözdağı vermiştir.

Yazılı kaynaklarda bu düzeni sağladığını gördüğümüz ilk kişi Mo-tun idi. Mo-tun, M.Ö. 176 yılındaki mektubunda "yay çeken halklar artık tek bir ailede birleşti ve tüm kuzey bölgesi barış içinde"[284] derken bunları toplayıp bir düzene soktuğunu ve barış içerisinde yaşadıklarını açıklamıştır. Buna benzer şekilde Bilge Kağan da babasından bahsederken "insanoğlunun üzerine ecdadım Bumın Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini, töresini tutu vermiş, düzene soku vermiş"[285] demiş ve Mo-tun gibi milletine bir düzen vererek dağılmış halkına düzen ve töre verdiğini bildirmiştir. Yusuf Has Hacib de aynı şekilde ülkenin huzurunu halkın hakkı olan yasalara bağlamıştır.[286] Manas Destanı'nda yasalardan bahsedilmese de herkesin eşit haklara sahip olması sıkça bahsedilen bir durumdur. Mesela Manas kendi için ne kazanırsa çoralarına ve halkına da aynısından ikram etmekle mükellefti[287] Bu bir çeşit hukuki eşitlik ve paylaşım ilkesine dayalı bir düzenin varlığına işarettir.

Tüm bu delillerden anlaşıldığı kadarıyla Manas büyük Türk hükümdarları gibi halkının düzen içerisinde yaşamasını sağlamıştır. Bunun için toylar ve yağma seferleri düzenlemiştir. Yani Manas obasına dâhil olan kişileri intizam içerisinde yönetmiştir.

2. Hükümdarlık Alametleri

[283] Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı I**, 9. Baskı, Ankara 2014, s.80-81.
[284] Denis Sinor, **Erken İç Asya Tarihi**, İstanbul 2000, s.175.
[285] Ergin, **Orhun Âbideleri**…, s.66.
[286] Yusuf Has Hacip, **a.g.e.**, s.100.
[287] Yusupov, **a.g.e.**, s.114-115.

Türk hükümdarları yönetici olduğuna dair bazı eşyalar taşımaktaydı. Bu eşyalar hükümdarlığın sembolleri idi. Bu sembolleri hem tarihi kaynaklardan hemde destanlardan takip etmek mümkündür. Manas'ın bir Türk hükümdarı olarak bu sembolleri her daim yanında bulundurduğunu destanın çeşitli yerlerinde görebiliyoruz.

2.1 Lakap ve Unvan

Türk tarihinde hemen her hükümdara devletlerinin meşruiyet kaynaklarına veya özelliklerine göre unvan ve lakaplar verilmiştir. Manas Destanı'nda da hükümdarlara çeşitli unvanlar verildiğini görmekteyiz. Manas'a ithaf edilen hitap biçimleri ise destanın eski Türk kültürünün etkisinde olduğunu göstermektedir. Radloff varyantında "Batır Manas", "Er Manas", "Arslan Manas", "Törö Manas", "Manas Han" gibi unvanları görebiliriz. Sahip olduğu hususiyetlere nazaran "Kanlı doğan Er Manas", "Asil doğan Manas", "Kaplan doğan Manas" gibi çeşitli sıfatları da vardır. [288] Yusupov'un anlatısında ise "Gökyeleli (Bozkurt) Manas", "Manas Beğ", "Bahadır Manas", "Manas Han (Han Manas)"[289] gibi lakapların kullanıldığı görmekteyiz.

Bu unvan ve lakapların bir kısmını diğer Türk destanlarında da görebiliriz. Mesela Dede Korkut Kitabı'nda geçen yaygın unvanlar "Hanlar Hanı Bayındır"[290], "Dirse Han"[291] örneklerinde görebileceğimiz "Han" unvanıdır. Türk destanları içerisinde ayrı bir

[288] Yıldız, **a.g.e.**, s.599, 631, 669, 677, 678, 683; Kaplan Doğan sıfatı Almanbet için kullanılmaktadır; Ögel Kırgızlar da yiğit olma şartlarından birinin de kaplan yılında dünyaya gelme olduğunu söyler. Bakınız. Ögel, **a.g.e.**, s.504

[289] Yusupov, **a.g.e.**, s.107.

[290] Haz. Semih Tezcan-Hendrik Boeschoten, **Dede Korkut Oğuznameleri**, İstanbul 2001, s.35; Hanlar Hanı unvanı Delhi Türk Sultanlığı'nda da görülüyordu. (Hân-ı Hânân) Bakınız: Aydın Taneri, "Han", **İA**, C.15, İstanbul 2001, s.517.

[291] Tezcan-Boeschoten, **a.g.e.**, s.37.

yere sahip olan Oğuz Kağan Destanı'nın Uygur rivayetinde "Oğuz Kagan"[292] şeklinde geçmektedir. Fakat Cami'üt Tevarih ve Şecere-i Terakime varyantlarında Oğuz için, "Kağan" lâkabı yerine "Han"[293] lâkabı tercih edilmiştir. Ayrıca bu varyantlarda anlatıcı Oğuz'dan bahsederken babası Kara Han ve amcalarını yenmeden evvel ondan Han olarak bahsetmemektedir. Sadece Oğuz hitabı kullanılmıştır. Oğuz babasının ölümü ile han unvanı elde etmiş olmalıdır.

Roux unvanları karşılaştırırken han unvanının şan-yü'den tamamen farklı olup kağanlığın daha düşük bir şubesi olarak belirtmiştir.[294] Bu düşünce Oğuz Kağan Destanı'nın Uygur varyantına göre doğru olabilir. Fakat ileride bozkır kavimlerinin yerleşiklere hâkimiyetini yeniden kanıtlayan Moğolların han unvanını kullanması aslında göçebeler arasında bu unvanın daha düşük bir şubeye ait olmadığını gösteriyor diyebiliriz. Bu yüzden eski Türk töresinde ve İslamiyetle değişen kültürde hanlık kavramını düşürücü bir unvan olarak görmek pek uygun değildir. Zira A.Taneri, han unvanının III. yüzyıldan itibaren "bağımsız yönetici" anlamında ve kağan yerine kullanılmaya başlandığını belirtmiştir.[295]

Devlet reisi olarak ortaya çıkan en önemli hükümdarlardan ilki Mo-tun Yabgu idi. M.Ö. 176 yılında Çin İmparatoru Wen-ti'ye gönderdiği mektupta kendindini "Hsiung-nuların büyük şan-yüsü" yani Hunların büyük kağanı olarak tanıtmıştır. Elbette burada kendisine verilen unvan hükümdarlığının delillerinden biridir.[296] Ögel ise başka bir Çin kaynağından onun unvanını "Tengri Kut Şanyü" olarak vermiştir.[297] Bunun dışında Selçukluların kurucusu olan Tuğrul Bey'e, İslam halifesi "Rüknüddin Ebû tâlib" unvanını

[292] Saadettin Gömeç, **Türk Kültürünün Anahatları**, Ankara 2014, s.195.
[293] Gömeç, **a.g.e.**, s.201.
[294] J.J.Roux, **Türklerin Tarihi**, İstanbul 2013, s.78.
[295] Aydın Taneri, "Han", **İA**, C.15, İstanbul 2001, s.517-518.
[296] Sinor, **a.g.e.**, s.175.
[297] Bahaeddin Ögel, **Türk kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul 2001, s.87.

vermiştir.[298] Karahanlılarda ise hükümdara hitap şekli Bey olsa da kaynaklarda İlig ve Han unvanını kullanmışlardır.

Manas'ın lakaplarını karşılaştıracak olursak Manas, Kök Türk ve Uygurlar gibi kağan unvanı kullanmamıştır. Fakat Alp Er Tonga gibi er unvanı destanda en çok öne çıkan unvanlarından biridir. "Batır" ve "Gök Yeleli Bozkurt" unvanları ise Manas'a verilen diğer unvanlardandır. Bu durum bize Manas'a ait unvanların çoğunlukla İslam öncesi dönem etkilerini çağrıştırmaktadır.

2.2 Altın Eşyalar

Altın eşyaların kullanılması büyük bir refah göstergesi olarak destanlarda sıkça kullanılan motiflerdendir. Sadece destanlarda değil tarihte de hükümdarlar kendi refahlarını göstermek için değerli eşyalara önem vermişlerdir. Manas Destanı'nda Almanbet'in babasından söz edilirken "Altın tahtın üstünde duran", "Altından yapılmış zer taht"[299] denmekteydi. Altın taht meselesini diğer destanlarda da görebiliriz. Köroğlu' nun bindiği bir altın payitaht vardı. [300] Köroğlu'nun düşmanı Şağdat Han da diğer hükümdarlar gibi "Altımda var altın tahtım" [301] demekteydi. Dede Korkut Kitabı'nda ise Kazan Han benzer bir altın taht ile anılır.[302] Manas Destanı'nda da altından eşyalar mevcuttu. Mesela Manas ordusunu harekete geçirirken "altın ağızlı zurnalar" çaldırarak yola çıkar,[303] Manas'ın babası Cakıp ise "altın eğerli" bir at sahibidir.[304] Sagaylara ait

[298] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, Ankara 1988, s.24.
[299] Yıldız, **a.g.e.**, s.592.
[300] Metin Arıkan, **Kazak Destanları 1-Köroğlunun Kazak Anlatmaları**, Ankara 2007, s.255.
[301] Arıkan, **a.g.e.**, s.49.
[302] Ergin, **Dede Korkut Kitabı I**..., s.115.
[303] İnan, **a.g.e.**, s.27.
[304] Yusupov, **a.g.e.**, s.9.

Han Mergen Destanı'nda ise "Altın kamçı"[305] sahibi bir hükümdardan bahsedilmiştir. Türklere ait en eski mitolojik bilgileri veren Oğuz Han'ın ise altın bir otağının var olduğunu biliyoruz.[306] Dede Korkut Kitabı'nda ise Dirse Han'ın oğlu Boğaç Han'ın isim töreninde Dede Korkut Boğaç Han için "altun başlu ban ev vergil, bu oğlana,"[307] demiştir. Bunun gibi destanda geçen benzer ayrıntılar hem zenginliğin hem de hükümdarlığın alametleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarihsel olaylara göz atacak olursak tuğ ve bayraklarındaki altından kurt başı[308] simgesi önemlidir. Bunun yanında 578 yılında İstemi Yabgu'ya gelen Bizans elçisi Zemerkhos, kağanın otağ direğinin altından olduğunu görmüştü. Ayrıca Kırgızların, Uygurları yendikten sonra Uygur altın kağanlık otağını yaktıklarına dair meşhur bir anlatı da vardır.[309] Ögel'in bahsettiği Çingiz devrine ait bir olay bu kültürün daha geniş alanlara yayıldığını göstermektedir. [310] "Çingiz Han'a şöyle bir haber geldi: Kereyit hakanı Ong Han, şimdi altın çadır kurmuş, altın sofra takımları ile içki kadehlerini, toy vermeye hazırlanıyor" Çingiz'e ait diğer bir vesika ise torunu Batu'nun hükümdarlığı için kendisine altın süslemeli bir ak otağ dikmesidir.[311] Buna ek olarak İbni Battuta, Özbek Han'ın Cuma günleri altın bir kubbede oturduğundan bahsetmiştir.[312] Ayrıca altın taht figürüne yakın olarak gümüş tahta dair Yusuf Has Hacip'in Ay Toldu İlig'in bir gün gümüş bir tahtta oturmasından[313] bahsetmesi de ilginçtir. Bunlar muhakkak destanlarda gördüğümüz altının hükümdarlık alametlerinden biri olduğuna kanıttır.

[305] Wilhelm Radloff, **Türklerin Kökleri: Dilleri ve Halk Edebiyatı II**, Ankara 1999, s.60.
[306] Saadettin Gömeç, **Türk Destanlarına Giriş**, Ankara 2015, s.51.
[307] Tezcan-Boeschoten, **a.g.e.**, s.38.
[308] Salim Koca, **Türk Kültürünün Temelleri II**, Ankara 2003, s.70.
[309] Bahaeddin Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışısı**, Ankara 1982, s.91.
[310] Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**…, s.778.
[311] Saaddettin Gömeç, **Dişi Kurtun Çocukları Türk Tarihinin Kahramanları**, Ankara 2012, s.191.
[312] Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, **İbn Battûta Seyahatnamesi I**, Çev. A.Sait Aykut, İstanbul 2004, s.474.
[313] Reşat Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Ankara 2002, s.92.

2.3 Yaş Olgunluğu

Hem destanlarda hem de Türk siyasi tarihine bakılacak olursa hükümdarlık için en önemli özelliklerden biri hükümdar olacak kişinin uygun bir yaşta olmasıdır. Hükümdarlık için uygun yaşta bulunmayan kağan adına Oğuz Kağan Destanı'ndaki gibi vekil atanabiliyordu.[314] Manas, destanlara göre uygun yaşta tahta çıkmıştır.

"On yaşında ok atmış,

On dördüne çıktığında

Karargâh çalkalayıp,

Han olmuş,"[315]

Yani on dört yaşında karargâh, otağ basıp han ilan edilmiştir. Yusupov'un varyantında ise Manas iki kez han ilan edilmiştir. İlk han seçilmesi çocukluk dönemindedir. İkinci kez han ilan edildiğinde kaynakta kesin yaşı belirtilmemiş ancak 20 yaşından büyük olmadığı yaptığı seferlerden anlaşılmaktadır. Diğer bir örnek ise önemli işler yapmak için yine on beş yaşın önemli bir sınır olduğunu görmekteyiz. Kırım'ın Kırk Batır Destanı'ndan Kulınşak için söylenenler konuya açıklık getirmektedir.

"On beş yaşınca gelince,

Akranlarının arasına girmeyip uzağa baktın.

Ulaşılması zor olana elini uzattın,

Düşmanda alınmamış intikam bırakmadın."[316]

---

[314] Bakınız.Gömeç, **a.g.e.**, s.240; Burada bahsi geçen olayda Oğuz'un torunlarından olan Tuman Han tahta küçük yaşta geçtiği için Korkut Ata'nın da izni ile yerine Köl Ergin Han vekalet ediyor.

[315] Yıldız, **a.g.e.**, s.541.

[316] Murin Jırav Sengirbayev, **Kazak Destanları 4-Kırım'ın Kırk Batırı**, Akt. Fikret Türkmen, Metin Arıkan, Ankara 2007, s.707.

Burada Kulınşak'ın düşmanlarından intikam alması için belirtilen yaş on beştir. Karakalpak destanlarında ise aykırı bir karakter olan Gülayım isimli kadın savaşçı otağını on beş yaşında dikmiştir.

"İşte böylece Gülayım,

Geldi on beş yaşına

İsteyen yiğit çoğaldı,

Kırk kızıyla Gülayım

Hep birlikte olmak için

Babasından istedi

Meyveli adlı adayı,"[317]

Gülayım çok sık savaşan bir karakter olarak görünmese de babasından Meyveli Ada'yı aldıktan sonra burada özel bir eğitim ile kendine has yiğitler yetiştirerek ortaya çıkmıştır. Bir diğer örnek ise Dede Korkut Kitabı'nda Dirse Han'ın oğlu Boğaç Han'ın isim alma hikâyesinde geçmektedir.

"Oglan on beş yaşına girdi, oglanun babası Bayındır Hanın ordusına karışdı." Bundan sonra oğlan güçlü bir boğayı yenmiş ve Dede Korkut oğlana beylik verilmesini istemiştir.

"Hey Dirse Han, (bu) oğlana beglik vergil,

Taht vergil, erdemlidür,

Boynı uzun bedevi at vergil,

Binit olsun, hünerlidür.

[317] Ceyhun Vedat Uygur, **Karakalpak Destanları**, Ankara 2007, s.43.

Ag ayıldan tümen koyun vergil bu oğlana,

Şişlik olsun, erdemlidür."[318]

Boğaç adı verilen oğlana beylik, binit hayvan ve pek çok mülk hediye edilmiştir. Başka bir Dede Korkut hikâyesi olan Bay Büre Oğlu Bamsı Beyrek'te kendi ismini ve beyliğini on beş yaşında almıştır.

"Bay Bürenün oglu beş yaşına girdi, beş yaşından on yaşına girdi, on yaşından on beş yaşına girdi. Ol zemanda bir oğlan baş kesmese, kan dökmese ad komazlarıdı."[319] Sonraki zamanlarda oğlan gösterdiği kahramanlık sonucu ad sahibi olabilmiştir.

Manas'ın oğlu Semetey de diğer kahramanlar gibidir. "On üç yaşında ok atmış ve on beş yaşında düşmanlarını mağlup etmiştir."[320]

Türk siyasi tarihinde de yaş etkenine rastlamaktayız. Mesela Bilge Kağan 697 yılında Şad olduğunda 14 yaşında idi.[321] Diğer yandan Osman Beg, Şeyh Edebalı'nın göğsünden çıkan ayın kendi koynuna girdiğini ve ardından göğsünden bir ağaç çıkıp her yere yayıldığını gördüğünde 19 yaşındaydı.[322] Bir örnek ise Fatih Sultan Mehmet'in ilk tahta geçtiği yaşın 14 olmasıdır.[323] Ötemiş Hacı'nın eserindeki Tokta Han Destanı'nın başlangıcında da benzer bir örnek mevcuttur. Tokta Han hükümdarlık oğullarına geçmesin diye biri hariç tüm oğullarını öldürmüştür. Ancak gelinlerinden biri hamiledir. Bu çocuk ilerideki Özbek Hanıdır. 14 yaşına geldiğinde Tokta Han ölmüş Özbek Han'ın tahta geçmesi istenmiştir.[324] Diğer yandan Osmanlı Devleti devşirme sistemi için on dört-on sekiz yaş aralığını esas kılmıştır.[325] Herhalde bu yaşın belirleyici olması o dönem

[318] Tezcan-Boeschoten, **a.g.e.**, s.38.
[319] Tezcan-Boeschoten, **a.g.e.**, s.69.
[320] İnan, **Makaleler ve İncelemeler** …, s.119.
[321] Saadettin Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, Ankara 1999, s.47.
[322] Gömeç, **Dişi Kurtun Çocukları**…, s.200.
[323] Gömeç, **a.g.e.**, s.213.
[324] Haz. İlyas Kamalov, **Ötemiş Hacı Çengiz-Nâme**, Ankara 2009, s.49.
[325] Mesut Uyar-Edward Erickson, **Osmanlı Askeri Tarihi**, İstanbul 2014,s.67.

büyük işler başarmak için ideal sayılması idi. Beliryleyici başka bir durumda Türklerde "Er adı" almak diye bir geleneğin mevcut olmasıdır. Bir başarıya ulaşan kişi er adını alır ve artık bu isimle anılmaya başlardı. Boğaç Han Destanı'nda bu açıkça görülmektedir. Bay Büre'nin oğlu çok güçlü bir boğayı öldürünce Oğuz beylerinin toplanıp ''Dedem Korkut gelsün bu oğlana ad kosun" demesi bu fikirden ileri gelmektedir.

2.4 Tuğ veya Bayrak

Tuğ (tuu, tuv) beylik ve devlet sembollerindendir. Ayrıca tuğ sahibi olmak bağımsızlığı da simgelemektedir. Batı Türkleri için yedi tuğ, Doğu Türkleri için dokuz tuğ dikmek uğurlu sayılmıştır. Kaşgarlı Mahmud'un eserinde: "tuğ'a alem denir. Dokuz tuğlu han denilir. Türkler dokuz sayısını uğurlu saydıkları için hükümdarın her ne kadar vilayeti çok, payesi yüksek olursa olsun dokuzdan fazla tuğ olmazdı. Bu tuğlar turuncu (al) renkte ipekten veya kumaştan yapılırdı. Bunu da uğur sayarlar"[326] bilgilerini vermiştir. Bu durumda tuğ ile bayrak benzer şeylerdir. Kök Türkler ile Uygurların kullandığı tuğlar at kılından yapılırken sonraki zamanlarda tuğların kumaştan yapılarak bayraklara dönüştüğünü görmekteyiz.[327] Memlükler bunu Türkistan geleneklerine göre sürdürerek kıldan tuğlar kullanmıştır.[328] Ancak daha önceki döneme hükmeden Karahanlılar ise al renkli bayraklara tuğ adını vermiştir.[329] Çingiz, hanlığını ilan ettiğinde kıldan imal dokuz adet tuğ dikmiştir.[330]

Manas Destanı'nda tuğ, hükümdarın sefere giderken ortaya çıkardığı alametlerden biridir.

[326] Kaşgarlı Mahmud, **Divanı Lugati't Türk**, Çev. Besim Atalay, C.III, Ankara 1985, s.127.
[327] Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı**…, s.71.
[328] Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.315.
[329] Genç, **a.g.e.**, s.94
[330] Anonim, **Moğolların Gizli Tarihçesi**, s.29-45; Ögel, **a.g.e.**, s.72.

“Ak asaba, kızıl tuğu

Ak çeleğe takmış.

Kırk çoraya baş olmuş,

Acı bay çoraya haykırmış,

Almanbet’i çağırmış”[331]

Buradaki tuğun içeriği tam bilinmese de “asaba” kelimesinin ayrı kullanılmasından yola çıkarak tuğların bayraktan farklı olduğunu düşünebiliriz. Memlük askeri geleneklerinden biri olan sefere gitmeden kırk gün evvel tuğ’un meydana çıkarılmasına benzer bir durumu burada görebiliriz.[332] Yine başka bir Kazak Destanı’nda:

“Tuğ dikildi meydana

“Korkmayın yiğitler endişelenmeyin!”[333]

Bu sözleri söyleyen komutan Tügel askerleri savaş meydanında toplamıştır. Ayrıca savaşın devamında tuğları gören yiğitler meydana çıkıp düşmana karşı mücadeleye girişmişlerdir.

Kazak destanlarında tuğ’un savaş öncesi kullanılan araç gereçlerden bir tanesi olarak öne çıktığı anlatı da mevcuttur.

“Kızıl, yeşil bayrak (tuv) alıp

Mızrağımı kanla sulayıp

Yapacaklarımı yarın gör.”[334]

[331] Yıldız, **a.g.e.**, s.598.
[332] Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.315.
[333] Oktay Selim Karaca, **Kazak Destanları 3**, Ankara 2007, s.21
[334] Haz. Meyramgül Jumandilova-Pakizat Avespayeva-Karasaş Alpisbayeva, **Kazak Destanları 10**, Akt. Ekrem Ayan, Ankara 2015, s.56.

Burada verilen ayrıntılarda savaştan önce destan kahramanının kızıl ve yeşil renkli bir tuğ alıp savaşa ordu çıkarmasından bahsedilmektedir.

Diğer bir bölümde ise Manas'ın babası ve dünürüne ait tuğların küçük bir tasviri mevcuttur.

"Yukarı taraftaki kara tuğ

Temir han'ın tuğu değil mi?

Aşağı taraftaki kızıl tuğ

Cakıp han'ın tuğu değil mi?"[335]

Cakıp Han ve Temir Han'ın kendilerine has tuğlarının olması son derece normaldir. Çünkü kendilerini bağımsız birer han olarak görmektedirler. Fakat tuğların niteliklerine dair bilgiler kısıtlı olsa da Cakıp Han'ın kızıl tuğ sahibi olmasından bunların birer bayrak hüviyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Türkler yaygın olarak kırmızı tonlarındaki tuğları kullanmıştır. Kırmızı renkli bayrakları Dede Korkut Kitabı'nda da görmekteyiz : "Ala Ala gönderler süsildi"[336], "Demür kapuyı depip alan 60 tutam ala gönderinün uçında er böğürden Kıyan Selçük oğlı Delu Dündar"[337] Burada al renkli bayraklardan bahsedilmesi önemli bir benzerliktir.

Yusupov'un anlatımında ise Cakıp Han'ın, Manas'a isim toyu vermeden önce kendi çadırından tuğ çıkarmasından bahsedilmiştir.

"Cakıp Bay, bir gün Ala Dağdaki Nogoy'un evini bezeterek, Altay'da altı direkli bir otağ kurup süsledi. Ardıç dumanıyla evi tütsüledi, davul çaldırıp bahşıya evdeki belayı kovdurdu, kıllı mızrağa kızıl tuğ takıp tünekten çıkardı."[338] Kıllı mızrak ve kızıl tuğun

[335] Yıldız, **a.g.e.**, s.638.
[336] Ergin, **a.g.e.**, s.114
[337] Ergin,**a.g.e.**,s.112
[338] Yusupov,**a.g.e.**,s.22

birlikte zikredilmesi tuğ ve bayrağın beraber olduğunu göstermektedir. Destanın şimdiye kadarki bölümlerinde tuğun işlevlerini açık bir şekilde görmek mümkündür. Tuğ, hükümdarlığa ve topluluğa verdiği güç duygusu nedeniyle devlet hayatının önemli bir parçası haline gelmiştir. Buna Osman Bey'in aşiretin başına geçerken dokuz tuğlu sancak diktirmesini örnek gösterebiliriz.[339]

Manas Destanı içerisinde tuğun geçtiği çoğu kısımda kumaştan yapılan bayraklı tuğlardan da bahsedildiğini görmekteyiz. Almanbet'in İslama giriş tasvirinde "altın nakışlı tuğ" figürü de ilgi çekici bir ayrıntıdır.[340] Altın nakışlı tuğ figürünü tarihsel olarak göremesek de altın sırmalı kadife çetirler Selçuklu hükümdarlarının sembollerinden olmuştur.[341] Ne var ki Türkler İslamiyet sayesinde çetir ile tanıştığı için Kırgızlar bu sembolü geç tanımışlardır.

Ayrıca tuğlar sadece bayrak veya bağımsızlık sembolü olarak değil yiğitliğin göstergesi ve uğur getirmesi için mızrakların uçlarına takılan bir tür savaş geleneğidir.[342] Diğer yandan sorguç olarak takılan tuğlar ise herhalde Hanlık ya da Beylik payesine gelecek şekilde kullanılmıştır. Bu konuda Kökötöy'ün ölmeden önceki sözleri delil olabilir.

"Emekleyen gencim var,

Başı tuğlu hanım var."[343]

Son olarak daha eski zamanlarda tuğ'a kurban verilip sonra yükseltildiğine dair bilgiler de mevcuttur.

"Kara başı altın tuu

[339] Gömeç, **a.g.e.**, s.200.
[340] Yıldız, **a.g.e.**, s.545.
[341] Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.28.
[342] Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**…, s.695.
[343] Yıldız, **a.g.e.**, s.676.

Asmandata cayınar

Akboz bee soyunar

Tuu kötürüp koyunar

Kara başlı altın tuğu göklere çıkarıp yayınız.

Akboz kısrak kurban kesiniz, sancağı yükseltiniz."[344]

A.İnan bu törenin Moğollarda da olduğunu belirtmiştir. Böylece bu geleneklerin kesintisiz olarak Türk tarihinin ilk safhalarından yakın zamana kadar gelebildiğini ve bunların halk anlatıları içerisinde de yer bulduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

2.5 Hükümet Merkezi (Başkent) ve Saray

Göçebeler yaşam şekillerinden dolayı şehirleri tercih etmemiştir. Kendileri için belirledikleri yaylak ve kışlaklar payitahtları, otağları ise sarayları olmuştur. Mesela İlhanlılar bazı saraylar yaptırsalar da kesin bir ikametgâh edinmemişlerdir. Abaka Han kışlak olarak Tebriz, yaylak olarak Karabağ'ı seçmiştir.[345] Oğuzlara ait bazı bilgilerde benzer izlenimler bulmak mümkündür. X. yüzyılda Oğuzların başkenti ve aynı zamanda kışlağı "Yenikent" idi. Yaz mevsimi geldiğinde kuzeyde bulunan yazlaklara gitmişlerdir.[346] Fakat Oğuzların bahsi geçen Yenikent'te saraylarının olup olmadığına dair bilgiler mevcut değildir. Çinliler, Hunlardan bahsederken "Sular ile otlar arayarak, konup göçüyorlardı. Surlarla çevirili şehirleri ile (kerpiç veya taştan yapılmış) sağlam evleri yoktu (yani çadırlarda oturuyorlardı)"[347] bilgisini vermiştir. Bu bilgilerden yola

[344] İnan, **a.g.e.**, s.158.
[345] Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.185.
[346] Faruk Sümer, **Oğuzlar**, İstanbul 1999, s.66.
[347] Ögel, **a.g.e.**, s.91.

çıkarak bozkır halkları kendilerini sınırlayacak saray ve merkezlerde durmayı tercih etmediklerini öğreniyoruz. Nitekim kendi ticari hayatları da çoğu zaman bu şekil bir hayata müsaade etmemekteydi. Özellikle küçük beylerin kendi ticari hayatlarında otlaklarına sahip olması ve hayvanlarını düzenli bir şekilde saymaları gerekliydi. Tarihe ait detayları en güzel şekilde bulabildiğimiz Oğuz Kağan Destanı'nda, Oğuz'un torunlarından Tuman Han'a ait bir olayda bunu görebiliriz. Tuman Han tahta çıkmak için toy düzenlerken koyunların bir sebepten telef olacağı haberini aldıktan sonra koyunları denetlemeye gitmiştir. Vekili olan Köl Erkin: "bir han oğlunun bu kadar koyun için yorulmasına gerek var mı? Eğer bunlar ve bunlardan fazlası telef olsa bile ne çıkar. Biz hepimiz senin kullarınız ve neyimiz varsa senindir çünkü sen bizim kağanımızsın."demiştir. Tuman Han ise güzel bir tahlil yaparak: "Aslında koyunun pek fazla önemi yok. Ama talih ve ün bakımından bunların telefi kötü olurdu. İnsanlar sonra Tuman Han'ın ayağı uğurlu gelmedi de, şerefine verilen koyunları telef oldu, derler" diye cevap vermiştir.[348] Göçebeler büyük bir devlete sahip olsa da hayvanları onlara itibar sağlamaktaydı. Mesela Manas, müstakbel eşi Kanıkey'i istemeye kırk yiğidi ve çevresinden 600 yılkı at toplayarak gitmişti.[349] Diğer yandan Manas'ın babası Cakıp bazen Han bazen zengin anlamındaki "Bay" lakabı ile de anılmıştır. Çünkü özellikle Yusupov'un varyantından Cakıp'ın savaş zamanlarında yılkıları için korktuğunu ve onları korumaya çalıştığını görmekteyiz. Bu örnekler sürülerin Kırgız göçerleri için ne denli önemli olduğunun kanıtıdır.

Manas Destanı'nda, Manas'a ait yaylak ve kışlaklar olduğu bilinmektedir. Manas'ın babası Cakıp için "Çungar-uya üstünde, Almatı'nın kaynağında, yaşamış Cakıp Han"[350] şeklinde geçen kayıtlar Kırgızların Yenisey'den göçtükten sonra yurt edindikleri bölgeyi

[348] Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**…, s.242.
[349] Yıldız, **a.g.e.**, s.626.
[350] Yıldız, **a.g.e.**, s.537.

anlatmaktadır. Manas'ın ilk sefer yaptığı Hokand, Buhara, Aksu, Kıtay[351]gibi yerlere bakarsak son derece geniş sayılabilecek bir alan verilmiştir. Buraların Yenisey'den göç ettikten sonra yurt edinilen yeni bölgeler olması muhtemeldir. Hokand Hanlığı'nın içinde yaşayan Kırgızlardan başka kuzeyde bulunan ve Hokand Hanlığı'na bağlanmayan bir kısım boylardan daha önce bahsetmiştik. Ayrıca Aksu bölgesinde Yarkent Hanlığı'nın son zamanına kadar yoğun Kırgız etkisinden de siyasi tarih bölümünde söz ettik. Buradan yola çıkarak Manas'a ait kesin bir yurt saptamak mümkün değildir. Manas diğer tüm göçebeler gibi geleneksel göç rotalarını takip eder ve bu rotalar üzerinde obalarını kurardı. Mesela Yusupov'un [352] anlatısında Manas'ın ataları da Tanrı Dağları ve çevresinde göçebe olarak gösterilmiştir. Diğer yandan yine aynı anlatı içerisinde "han karargâhını Talas'a taşıyalım"[353] diyerek Manas'ın daimi bir ikametgâhı olduğunu anlayabiliriz. Kırgızların XVIII. ve XIX. yüzyıldaki göç faaliyetlerinde kışlak ve yaylaklara gidilirken belirli bölgelerin belli kimselere ait olduğunu, hatta göç yollarının dahi büyük beyler tarafından önceden belirlenmiş olduğundan bahsedilmişti.[354]

Manas karargâhını taşıdıktan sonra bazı gelenekleri yerine getirerek yeni yerlerinin kutlu olması için Tanrı'ya ibadet etti. "Ebediği ocağımız burası olacak diye Tanrı'ya yalvardılar, dağa çıkıp dua ettiler, kula kısrak kurban kestiler, beyaz çadır dikip, tünekten beyaz oğlak başını sarkıtıp salladılar,"[355] Daha sonra ise göçtükleri yerde imar faaliyetinde bulunurlardı. "Hızırın himayesindeki Büyük Manas bahadır bir yıl boyunca karargâhını, barikatlı kalesini yaptırdı, rahat, huzur içinde yaşadı."[356] Bunu kale figüründen ziyade eski Kırgız A-jeler'inin çit barikatlarına benzetebiliriz.[357] Ayrıca Şine

[351] Yıldız, **a.g.e.**, s.541.
[352] Yusupov, **a.g.e.**, s.7.
[353] Yusupov, **a.g.e.**, s.159.
[354] İsakov, **a.g.e.**, s.109.
[355] Yusupov, **a.g.e.**, s.159.
[356] Yusupov, **a.g.e.**, s.159.
[357] Eberhard, **a.g.e.**, s.69.

Usu ve Terhin Yazıtlarında da ünlü Mo-yen Çor Kağan, Ten nehri kıyısındaki ordugâhını çitlerle çevirdiğini söylemekteydi.[358]

Yukarıda bahsettiğimiz durum Türk tarihine yabancı bir tablo değildir. Ak Hunları ziyaret eden SongYun 520 yılında onları anlatırken destandaki anlatıları doğrulayan bir ortamdan bahsetmiştir: "Akhunlar şehirlerde oturmuyorlardı; hükümetlerinin merkezi seyyar bir karargâh gibi idi. "[359] Dolayısıyla tarihteki olay ve durumlar Manas Destanı'na uygun düşmektedir. Roux eserinde VIII. yüzyıla kadar Kırgızların Yenisey'de bir şehre sahip olduğundan bahsetmiş ise de kaynaklar bu bilgiyi doğrulamıyor.[360] Tanrı Dağları bölgesinde Kırgızların şehir hayatını seçenlerinde Fergana ve Hokand bölgesinde yaşadıklarını bilmekteyiz. Bu coğrafya dışında yaşayanlardan Sarıbağış boyu ve onların lideri olan Atake Bey'in yerleşik hayatı seçmediğini biliyoruz.[361] Böylece diyebiliriz ki göçebe kültürü terk etmeyen Manas Destanı'ndaki Kırgızlar kendilerine bir şehir merkezi aramamış ve saraylarda da oturmamıştır. İnan'ın Manas neşrinde Neskara isimli Kalmuk hükümdarı Manas'ı yakalamak üzere "Altay'a Kırgızların yaylasına doğru hareket etti" [362] cümlesi bize Manas'ın bir başkenti olduğunu, fakat bunun klasik bir şehir yapılanmasının aksine eski Türk geleneklerine uygun olan göçebe bir şehiri gösterir. İbn Battûta'nın Altın Orda hükümdarı Öz Bek'e dair anlatısı yukarıdaki göçebe başkent görünümünü doğrulamaktadır: "Türkler karargâh kurdukları yere "ordu"diyorlar. Orduyu gördüğümüz zaman camii, çarşıları, halkı, mutfak bacalarından yükselen dumanlarıyla kocaman bir yürüyen şehirle karşı karşıya olduğumuzu anladık! Ordu denilen bu büyük karargâh şehir, atlarla çekilen arabalarla taşınıyor. Konaklamak üzere seçilen yere varılınca hafif malzemeden yapılan evler, çadırlar ve eşya arabadan indiriliyor. Çok kısa

[358] H.Nanmık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara 1994, s.171; Saadettin Gömeç, "Terhin Yazıtı'nın Tarihi Açıdan Değerlendirmesi, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.17, Sayı:28, Ankara 1995, s.74
[359] Rene Grousset, **Stepler İmparatorluğu Attila, Cengiz Han, Timur**, Ankara 2015, s.105.
[360] Roux, **a.g.e.**, s.89.
[361] Askar Akayev, **Kırgız Devlet Geleneği ve Manas**, Çev. Saliha İbrahimova, Ankara 2003, s.157-159; Saadettin Gömeç, **Kırgız Türkleri Tarihi**, Ankara 2011, s.93
[362] İnan, **Manas Destanı**…, s.16.

zamanda çarşılar, mescitler ve obalar kuruluyor."[363] Bu yürüyen şehir tanımının Manas Destanı'nda tasvir edilen göçlere benzediğini görebiliriz.[364] Özbek Han'ı da tıpkı Manas gibi beraberinde devlet adamları, kapıkulları ve eşleriyle seyahat ediyordu.[365]

Sonuç olarak Kırgızların başkentleri Almatı ve Talas[366] çevresiydi. Talas'ın Kol Ata Vadisinden bilhassa bahsediliği için bölgenin yaylak veya kışlak merkezlerden olduğunu tahminini yapabiliriz.[367]

2.6 Otağ

Otağ kurdurmak hem hükümdarlık hem de askeri ordugâh sembolü anlamına gelmektedir. Çalışmamızın bu kısmında otağı, bir hükümdarlık alameti olarak inceleyeceğiz. Otağın kurulması hükümdarın orada olduğu manasına gelirdi. Bu yüzden hükümdar otağı askeri açıdan büyük bir öneme sahiptir. Yerleşik kültüre sahip Osmanlı ve Selçukluların sefere çıkacakları zaman gidecekleri yöne otağlar kurduklarını bilmekteyiz. Mesela Tuğrul Bey Irak seferi öncesinde otağını Musul yönüne doğru kurmuştur.[368] Otağ hükümdar içinde bir yaşam alanıdır. Uygurlar güzel şehirler ve saraylar inşa etmişslerse de çoğu zaman otağlarında bulunur ve elçileri otağlarında karşılamaya özellikle dikkat ederlerdi.[369] Diğer yandan otağlar toy için de kullanılmaktaydı. Hunların yıl içindeki ilk kurultaylarını otağda yaptığına dair bilgi bugüne ulaşmıştır.[370] Diğer yandan bu durumu destanlarda görmekteyiz. Mesela Dede

[363] Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, **a.g.e.**, s.473.
[364] Yusupov, **a.g.e.**, s.102; Yıldız, **a.g.e.**, s.556-557.
[365] Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, **a.g.e.**, s.474.
[366] Yıldız, **a.g.e.**, s.759.
[367] Yıldız, **a.g.e.**, s.192.
[368] Salim Koca, **Selçuklularda Ordu**…, s.193.
[369] Ögel, **a.g.e.**, s.673.
[370] Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı**…, s.75.

Korkut Kitabı'nda Bayındır Han Oğuz beylerine toy verirken erkek evlat sahipleri için "ak otağ" kurduruyordu.[371] Kazan Bey'in ise doksan tümen Oğuz beyini sohbetine çağırdığında kurdurduğu otağ[372] hükümdar otağı özelliğinin yanında askeri otağa da benzemektedir. Manas ise Dede Korkut'taki beyler gibi bir otağa sahipti. Bir anlatıda bu otağdan şöyle bahsediliyor: "Manas'ın beyaz çadırı bir baştan öbür başa kırk kanatlı çift ak otağ idi. Beyaz çadırın önünde gümüşten yapılan iki arslan vardı."[373]

Manas'ın çadırının kırk kanatlı ve ak olması ilk göze çarpan detaylardandır. Bacon, Kırgızlarınkine çok benzeyen Kazak çadırlarından bahsederken dokuz kanatlı olduğunu söylemiştir.[374] XVIII. ve XIX. yüzyılda Kırgızların ak otağlarının en büyükleri ise en çok on iki kanatlıydı.[375] Bahsi geçen kırk kanatlı otağ muhakkak destansı bir unsurdu.

Manas'ın otağı her daim ak renklidir. Bu durum sadece Manas'a has değildir. Karakalpak destanlarında Gülayım'ın "ak otağ" denilen hükümdarlık çadırı vardı.[376] Ak, Manas Destanı'nda yönetici sınıfa verilen ayrıcalıklı bir renktir. Mesela Kanıkey'in bir ak tinte yani hançere sahip olması,[377] Kökçö Han'ın karısı olan Buday Bek'in Ulu ağası Ak Kıyas ve Küçük inisi Kök Kıyas isimli iki yiğitlerin isimlerindeki ak ve gök[378] sıfatları da bu renklerin önemini anlatır. Manas'ın atının adının Ak Kula[379] olmasıda bunlara benzerdir. Türklerde ak rengin temizlik ve arılık anlamına gelmesi bu konuyu açıklamakta ayrı bir öneme sahiptir.[380] Ak renk, arılık ve yüceliğin bir sembolü olarak ana renklerdendir.[381] Diğer yandan Kazaklardaki yöneticilerin Ak kemikliler[382] isimiyle

[371] Tezcan-Boeschoten, **a.g.e.**, s.35.
[372] Tezcan-Boeschoten, **a.g.e.**, s.96.
[373] Yusupov, **a.g.e.**, s.101.
[374] Elizabet Bacon, **Esir Orta Asya**, İstanbul tarihsiz, s.45.
[375] İsakov, **a.g.e.**,s.99.
[376] Uygur, **a.g.e.**, s.55.
[377] Yıldız, **a.g.e.**, s.635.
[378] Yıldız, **a.g.e.**, s.563.
[379] Yıldız, **a.g.e.**, s.585.
[380] Ebulfez Amanoğlu Guluyec, "Manas Destanındaki Kişi Adları", Çev. Hülya Kasapoğlu, **Manas Destanı ve Etkinlikleri Uluslararası Bilgi Şöleni**, Ankara 1995, s.117.
[381] Reşat Genç, **Türk İnanışları İle Milli Geleneklerinde Renkler Ve Sarı Kırmızı Yeşil**, Ankara 1997, s.8.
[382] Bacon, **a.g.e.**, s.51

anılması ak rengi yöneticilere has bir hale getirmiştir. Fakat Ögel ve Türkdoğan bu rengin aristokrasiye has olduğu görüşünü reddetmiştir[383]

Otağın hâkimiyet sembolü olduğuna en güzel örneklerden biri de Çingiz Han'ın torunları Batu ile Orda'nın hükümdar tayini meselesidir. Çingiz'in oğullarından Cuci 1227 yılında ölmüştür. Geriye kalan torunlarından Batu ve Orda anlaşmazlığa düşmüş ve meselenin halli için dedeleri Çingiz Han'a başvurmuşlardı. Çingiz Han, Batu'ya altın "Ak Otağ", Orda'ya gümüş bir "Kök Otağ" kurdurur.[384] Yani ak renk, altın dışında Batu'nun otağında kullanılan hâkimiyet sembollerindendir. Orda ve Batu'nun otağları Dede Korkut kahramanlarından Bayındır Han'ın ak otağından farklı olmadığını bu örnekle anlamaktayız.

Manas Destananında otağın malzemelerini de öğrenebilmek mümkündür. Destanda "Deve derisinde, altın direkli, ak çadır dürüp bağlatınız!" denmektedir.[385] Tarihi kayıtlarda otağlarda kullanılan keçe dışında bir materyal görememekteyiz. Buna karşın Kök Türk ve Uygur devrinde devlet ricali otağı renklere göre sıralanır ve altın otağlıların yeri ayrılırdı.[386] Ayrıca Manas'ın altın direkli otağı ile Bizanslı Zemerkhos'un İstemi Yabgu'nun otağında gördüğü altın direkli çadır arasındaki benzerlik önemlidir.[387] Altın direkli otağ figürü Radloff varyantında iki kez geçmektedir. Herhalde altın direkli otağ bozkır kavimlerinde önemli izler bıraktığı için bu motifi destan görmekteyiz.

Diğer yandan destanda hükümdar otağı iki tane at tarafından taşındığını görmekteyiz: "Direği altın ak çadırı, Çift ata sağlam yükleyiniz!"[388]

---

[383] Orhan Türkdoğan, **Türk Tarihinin Sosyolojisi**, Ankara tarihsiz, s.139;Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları…, s.686.
[384] Saaddettin Gömeç, **Dişi Kurtun Çocukları Türk Tarihinin Kahramanları**…, s.191.
[385] Yıldız, **a.g.e.**, s.686.
[386] Ögel, **a.g.e.**. ,s.686.
[387] Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı**… , s.91.
[388] Yıldız, **a.g.e.**, s.687.

Manas burada otağın toplanıp ata yüklenmesini çoralardan istemektedir. Onların bu göreve has adamlar olduğu da muhakkaktır.

2.7 Taç

Taç pek çok kültürde hükümdarlık sembollerindendir. Fakat Türklerde taç giymenin İran kültürünün etkisi ile ortaya çıktığına [389]dair iddialar olsa da 2001 yılında Bilge Kağan'ın anıt mezarında bulunan taç bu konuya bakış açısını değiştirmiştir. Bilge Kağan'a ait altın tacın bulunması ile de Türklerde taç giymenin eski bir gelenek olduğunu öğrenmiş bulunuyoruz.[390] Türk destanları taç giyme konusunda ipucu vermemektedir. Bir Kırgız destanı olan Mendirman Destanı'nda Mendirman'ın düşmanına ait büyük bir altın tacın[391] bahsi geçmiştir. Bunun haricinde Dede Korkut'da Kazan Han oğlundan bahsederken baş kesmemiş olduğu için tahtını ve tacını [392] ona vermeyeceklerinden korkutuğunu belirtmesini taca dair ipucu sayabiliriz. Manas Destanıda geçen taca dair tek bahis, Yusupov'un anlatısında Orgo Han yenildikten sonra karısı Samankul, oğullarından birine taç töreni yapar.[393] Bunun dışın Manas taç giyen bir han değildi ve B.Ögel Manas'ın büyük hanlardan olmadığı için taç giymediğini bildirir.[394] Taç giymenin görülmemesinin belkide en önemli sebebi Kırgızlarda bu geleneğin bulunmamasıyla alakalıdır.

[389] Genç, **a.g.e.**, s.93.
[390] Hasan Bahar, "Bilge Kağan Kazıları 2001,2003 ve Türk Arkeolojisinin Geleceği", **Türklük Şöleni**, Erzurum 2012, s.1.
[391] Haz. Abdılcan Akmataliyev-Aynek Caynakova, **Kırgız Destanları 4**, Ankara 2007, s.56.
[392] Ergin, **a.g.e.**, s.10.
[393] Yusupov, **a.g.e.**, s.79.
[394] Ögel, **Türk Mitolojisi**…, s.537; Kırgızların A-jeleri esi dönemlerde beyaz şapkalar takması bu meseleye benzer tek noktadır. Fakat bu şapkaların kullanım amacıyle taç arasında büyük bir fark vardır. Bakınız. W.Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, 2. Baskı, Ankara 1996, s.70.

2.8 Nevbet

Bağımsızlık sembollerinden en önemlilerinden birisi hükümdara ait çalgıların varlığıdır. Tarih boyunca hükümdarlar bağımsızlıklarını ilan etmek için bu çalgıları kullanmışlardır. Hunlar ve Kök Türklerde tahta çıkan hakanlara, kurt başlı bir sancak ile davul veriliyordu. Bazen davulun yanında borazan da olurdu.[395] Mesela Harezmşah Sultanı Muhammed, normalde hükümdar nevbeti olan ve beş kez çalınan nöbeti kaldırmış yerine daha debdebeli olan ve ismine "Zülkarneyn nevbeti" denen bir çalgı grubu kurmuştu.[396]

Destanlarda askeri faaliyetlerin başlangıcında davul ve boruları görüyoruz. Dede Korkut Kitabı'nda bir sefer öncesinde "gümbür gümbür nakaralar dögildi, burması altun tuç borılar çalındı''[397] ifadesi askeriyede altın boruların bulunduğunu gösteriyor. Yine bir Kırgız Destanı'nda hükümdar orduyu yola çıkartırken: ''Şanına yakışır şekilde yola çık. Boraza çalsın ordu gitsin''[398] demektedir. Burada şanına yakışır olan yola çıkma biçiminin çalgılarla gitmek olması çalgının ne kadar önemli olduğunu gösteriyor.

Manas Destanı'nda askeri faaliyetleri düzenlemek amacıyla çalgıları sıkça görüyoruz. Bunun dışında duyurularda ve göç gibi devlet meselelerinde sıkça davulların vurulduğunu da: "Altaydaki Kırgız Cakıp'ın avulunda zurna ve davul çalındı. Tek davul çalınırsa, kötü haberin işaretidir diye halk telaşlanır, korkudan ödü kopardı. Zurnanın çalması, iyiliğin

[395] Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş VIII**, Ankara 1987, s.7.
[396] İbrahim Kafesoğlu, **Harezmşahlar Tarihi**, Ankara 1992, s.206.
[397] Ergin, **a.g.e.**, s.114.
[398] Akmataliyev-Caynakova, **a.g.e.**, s.46.

işareti idi. Sabah erkenden çalınan yulaflı zurna sesi dağı neşelendiriyordu" cümlelerinden anlamaktayız.[399]

Zurna sesi Kırgızlar tarafından diğer Türk topluluklarına göre daha çok sevilen ve kullanılan bir sestir. Hâlbuki Türklerin çoğunluğunda davullar daha önemlidir ve davulların susması kötü bir alamet olarak anılırdı.[400]

Kereney ve zurna çaldırmakta önemliydi Mesela Manas'ın dirilmesini haber vermek için kereney ve zurna çalınmıştır.[401] Kereney ise Dede Korkut'ta gördüğümüz borular gibi bir tür boru çeşididir.[402]

Yusupov'un anlatısında zurna ile iyi haber verildiğini "Altay'a mavi bayraklı kalabalık ordu girdi. Çalınan zurna dağları sarsıyordu. Bu Bahadır Manas'ın avuluna zaferle döndüğünün işareti idi" şu cümlelerden görebiliriz.[403] Böyle zamanlarda sadece zurna çalınmaz, davulda vurulurdu. Fakat Manas bildiğimiz manada nöbet davullarını vurdurduğuna dair bir bilgi göremiyoruz. Manas genelde sefere çıkmadan önce ya da önemli olaylarda davul ve zurna çaldırıyor. Bu durumu ise Memlük ordusunda görüyoruz. Memlük hükümdarları sefere çıkacak olurlarsa sultan çadırı etrafından dönerek tabılhane ve kös takımını çaldırırlardı.[404] Tarihi kayıtlarda Çinliler de Türklerden etkilenerek kurdukları ordularında çan va davul çalmaktaydı.[405] Burada gördüğümüz faaliyetlerin askeri kullanım amaçlı olduğunu bilmekteyiz. Manas Destanı'daki davul ve zurna kullanımının genel maksadı askeri faaliyetleri düzenlemeydi. Fakat Yusupov'un anlatısında kimi zaman Manas'ın dahi çaldığı altın bir davul vardır ki bu nevbet

[399] Yusupov, **a.g.e.**, s.60.
[400] Ögel, **a.g.e.**, s.115.
[401] Yıldız, **a.g.e.**, s.672.
[402] Ögel, **a.g.e.**, s. 442.
[403] Yusupov, **a.g.e.**, s.81.
[404] Uzunçarşılı, **a.g.e.,** s.316.
[405] Timur Vural, "Türk Askeri Müziğinin Savaşlardaki Yeri ve Önemi", **Turansam**, Sayı:13, Ankara 2012,s.68.

törenlerinde kullanılan müzik aletlerinin vasıflarına uygundur.[406] Uygurlarında altından hükümdarlık davullarının olması Manas'ın hükümdarlık davulunun anlamını bize açıklıyor. [407] O halde Manas Destanı'nda da nevbete benzer bir çalgı grubunun varlığından bahsedebiliriz.

3. Devlet İşleyişi ve Görevleri

3.1 Göç

Göçebe olan devletlerin en önemli faaliyetlerinden birisi göçme ve konma idi. Bu konuda yukarı da Manas'ın göç için halkına yaptığı konuşmayı vermiştik. Manas bu konuşmayı yapmadan önce oba reislerine duyuru da bulunur. "Kalabalık Kırgıza, Türk kabilelerin reislerine iyi düşünceli mümtaz kişilere, komutanlara yedi gün sonra gelsin diye haber gönderdi. Sonra bütün millet toplandığında Manas şöyle dedi: Ben Ala Dağ'a atlanacağım. Gönlünden isteyen bana katılsın! Kalacağız derseniz mukaddes Altay ata toprağıdır, kimse sizi zorlamayacaktır, kendiniz bilirsiniz."[408]

Manas göç işlerini idare etmek için sadece kendisine bağlı beylerine haber vererek onları toplar ve genel bilgilendirme yapardı. Ayrıca göçün zorunlu olmadığını söyleyebiliriz. Eğer bir bey kalmak isterse buna karışma imkânı yoktur. XIX. yüzyıl sonunda Kırgız göçebeler üç, üç buçuk ayda bir göç ederken, istemeyenler bu göçe katılmazdı.[409] Göçü başlatma işi han tarafından verilebilen bir karar olduğunu destanın

[406] Yusupov, **a.g.e.**, s.102.
[407] Vural, **a.g.m.**, s.68; Ögel, **a.g.e.**, s.53.
[408] Yusupov, **a.g.e.**, s.100-101.
[409] Anatoly M. Khazanov, **Nomads and the Outside World**, 1994 Wisconsin, s.22.

diğer bir kahramanı olan Nogoy Hanı Er Kökçö'den de öğrenmekteyiz ki, Manas ile Kara Nogoy Camgırçı arasında kalan Kökçö bu sebeple göç kararı alır ve göçer.

"Kökçö kalkıp söyledi:

Sağ tuurduğum Manas Han,

Sol tuurduğum Camgırçı,

Atımın başını çeviremem,

Şimdi bu yerde duramam.

Tan ağarıp attığı vakit,

İli ile yurdunu topladı:

Atılmış ok gibi vınlayıp,

Çatırdatıp ordu yürüsün!

Gürz atılmış gibi vınlayıp,

Gürleyip il göçsün!"[410]

Radloff'un varyantında görüldüğü gibi Kökçö tıpkı Manas gibi tek başına göç kararı alma hakkına sahipti. Göçlerin sebebi ise genel olarak otlak sıkıntısıydı. Bu tarihin her döneminde görülen durumlardandır. Mesela Bozulus Türkmenlerinin sürekli devam ettikleri yaylak kışlak göçleri yanı sıra otlak azlığı ve eşkıya sıkıntılarından dolayı Erzurum bölgesinden İç Anadolu'ya göçtüğünü bilmekteyiz. Bu obalar göçerken Osmanlı içerisindeki aşiretler ya da boylar kendilerine bir boy beyi atarlardı, onların altında da bir kethüda ve oymak beyi bulunurdu.[411]

[410] Yıldız, **a.g.e.**, s.543.
[411] Tufan Gündüz, **Anadolu Türkmen Aşiretleri Bozulus Türkmenleri 1540-1640**, Ankara 1997, s.142.

Kırgızların göçebe yaşamlarına dair yazılı ilk bilgiler buna benzer şekildedir. Radloff'un 1865 yılından kaydettiği bilgiler bize önemli bir kaynaktır. Kırgızların boy yönetimlerinin başında bir adet Baş Manap[412] ismi verilen boy beyi bulunurdu. Boyların altlarında ise bir tür oymak ile boy arası birlik vardı. Bunların başına Manap adı verilirdi. Manapların altında ise her oymağın kendilerine ait "bi"leri yani beyleri olurdu. Radloff, Bugu kabilesi hakkında şunları söyler;

Bugu Kabilesi – Baş Manap: Buranbay

Kabilenin Arık Kısmına bağlı bi'ler – Manap: Toksaba

a) Küçük Bi: Tülögön

b) Ondon Bi: Tetey

c) Sarik Bi: Munaç

d) Sarı Kalpak – Bi: Murza

Kabilenin Bapa Kısmı Bi: Bekbay

a) Çoñ-Çoro Bi: Bekbay

b) Çılpak Bi: Sultanay.[413]

Bu gibi kabilenin kısımlarına bağlı küçük beyler olurdu. Eğer nüfus 2000'den fazla ise başlarına birer Manap bulunurdu. Bu Manap her türlü idari işleri üstlenirdi. Eğer nüfus 2000'nin altında ise de bir bey yönetiminde idare edilirlerdi. Bunlar da göç işlerini mutlak olarak düzenleme yetkisine sahiptir.

[412] B.İsakov Manap kavramının XVI. Yüzyıldan itibaren görülmeye başladığını belirtmektedir. Kelimenin kökeninin ise Arapça, vekil anlamına gelen"menâb" kelimesine dayandırmaktadır. Bakınız.İsakov, **a.g.e.**, s.32-33; Manas Destanı'nın varyantlarında bu unvana rastlanmamıştır. Eski Kırgız beylerinin lideri ise A-je unvanını kullanılmakla beraber Reşideddin bunların liderlerinden "İnal" diye bahsetmekteydi. A.İsakov doktora tezinde A-je tabirinin İnal kelimesinin Çincesi olduğunu söylemiştir. Bakınız. Abdulrasul İsakov, **Kırgız-Moğol İlişkileri (IX-XV. Yüzyıllarda)**, Doktora Tezi, Ankara 2014, s.68.

[413] Radloff, **Sibirya'dan**…, s.221.

Yukarıda verdiğimiz XIX. yüzyıl Kırgız boy düzenlemesi ile Manas'ın boy düzeni aslında çokta farklı değildir. Aristov, Kırgızların göçerek boy adlarının da değiştiğinden bahsetmektedir. Sarıbagışlardan bir kısmı gidip Sulto kabilesine dâhil olursa artık onlar Sulto olarak bilinir.[414] Bu bakış açısı Manas'ta da görülüyor. Mesela yenilen Çinliler diz çöküp Manas'ın avuluna dâhil olma isteğinde bulunurlar. Buna mukabil Manas'ın aksakallarından Akbalta: "İsteğiniz kabul olsun! Kabilemize girmek isteyenlere kapımız açıktır! Halka yardımcı, Manas'a yoldaş olunuz. Size kin beslemeyeceğiz"[415] diye karşılık verir. Bu fikri yapı sayesinde Manas kendine pek çok halk kitlesi kazanma başarısını gösteriyor. Bu düşünce Mo-tun'un Çin İmparatoru Wen-ti'ye gönderdiği mektupta da görebiliyoruz. O da tıpkı Manas'ın Çinlileri kendi kabilesine aldığı gibi Mo-tun mektubunda "yay çekerek yaşayan tüm halklar artık tek bir ailede birleşti ve artık kuzey bölgesi barış içinde"[416] diyerek bunların aynı kandanmış gibi olduğunu belirtmiştir. Aynı mektupta "bu civardaki 26 devleti de fethettik, böylece hepsi Hun ulusunun bir parçası oldu"[417] sözünde bu anlayış görülmektedir. Burada esas olan ele geçirilen halka sağlanan olanaklar halkın bağlılığını değiştirmesiydi. Zira Manas'ın avul reisi Akbalta bu kişilerin çadır, at ve yemeklerini derhal karşılıyor.[418] Diğer yandan destanın devamında Manas'ın rakiplerinden olan Moğol Kuldur Manas'a hitaben "bundan sonra kökümüz bir, parolamız aynı oldu Manas" diyor.[419] Aynı parolaya sahip olmak demek aynı urana sahip olmak ve boy birliğinin işaretidir.[420]

Göçler belirli bir düzen içerisinde yapıldığını biliyoruz ve Yusupov'un anlatısı gerçek göçe hayli yakındır. Burada; "Altay'daki Kırgızlar atalarından kalan adetleri gereğini ustalıkla yerine getirip kaidesiyle göçmeye başladılar. Göç edenlerin sayısı toplam altmış

[414] N.A.Aristov, **Türk Halklarının Etnik Yapısı**, İstanbul 2014, s.306.
[415] Yusupov, **a.g.e.**, s.52.
[416] Sinor, **a.g.e.**, s.175.
[417] Sinor, **a.g.e.**, s.174.
[418] Yusupov, **a.g.e.**, s.174.
[419] Yusupov, **a.g.e.**, s.53.
[420] Aristov, **a.g.e.**, s.309.

bin aileye ulaşmıştı. Büyük obadan yola çıkan göç kafilesi yürüye yürüye doğrulup sıra haline geldi. Kafile başında Han Manas, ondan sonra bayrak tutan Kutubiy, ondan sonra Han Koşoy idaresindeki Aksakallılar, erkekçe giyinen kırk yiğit vardı. Ondan sonra yavaş yürüyen ata binen Çıyırdı Hanım ve kadınlar grubu vardı. Deve yedekleyen süslenmiş kızlar, hayallere dalan gelinler vardı. Ondan sonra halı örtülüp beyaz çadırın eşyalarını yüklenen altı yüz deve vardı. Develerin önünde zil takılmış siyah deve vardı. Bu kafileyi dört taraftan koruyan Er Koşoy'un askerleri idi. Cakıp Bay hayvanlarımdan olmayayım diye ay[421] şeklinde damgalanan atlarının peşinden gidiyordu" diye anlatılır.[422]

Gabriel Bonvalot 1881-1882 yıllarında Türkistan da dolaşan ilmi misyonerlerden birisiydi. Onun gördüğü Özbek göçebelere dair hikâyeleride bu destan parçasının devamı gibi durmaktadır: "Göçebeler için bu yolculuk bayram sayılıyordu. Başta erkekler en iyi koşumları takmışlar at sürüyorlardı. Dizginler ve eyerler altın işlemeli meşindendi; üzengilerin madeni gümüş kaplanmıştı; atlılar bol sarı şalvar ve alcalı renkli ipek hilatlar giymişlerdi. En iyi kılıçları atlarının sağrılarında duruyordu. Birbirine bağlanmış develer arkalarından geliyordu. Parlak renkli halıların altında pekiyi durmayan küçük denkler taşıyorlarıdı. Atları görünüş ve yürüyüş bakımından mükemmeldi. En arkadan yine erkekler geliyordu. Çok uzaklarda sonsuz gibi görünen insan ve hayvanların yamaçları tırmanmasını seyrettik."[423]

Bu göç anlatısı bize destandaki parçaların doğruluğunu kanıtlamaktaydı. Her ne kadar yazar gösterişli atlardan bahsetmişse de her iki metinde de önden ve arkadan gelen koruyucu askerler olduğunu görüyoruz. Orta kısımda ise develere yüklenmiş olan kadınlar, çocuklar ve çadırlarının korunduğunu görüyoruz. Göç geleneksel kurallarına

[421] Burada ilginç bir nokta ise Cakıp Bay'ın kullandığı ay tamgası Radloff'un verdiği Kırgız Sulto aşiretinin kullandığı ay tamgası ile aynıdır. Bakınız. Aristov, **a.g.e.**,.s 309
[422] Yusupov, **a.g.e.**, s. 102.
[423] Gabriel Bonvalot, **Esir Yurt Orta Asya'dan**, Çev. Reşat Uzmen, tarihsiz, s.233-234.

göre yapılır ve bu doğrultuda yürütülürdü. Bu sayede karışıklıklar da yaşanmazdı. Mesela göçten evvel borozan çalınır ve davulların vurulmasıyla yola çıkılıyordu.[424]

Destanlarda geçen göç tasvirlerini ile gerçek göç tasvirleri arasında önemli farklar yoktur. Zira Manasçılar günlük hayatlarında var olan göç olgusunu gerçek detayları ile verdiklerine şüphe yoktur. Manas'ın göç işlerini nasıl idare ettiğini aşama aşama görebiliyoruz. Önce bir kengeş yapılır ve ardından göç edilecek yere düzenli bir şekilde varılırdı. İsakov, Sayak boyunun göçlerinden bahsederken de benzer bir düzen görüyoruz. Beyler kendilerine eşik ağaları ve casool denilen hizmetçiler seçer ve diğer boylarla irtibat halinde göçlerini tamamlardı.[425]

3.2 Vergi

Türk devletlerinin tamamın da görebileceğimiz vergi sistemi Kırgız destanlarında görülmektedir. XIX. yüzyıl gezginlerinden olan Schuyler, Kırgız beylerinden bahsederken onların her türlü vergi işlerinde serbest olduklarını sadece savaş meselelerinde özgür olmadıklarından bahseder. Tabii bu özgürlüğün temel sebebi aldıkları vergilerin karşılığında bağlı oldukları hana asker vermeleridir. Diğer yandan han, beylere ait tebadan bazı vergiler alabilirdi. Bey ise yılda bir ya da iki kez bağlı oldukları hana hediye vermekle yükümlüydü.[426] Yurtta bulunan hanelerden ise Kırgızlar, boy beylerine "tütün" isimli vergi veriyorlardı. Halk vergisine ise "curttuk" yani yurtluk vergisi denilmekteydi.[427] Oğuz Kağan Destanı'nda bu vergiye benzer bir vergi olan harman vergisi alındığına dair bir olayda vardır.[428] Manas Destanı'nda halka verilen

[424] Yusupov, **a.g.e.**, s.102.
[425] İsakov, **a.g.e.**, s.105.
[426] Eugene Schuyler, **Türkistan**, İstanbul 2007, s.393.
[427] Erdoğan Özünlü, "Osmanlı ve Kırgız Göçebelerinde Yurt", **Bilig**, Sayı:71, Ankara 2014, s.170.
[428] Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**…, s.91.

vergilerden dolaylı yollardan bahsediliyor. Örnek verecek olursak Manas'ın düşmanlarından olan Tekes Han'dan savaş sebebi olarak Kırgızların daha önce Han Tekes'e verdikleri vergileri geri isteniyor.[429] Diğer yandan Manas savaş zamanında Osmanlı Devletindeki "imdâd-ı seferiyye" gibi bir vergi toplardı.[430] Bu vergiden temel farkı ise tüm alınanlar ayni olarak temin edilirdi. Aşağıda verdiğimiz örnekte Almanbet'in ordu ile geleceği düşünülerek yapılan hazırlıklardır.

"Kambar boz'un sürüsünden,

İkisini yedekleyip geliniz!

Bu atakem Cakıp Bay'ın

On iki kulaç ak çeleğini

Bağlatıverip alınız!

Tırnağı aşınmamış atı,

Götürüp koyuverelim!"[431]

Mesela burada Kambar Boz'un sürüsünden at isteniyor. Ayrıca babasından bayrak ve iki hasta olmayan atların getirilmesi için Manas yanındaki yiğitlere emir veriyor. Göçebelerdeki en önemli varlık hayvanlar olduğu için bunların ortak ve güvenli şekilde otlatılıp sürülmesi en önemli sorundu. Bu sorunu çözmek içinde beyler kimi zaman birleşerek daha büyük boyları oluşturabilirdi. Hakas destanlarından olan Ak Çibek Arığ Destanı'na bakacak olursak Manas'ın babası Cakıp gibi Ak Han da zengin ve pek çok sürüsü olan bir handır. Kendi mallarını otlattırıp sayımını yaptırmaktaydı. Kendi boyundan olanlara ait beğendiği hayvanları da alabiliyordu.[432] Manas'ın babası Cakıp

[429] Yusupov, **a.g.e.**, s.69.
[430] İmdâd-ı seferiyye, Osmanlı Devleti'nde başlıca avârız vergilerinden olup bilhassa savaş zamanlarında nakit olarak alınırdı. Bakınız. Halil Sahillioğlu, "Avârız", **İA**, C.4, İstanbul 2001, s.109
[431] Yıldız, **a.g.e.**, s.582.
[432] Ekrem Arıkoğlu, **Hakas Destanları**, Ankara 2007, s.215.

Han'nın da çok büyük miktarda hayvanı ve otlağı vardı. Fazla mallar ise yaz sonunda düzenlenen toylar ile halka şenlikler veriliyordu. Bu sistemde refahın paylaşımına dair bir gelenekti.[433]

Yine kısmen bu konuyla alakalı olarak destan da şu cümleler geçiyor; "Cakıp Bay'ın sadece hayvanları değil soyu da çoğaldı, avulu genişledi, otlağı uzadı. Komşusu Kalmuk, Tırgot ve Moğollar ile yerleri paylaştı, hudutları sağlamlaştırdı, taş koyup üzerine yazı yazdırdı, kağıda mühür bastırdı, herkes kendi yerine sahip oldu."[434] Burada hudut taşları koydurduğunu ve mühürlerin vurulmasıyla hayvanların ve otlakların kesin sınırlarla belirlediğini anlıyoruz. Atların yemlenmesi için de yine mühürlü belgeler kullanıldığına dair bir anlatı Radloff'un varyantında vardır.[435] Atların otladığı yerlerden vergi alındığını Yusupov'un anlatısında görebiliyoruz. Hatta bu otlak ücreti az geldiğinde atlar otlaktan kovuluyordu.[436] Tüm Türk boylarında atların karışmaması için var olan tamgalar Cakıp tarafındanda kullanılıyordu. Böylece herkesin at sayısı ve hangi otlakta olduğu da bilinmiş oluyordu ve alınan yurtluk vergileri de buna göre düzenlenmekteydi.[437]

Sonuç olarak bildiğimiz anlamdada yerleşik hayat usulü vergilerin uygulandığına dair hiçbir iz yoktur fakat yerleşik hayat unsurlarını içinde barındıran Oğuz Kağan Destanı'nda ele geçirilen yerlere vergi memurları tayin edildiğini görmekteyiz.[438] Fakat Manas'ın halkından vergi topladığına dair kesin kanıtlar yoktur. Manas ele geçirdiği yerlere han seçtirir ve bu halktan savaş zamanlarında yardım alırdı. İhtiyaç duyulan zamanlarda ise gerekli eşyalar ve mallar Manas'a derhal temin edilirdi. Bunun vergiye benzer bir mahiyeti olduğunu söyleyebiliriz.

[433] İsakov, **a.g.e.**, s.115.
[434] Yusupov, **a.g.e.**, s.55.
[435] Yıldız, **a.g.e.**, s.698.
[436] Yusupov, **a.g.e.**, s.33.
[437] Yusupov, **a.g.e.**, s.32.
[438] Gömeç, **a.g.e.**, s.73.

3.3 Yargı

Manaplar yanlarında beyleri yani beyleri ile dolaşırdı. Bunlar yargı görevlerini de üstlenmekteydiler. Schuyler, Rus işgalinden sonra Manapların fiili güçlerinin alındığını fakat devlet tarafından atanmaya devam ettiklerini ve bunların beylerinin resmi olarak yargıçlık görevleri de yaptıklarını söylemiştir.[439] Hatta her avula bir beyin yargıç olarak atandığı da bilinmektedir. Bu durum destan içerisinde de görülmektedir. Manas kendisi büyük bir han olsa da kendi avulunun ve çevresindekilerin yargı işlerini yürütmektedir. Mesela Pekin'i ele geçirdikten sonra halkın güvenliğine yönelik bir yarlık dahi okutur: "Esen Han bin kız ve altınlar göndererek Manas'a itaat eder ve Manas Pekin Han'ı ilan edilir. Sonra Manas hanlığının 65 inci gününde yarlık okutur. "Kakançin'in itaatkâr halkına kamçı kaldıranın, kadın ve çoluk çocuklarına dokunanın, malını mülkünü yağmalayanın, haksız kazanç elde edenin cezası ölümdür" diye bir cümle geçer. Yarlık ordunun önünde okunur, Yarlığa aldırmadan altın ile mal mülk kapanlar vardı. Almanbet herkesin önünde onların başlarını kestirmiştir. Ondan sonra askerkler korktu ve bozukluklar azaldı." [440] Bu hem bir yasa koyuculuk hem de bu yasanın aktif olarak uygulanmasını sağlamaya yöneliktir. Bu sert tutum savaşlar da sıklıkla görülen bir durumdu. Mesela Tekes Han'a karşı yapılan bir seferde Manas'ın askerlerine koyduğu bir yasa ve ceza vardır. Bunu destan: "Kalmuk askerleri halkımıza isteyerek hücum etmiş değildir. Bunların halkını, malını mülkünü talan etmeyiniz! Eğer kim Kalmuk'un, Tekes'in halkına kötülük ederse cezası ölümdür!"cümlesinden öğreniyoruz.[441]

[439] Schuyler, **a.g.e.**, s.476.
[440] Yusupov, **a.g.e.**, s.239.
[441] Yusupov, **a.g.e.**, s. 69-70.

Bu yasalar daha çok savaş sırasında verilen emirlerden ibarettir. Devlet işleyişi sırasında da belirli bir düzen vardı. Bu düzene uymamak ceza gerektiriyordu. Mesela Kökötöy Han'ın aşı hakkında Manas, Er Koşoy ve sair yiğitler kengeş yaparken Sartlardan Köküm'ün genç oğlu Ürbü bu konuda kötü bir öneride bulunur. Bunun üzerine Manas öfkelenerek bu yiğide kılıcıyla vurur.[442] Buradan anlıyoruz ki kengeşlerde konuşma sırası ile yapılırdı. Herkes söz sahibi olmamaktaydı. Kural ihlali halinde anında cezası veriliyordu.

Diğer bir örnek ise Almanbet ile alakalı destanda yargı işleyişine dair önemli ipuçları veriyor. Almanbet'in babası Aziz Han güçten düştükten sonra yargı işlerini oğluna bırakıyor.[443] Buradan anladığımız kadarıyla yargı işlerinde ilk sorumlu pek çok devlette görüldüğü gibi hükümdardı. Mesela Delhi Türk Sultanlıklarında Dîvân-ı Risâlet isimli bir meclis bulunup sultanın burada şikâyetleri dinlediği bilinmektedir.[444] Anadolu Selçuklu Sultanları da farklı değildi. [445]Almanbet'te diğer hükümdarlar gibi çeşitli yerlere gidip yargı görevini bizzat üstlenmesi ayrıntılı olarak anlatılıyor. Bu hususta destan şunu görüyoruz: "Bir gün Aziz Han oğluna şu sözleri söyledi. Oğlum, evladım Almanbet, ben ihtiyarlardım, aksakallı pir oldum. Hüküm vermem için başvuranlar çok. Bundan sonra bu davacıların işlerine sen bak" dedi. Babasının sözünü reddedemedi. Tahta çıktı. Her işinde ve hükümlerinde adalet görüldü. Davaları hallederken kılı kırk yarıyordu."[446]

Buradan anlaşıldığı kadarıyla her gün olağan meclisler halinde bu işler yürütülüyordu. Almanbet'in haksızlık yapmamak için elinden geleni yaptığı özellikle görülmektedir. Burada bir yasadan bahsedilmese de Türk devletlerinin tamamında görülen töreye göre kararlar verildiğini söylenebilir.[447]

---

[442] Radloff, **Manas**…, s.238
[443] İnan, **a.g.e.**, s.36
[444] S.Haluk Kortel, **Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat**, Ankara 2006, s.233.
[445] Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.87.
[446] İnan, **a.g.e.**, s.37.
[447] Genç, **a.g.e.**, s.63.

Tarihsel gerçeklerde bize yargı konusunda benzer bir tablo vermektedir. Her urug başında bulunan Manapların yanında, yönetici olmayan Manaplar yani beyler, "Çoñ Manap" ve "Orto Manap" isimleri ile anılır ve bunlar halkın hukuki ve toplumsal meselelerine bakmakta idiler.[448] Bu beyler "er öltürüü" (insan öldürme), "ata murası (veraset), "üy-bülö maseleleri" (ailevi sorunlar) ve "uuruluk"(hırsızlık) gibi suçları çözerlerdi. Özellikle "er öltürüü" denilen urug içerisindeki büyüklerin öldürülmesi hızlıca çözülmekteydi. Bu davalarda çözümler "kanga kan" (kana kan) ya da affetme suretiyle halledilmekteydi. Af için ise "kun" denilen bir bedel ödenir. Bu bedel genelde 100-500 at arasında olurdu.[449]

Destanda "Ata murası" yani verasetle ilgili davaların nasıl halledildiğiyle ilgili meseleye en güzel örneği Bok Murun kısmında görüyoruz. Yoğ merasimini yönetmek ve Bok Murun'un han olarak tanınması için Bakay tarafından Manas bu göreve seçilir.[450] Böylece Bok Murun'un usule uygun olarak han olması sağlanıyordu. Başka bir ifadeyle Manas, Bok Murun'un veraset işlerini gerçekleştirmekteydi. Radloff'un varyantı bu konuda bize ayrıntı vermese de İnan'ın aktardığı varyantta Köketay Han "Bok Murun buluntu diye başına kakmayınız. Bir müddet sonra yükselir alp olur. O zaman onu ipek halı üzerine oturtup han seçiniz" [451] diye vasiyet veriyor ve bu vasiyetin uygulanması için de Manas'ı çağırıyor. Manas "Çoñ Manap" yani büyük yetkilere sahip bir Kırgız beyi olarak verasetin doğru işlemesi için hadiseye dâhil olmaktaydı.

Diğer yandan Sırgak ile Almanbet'in bir keşif sırasında anlaşmazlıklarının Manas tarafından çözülmesi de her türlü sorunun yine beyler tarafından halledildiğine işaret olarak görebiliriz.[452] Fakat Almanbet'in Sırgak isimli çorayı yaralamasından sonra

[448] İsakov, **a.g.e.**, s.38.
[449] İsakov, **a.g.e.**, s.39.
[450] Bu olaylarlar Radloff varyantında geçmektedir.
[451] İnan, **a.g.e.**, s.67
[452] Yusupov, **a.g.e.**, s.222

Sırgak, Manas'a durumu şikâyet eder. Manas ise, "hiddetlenirse seni vurur, hiddetlenirse beni vurur"[453] demesine bakılacak olursa bazı çoralar diğerlerine göre daha üstün tutuluyordu.[454] Burada akla Oğuz Yabgu Devleti hükümdarını yaralayan Sübaşı Dukak akla geliyor. Bu hadisede Dukak'ın yaralanmasına mukabil Dukak da hükümdarı yaralar. Olay sonucunda haklı olduğu için ceza almadan bu suçundan aklanır.[455] Destanda devlet büyüklerini yaralamak mümkün değilken Oğuz-Yabgu Devleti'nde daha doğru bir hukuk anlayışına şahit oluyoruz. Herhalde destandaki hadisede Manas'ın olayı büyütmek istemediği için kabulleniyordu. Zira Almanbet gibi bir komutanı kaybetmenin telafisi mümkün değildi. Kırgızlar XVIII. ve XIX. yüzyıllardaki hukuki yapısına bakılacak olursak bu durum biraz netlik kazanabilir. Çünkü Kırgızlarda normal ve sıradan kimselerin ölümleri ve yaralanmalarına dair suçlar hafife alınırdı. Bunun için söylenen "kedeydin ölgönü ittin ölgönü" (Fakirin ölümü köpeğin ölümü) sözü de bu duruma iyi bir örnektir. Belki de Sırgak, Almanbet'e göre daha aşağı bir toplumsal seviyede kabul ediliyor da olabilir.[456]

Sonuç olarak destan içerisinde tarihe uygun bir hukuki olaylar silsilesi mevcuttur. Bunların kendi hukuki işlerini gören beyleri ve manapları toplumun yargı işlerini de kontrol eder ve kendi törelerini uygulardı.

[453] Yıldız, **a.g.e.**, s.783

[454] Burada akla Çingiz'in cezalardan serbest olan aristokrat yapısı da akla geliyor. Çingiz'in sülalesinden olanların yasaya aykırı işlerinde 3 veya 9 kez cezadan kurtulma hakları vardı. Bakınız. Sadri Maksudi Arsal, "Çengiz'in Yasası", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını**, İstanbul 1947, s.167-177.

[455] M. Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I**, Ankara 2000, s.98

[456] Kırgızlarda itibarlı kimseler öldüğünde yüksek bedeller ödenirdi. Fakat fakir veya normal kimseler öldüğünde bunların ölümüne bir bedel dahi biçilmeyebilirdi. Bakınız. İsakov, **a.g.e.**, s.39

III. BÖLÜM

ASKERİ TEŞKİLAT

1. Askeri ve İdari Teşkilat Görevlileri

Manas Destanı içerisinde son derece ayrıntılı askeri faaliyetlere şahit olabiliyoruz. Gerek çarpışmalar gerekse kullanılan silahlar bize Manas'ın ordusunun genel durumun anlatmaktadır. Tabii ki Manas tarihi bir şahsiyet olarak görmesek bile bize askeri ayrıntıları veren Manasçılar silsilesinin aktardığı bilgiler tabaka tabaka Manasçıların gördüğü ve duyduğu askeri olayları anlamamıza yardımcı oluyor. Bu hassas iş için en iyi mizan yine diğer destanlar ve tarihte görebileceğimiz ayrıntılardır.

Manas Destanı'nda ve Türk devletlerinde her türlü faaliyet hükümdar ile başlamaktadır. Hükümdarın hem devlet işlerini hem de günlük hayatını idame ettirmesine yardımcı olan bir maiyet bulunurdu.[457] Bu maiyet klasik bir Türk geleneği olan kırk yiğit yani Kırk çoradan ibaretti. Ayrıca bunların başında bulunan kimselerde kırk çoranın başında olan görevlilerdi. Ayrıntılı olarak açıklamak gerekirse kırk çoranın üstünde onlardan daha üst sınıfta olan bir yönetici zümre daha bulunmaktadır. Bunlar Vezir, Danışman, Avulbaşı ve Aksakallar olarak sıralanabilir. Bunların altında bulunan çoralar ise daha çok Manas'ın şahsi işlerine nezaret eder ve askeri faaliyetlerde diğer kahramanlara göre daha fazla rol almaktadır.

[457] Bahaeddin Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışısı**, Ankara 1982, s.360.

Manas'ın göçebe Türk kültürüne ait bir maiyetle hareket etmesi ise bize mukayese için yeterli kaynaktan mahrum bırakmaktadır. Çünkü göçebe Kırgız kitlelerinin devletleşme aşamasındaki kurumlarını doğrudan gözlemleyen veya kırıntılarını anlatabilen az sayıda kaynak olması bu durumu zorlaştırmaktadır. Bu kurumları askeri ve idari yönden incelemeyi ayırmak kesin manada mümkün olmamaktadır. Zira yerleşiklere göre daha az sayıda görevli daha çok işi üstlendiği görülmektedir. Bu yüzden hükümdarın yani Manas'ın hem idari hem askeri hem de günlük işlerine nezaret edecek görevliler kesin ayrımlara sahip değildir. Başka bir değişle yerleşik hayatın kurumsal düzenlemeleri göçebelerin kurumsal varlıklarını tanımlamak için yeterli değildir. Zira Kırgızlar hayvanlarına otlak bulabilmek için yılın dört mevsimi tam göçebe olarak yaşıyorlardı.[458] Böylece konuyu açıklarken idari ve askeri faaliyetleri de aynı başlık altında vermemiz elzem gözüküyor.

1.1 Vezir

Türk devlet geleneği içerisinde hükümdarın ardından gelen ve görevlerini üstlenen vezir devletin en önemli görevlilerinden birisiydi. Ögel [459] ve Türkdoğan[460] destanın önde gelen karakterlerinden olan Bay oğlu Bakay'ın vezir olduğunu fikrini öne sürmektedir. Ögel her ne kadar vezirlik müessesesinin varlığını ortaya koysa da bazı konularda farklı düşünceleri de vardı. Mesela hanlık mevkinin Manas'tan esirgendiğinden bahsetmektedir. Hâlbuki Radloff varyantında Han unvanını görebiliyoruz.[461] Bir diğer

[458] Bu göçler "Kıştoo", "Cazdoo", "Cayloo" ve "Küzdöö" denilen kış, bahar, yaz ve güz göçleri olarak biliniyor. Bakınız. Baktıbek İsakov, **XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Kırgızların Sosyal ve Ekonomik Tarihi Sayak Uruusu (Boyu) Örneği**, Bişkek 2009, s.104.
[459] Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, Ankara 1989, C. I, s.505.
[460] Orhan Türkdoğan, **Türk Tarihinin Sosyolojisi**, Ankara tarihsiz, s.487.
[461] Naciye Yıldız, **Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespit ve Tahliller**, Ankara 1995, s.541.

nokta ise Ögel, destanda yiğtiler arasındaki idari faaliyetlerin sadece yağma kültürü üzerine olduğunu iddia etmektedir.[462] Buna karşın İsakov[463] Kırgızların XVIII. ve XIX. yüzyıllardaki faaliyetlerinden bahsederken yağma seferlerine çok büyük kıtlık zamanlarında yapıldığını belirtiyor. Diğer varyantlarda ise yağma kültürünün Radloff'a göre daha az anlatıldığını görebiliyoruz. Yusupov'un anlatısı 1995'te, Orozbakoğlu'nun varyantı ise İnan'ın neşri ile 1972'de, TTK neşri ise 2007'de basıldığını düşünürsek diğer varyantlardaki Manas'a ait pek çok detayın yeni varyantlar esas alınarak yeniden değerlendirilmesi gerektiği de açıktır.

Bakay'ın vezir olduğuna dair en önemli kanıtı Radloff varyantında görülür. Manas'ın ölümü ardından yönetime dair sıralama yapılırken "İki kayış bir dizgini, İhtiyar Bakay'a veriniz, Çok söyleyen nasihatı Acıbay'a veriniz"[464]diye bahsedilmektedir. Buradan açıkça Bakay'a görevin teslim edildiğini görebiliyoruz. Bakay'ın kişisel özellikleriyle ilgili ortak olan özelliklerden birisi de yerleşik hayatta doğmasıdır. Radloff varyantında "Beyin oğlu Bakay Sart"[465] diye bahsedilmesine bakacak olursak kendisi tarım ehlinden olan yerleşik kökenlidir. Diğer bir anlatıda ise Kâşgardan geldiğini belirtilmesi onun göçebe olmadığına işarettir.[466] Buna benzer şekilde Kün Han'ın vezirliğini yapan Irkıl Koca'da Uygur şehirlerden Yangıkent'in idarecisi iken vezirlik makamına geldi.[467] Türk tarihinin ünlü veziri Tonyukuk'ta Çin de doğup büyüdüğü bilinmektedir.[468]

Bakay'ın her daim Manas'ın yanında bulunması yanı sıra elçilik faaliyetlerinde ve toylarda sağ yanında ve en başında olduğunu "Han Manas köşedeki altın tahtında, sağ yanına Bakay'ın başta olduğu yirmi akıllı, bilgiç danışmanları" cümlelerinden

[462] Ögel, **a.g.e.**, s.503.
[463] İsakov, **a.g.e.**, s.41.
[464] Yıldız, **a.g.e.**, s.654.
[465] Yıldız, **a.g.e.**, s.667.
[466] Keneş Yusupov, **Manas Destanı**, Akt. Fikret Türkmen, Alimcan İnayet, Ankara 1995, s.63.
[467] Saadettin Gömeç, **Türk Kültürünün Anahatları**, Ankara 2014, s.92.
[468] Muharrem Ergin, **Orhun Âbideleri**, 47. Baskı, Ankara 2013, s.97; "Bilge Tonyukuk ben özüm Tabgaç ilinde kılındım."

öğreniyoruz.[469] Bu Osmanlı Devletindeki divan toplantılarının düzenine de yakın bir oturma düzeniydi.[470] Dede Korkut Kitabı'nda Kazan Bey'in sağ yanında en değer verilen kimselerin oturduğu görülüyor.[471]

Bununla beraber Bayoğlu Bakay'dan Radloff varyantında ilk kez Manas'ın doğumu sonrasında bahsediliyor. Burada Bakay'ın Manas'ı eğitmesi isteniyor:

"Bu Cakıp Han çağırdı:

Bey oğlu Bakay Han,

Beri gelsene yanıma

Benim Manas kulum,

Atlanayım düşman ardına koşayım diyor,

Bu Manas balama,

Kazan asıp ateş yakıp

Yanına yoldaş olsana Bakay!

Görmediğini gösterip Bakay!

Binmesi için at bulsana Bakay!

Giymesi için don bulsana Bakay!" [472]

Parçadaki mevkinin görüldüğü ünlü örneklerinden birisi atabey diye anılan vezir Nizamülmülk'tür[473] Kendisinden kaynaklarda "Atabeg" olarak bahsedilse de bu görevin ayrıntılarına rastlayamadık. Böyle meşhur olan diğer ünlü vezirlerden biriside

[469] Yusupov, **a.g.e.**, s.179.
[470] Ahmet Mumcu, "Dîvan-ı Hümâyun", **İA**, C.9, s.431.
[471] Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı I**, Ankara 2014, s.129.
[472] Yıldız, **a.g.e.**, s.539-541.
[473] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, Ankara 1988, s.47.

Melikşah'ın ibriktarı olan Enüştekin'dir.[474] Kendisi Melikşah'ın kişisel hizmetinde ve ardından Hive valiliğinde bulunmuştur. Bakay'ın olduğu gibi Anadolu Selçuklularında, atabeyliğe atananlar kabineyede dâhil olmaktaydı[475] Bu örneklerden bir diğeri ise Türk tarihinde bilinen ilk büyük vezir Bilge Tonyukuk'tur. Tonyukuk kitabesinde kendinden bahsederken " Onun müşaviri yine bizzat ben idim"[476] der ve kağanlara öğütlerinden ve kabul görmesinden bahseder.

Bakay'ın Manas'a danışman olması Radloff varyantında bahsedilmemektedir. Çünkü zaten Manas doğduğunda Cakıp'ın vezirliğini yapmaktadır ve Manas'a eğitimini vermeklede o görevlendirilir. Diğer yandan Yusupov'un anlatısında ise Bakay'ın görevine getirilmesi farklı bir şekilde geçer.

"Manas, Kalmuk ve Çin'i dolaşarak dilini, sırrını, adetlerini öğrenen, sözü kesen bilge Bakay'ı Han danışmanı yaptı."[477] Burada zaten Bakay, Manas'ı arayarak on yıl geçiren bir alp olarak karşımızı çıkıyor. Çin ve Kalmuk dillerini, sırlarını ve adetlerini bilici olması onun bir avantajı olduğu açıktır. Diğer yandan kitabelerde benzer bir durum olduğu da gözden kaçmamaktadır. Çünkü hem Bakay, hem de Tonyukuk düşmanın hâkim olduğu bölgede büyümüştür. Herhalde Tonyukuk'un "Çin'de kılındım"[478] demesine bakacak olursak Bakay gibi Çince bildiğini de düşünebiliriz. Diğer yandan Tonyukuk'ta kağanlığın kuruluşuna katılmasını anlatırken: "yedi yüz kişi sevk eden büyükleri şad idi. Katıl dedi. Katılanı ben idim"[479]diyerek Bakay gibi kendi isteğiyle ve gayretiyle harekete girişinden bahseder.

Diğer yandan Bakay'ın destani olarak benzediği ünlü figürlerden birisi de Türklerin ulu veziri Irkıl Koca'dır. Irkıl Koca, Yangıkent isimli bir şehri yöneten, görmüş, geçirmiş,

[474] Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.47.
[475] Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.48.
[476] Ergin, **a.g.e.**, s.111.
[477] Yusupov, **a.g.e.**, s.63.
[478] Ergin, **a.g.e.**, s.97.
[479] Ergin, **a.g.e.**, s.97.

yaşlı bir kimseydi. Ayrıca Türk boylarına tamgaları verende kendisidir.[480] Kün Han bu vezirden bahsederken "siz babamın müşaviriydiniz. Babamın yerine şimdi siz babamız oldunuz" demektedir. Oğuz Kağan'ın Uygur rivayetinde ise bu aksakal ve bilge tipe çok benzeyen Ulug Türk vardı. Kendisinden bahsedilirken "Oğuz Kagan'ın yanında aksakallı, kır saçlı, engin düşünceli bir ihtiyar vardı. O anlayışlı ve asil bir adamdı. Oğuz Kagan'ın veziriydi. Adı Ulug Türk idi"[481] denilmekteydi.

Manas'ın veziri olan Bayoğlu Bakay her daim hükümdarın yanında ve ona eşlik eden bir durumda görülmekteydir. Özellikle diğer kavimlerle ilişkiler kurulurken diplomatik işlerden ilk sorumlu kişidir. Mesela Manas'ın azılı düşmanlarından olan Alevke, bir plan yaparak Manas'ı ortadan kaldırmak için zehirli yemekler hazırlatır ve Manas'ı han sarayına davet eder. Durumun farkına varan ilk kişi Bakay olur ve tedbir alarak bu durumu bertaraf eder.

"Akıllı Bakay Manas'a bir han çadırı diktirip, seksen yiğidi nöbetçi koydu. Kendisine göre hayvan getirtti ve kestirdi. Ayrı kazanlarda pişirdi. Alevke'nin mezelerini, yemeklerini kimseye fark ettirmeden döktürdü, bunları yiyen köpekler, kuşlar kırıldı."[482] Burada görüldüğü gibi Bakay'ın akıllı olması ve bu tür hileleri bilici olması destan içerisinde önemli yer tutuyor. Bir diğer örnek Kökötey'in aş töreninde Manas'ın düşmanı Kongurbay'ı sinirinden, Manas affedemediğinde Bakay durumu müdahale eder. Destanda: "Bahadır Manas, han ayağına geçerse, han âdetince affedilir. Köpek acımaz, yiğit affeder. Ateşi kes. Kökötüy'ün aşına başlayalım. Canı sıkılan halk zorlanıyor"[483] diyerek hem Manas'ı sakinleştiriyor hem de eski âdetleri hükümdarına hatırlatarak onu düzeltmekteydi. Bu adet ve törelerin hazırlayıcısı ve hatırlatıcısı olması Bakay'ın meşhur

[480] Gömeç, **a.g.e.**, s.92.
[481] Saadettin Gömeç, **Türk Destanlarına Giriş**, Ankara 2015, s.51.
[482] Yusupov, **a.g.e.**, s.109.
[483] Yusupov, **a.g.e.**, s.187.

vezir Nizamülmülk'ün Selçukluların kanunlarını düzenlemesine benzetilebilir.[484] Ayrıca bu olayda halkın aş sırasındaki durumunu yine Bakay'ın gözettiğini görmekteyiz. Yani halkın durumunu kontrol etmeside onun görevlerindendi.

Bakay'dan hem akıllı diye bahsedilmesi hem de Bakay'ın destan genelindeki zeki duruşu Türk tarihindeki vezir tipine uygundur. Kutadgu Bilig'de vezirden bahsedilirken "Vezirlik önemli iştir; bu iş için seçkin insan gerekir; vezir doğru ve doğası asil olmalı. Vezir akıllı ve bilgili olmalı; bu iş için zekâ ve yumuşak huy gerekir"[485] cümleleri kullanılıyor. Bu bizim vezir tiplememiz olan Bakay için gayet uygundur. Diğer yandan Bakay'ın eski adetleri biliyor olması da Kutdagu Bilig'deki vezirin kanun adamı tipine de uygun düşüyor. [486] Hunlara ve Kök Türklere bakacak olursak bilge ve alp olan hükümdarın kendi özelliklerine sahip bir vezire sahip olması anlayışını Bakay üzerinde görmek mümkündür. Zira Bakay'dan "alp" ve "bilge"[487] sıfatlarıyla bahsedilmesi bundan olsa gerektir.[488] Yine Yusuf Has Hacip vezirlikten bahsederken onların yazı ve hesaptan çok iyi anlamaları gerektiğinden de bahsediyor.[489] Bakay vezirlik görevini yaparken kendi altında çalışan bir kâtibi olduğunu ve mühür sahibi olduğuda destanda geçen diğer önemli bir ayrıntıdır. Bu mühür Karahanlı ve Selçuklularda vezirliğin alametlerinden olduğunu biliyoruz.[490] Metinde "Er Bakay kâtibe mektup yazdırıp, beylik mührünü bastırdı, hanın kara atının üzerine sadaka olarak halis altın koyup çoraları sevindirdi" diye cümle devam ediyor.[491] Bu kısım da görüldüğü gibi kendisi kâtip ile beraber çalışan bir vezir tiplemesi olarak ortaya çıkmaktadır. Destan'ın Radloff varyantında yazılı kültür çok görülmesede İnan'ın neşrinde[492] beyler arasında

[484] Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.47.
[485] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, Çev. R. Rahmeti Arat, İstanbul 2008, s.433.
[486] Yusuf Has Hacip, **a.g.e.**, s.435.
[487] Abdülkadir İnan, **Manas Destanı**, Ankara 1972, s.24.
[488] Bahaeddin Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışısı**, Ankara 1982, s.341.
[489] Yusuf Has Hacip, **a.g.e.**, s.439.
[490] Genç, **a.g.e.**, s.169; Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.46.
[491] Yusupov, **a.g.e.**, s.212.
[492] İnan, **a.g.e.**, s.83.

mektuplaşmalar söz konusu olsa da Bakay kadar yazılı kültüre sahip bir destan kahramanı yoktur.

Destanda vezirin diğer önemli görevlerinden birisi de her türlü askeri faaliyetinde vezir tarafından düzenlenmesi ve kontrol edilmesi ile alakalıydı. Öncelikle Bakay'ın en büyük sorumluluğu orduyu sefer için hazır bulundurulmasıydı. Alevke'ye yapılacak sefer için Bakay tarafından askerlerin hazırlatıldığını burada "Ertesi gün Bakay avuldaki Döögör'ün idaresindeki ustalara çoraların süslerini yaptırdı, atları nallattı, askerleri disipline alıştırıp savaşa hazırlık yaptırdı" şeklinde görebiliyoruz.[493] Buradan anlaşıldığı üzere atların bakımı ve savaş hazırlıkları vezirin denetimde yaptırılıyor. Bakay savaşların yer ve zamanının belirlenmesinde Manas'a yardımcı oluyordu. Bakay Alp destanın bu kısmında bir savaşı münasip görmediğini anlatarak bu sefere çıkışı vakitsiz bulduğunu söylemekteydi.[494] Bu durum Tonyukuk Kitabelerini çağırıştırmaktadır. "Kağanım benim kendimin Bilge Tonyukukun arz ettiği maruzatımı işiti verdi. Gönlünce sevk et dedi" demektedir.[495] Bakay ve Tonyukuk'un orduların sevkinde önemli roller üstlendiğini görebiliyoruz. Bakay'ın seferlere komutan tayin edilmesi Manas'ın emriyle gerçekleşirdi. Mesela büyük sefer sırasında Manas'ın verdiği ilk emir Bakay'ın gaza komutanı olmasıydı.[496] Diğer yandan Türk tarihindeki vezirler gibi Bakay'ın da kendine has bir maiyete sahip olduğunu görmekteyiz. Bakay'ın idaresinde olan "altmış yiğit nişancıdan" bahsedilmesi bu maiyete örnektir. Bu maiyetin bir kısmının sivil olduğuna şüphe yoktur.

Destanın, Radloff varyantında yapılan göçlerden bahsedilirken Cakıp, Bakay ve Manas'ın ayrı yerlere konduğundan söz açıldığına bakacak olursak Bakay'ın kendine ait bir avulunun olduğunu ve ona göre de zenginlik edinmiş olduğunu söylemek doğru

[493] Yusupov, **a.g.e.**, s.105.
[494] İnan, **a.g.e.**, s.24.
[495] Ergin, **a.g.e.**, s.101.
[496] Yusupov, **a.g.e.**, s.208; Yusupov, **a.g.e.**, s.106.

olur.[497] Kutadgu Bilig'de de buna benzer, vezir kapısında hizmet eden görevliler olduğunu ve vezirin de zenginliğe sahip olduğundan bahsedilir.[498]

Manas'ın her türlü işini görmede yardımcısı olan kırk yiğidini seçmeside yine Bakay'ın nasihatı ile gerçekleşmiştir. O şöyle diyor: " Manas! Sana bir akıl vereyim. Senin dokuz atan Han olmuştur. Dokuzunun da yanında kırk arkadaşı vardı. O âdeti muhafaza et. Ormana bakan kırk boz oğlan ve diğerleri içerisinden kırk arkadaş seç!"[499] Böylece askeri faaliyetlerde Manas'a en büyük desteği veren kırk yiğitin Bakay'ın nasihatı ile alınıyordu. Halkın refahı ile ilgili konularda Bakay'ın sorumluluğundaydı. Mesela Manas'ın yiğitlerinden pek çoğu öldürülünce Bakay'ın konuşması bize bu konuda değerli ipuçları veriyor: "Yenmek düşmanı öldürmek demek değildir. Yenmek halkın kurtulması demektir. Halkı kurtarmak erkeğin işidir. Tanrı bunu herkesin alnına yazmış değildir. Nadiren birilerine yazar. Senin alnına işte bu yazılmıştır. Ne zaman halkını muradına erdirirsen, o zaman görevini yerine getirmiş olursun. Seni bunun için Tanrıdan bunu istedi halk. Ağlama! Sen erkeksin, bahadırsın! Erkekler milletinin ocağını mızrağı ve kılıcın ucuyla genişletir. Halk bahadırlığı, kılavuzluğu ile altın sırık olup destekler."[500]

Bu kısımda görülmektedir ki Bakay her türlü askeri faaliyeti, refahın yükselmesine bağlar. Bu refahı sağlamak ise adeta eski Türk hayatına bir atıf olacak şekilde "ülüg" sahibi olmaya bağlanmış gözüküyor. Ülke hudutlarını genişletmeyide görev saydığını görülmektedir. Bunların yanında Bakay'ın vazifesi göçer bir devlet olması bakımından Oğuz Yabgu devletindeki hükümdar vekili "Kül Erkin" ile de mukayese edilebilir.[501] Zira hem Oğuz Kağan Destanı'ndaki Kül Erkinlik hem de Bakay'a dair anlatılar bunların yakın birer karakter olduğunu andırıyor.

[497] Yıldız, **a.g.e.**, s.674-675.
[498] Genç, **a.g.e.**, s.170.
[499] Yusupov, **a.g.e.**, s.64.
[500] Yusupov, **a.g.e.**, s.239.
[501] Faruk Sümer, "Oğuzlar", **İA**, c:33, İstanbul 2007, s.327.

Son olarak bahsedebileceğimiz vazife ise Bakay'ın göç işlerinden sorumlu olması ile ilgilidir. Göç'ün yolda düzülmesi sırasında Bakay bunların korunması ve yolun düzeltilmesi işlerine nezaret etmekteydi.[502]

Bu görevler dışında Bakay'ı vezir olarak değerlendirdiğimiz de kendisine ait görevleri kısaca maddeleyebiliriz. Bunlar;

1. Törenin uygulanması ve hudutların genişletilmesi,

2. Askeri faaliyetlerin düzenlenmesi,

3. Göç sırasında gerekli işlere nezaret,

4. Halkın refahı.

1.2 Aksakallar

Türk tarihinde önemli bir yer tutan aksakallılar ve onların meclisleri Manas Destanı'nda görülmektedir. Kırgız aksakalları han karargâhında alınan her türlü fikirde rol oynamaktaydı. Katıldıkları meclisler ise toy, kurultay ya da kengeş olarak adlandırılmaktadır. Han Koşoy, varyantların hepsinde meclise genellikle başkanlık etmekteydi.[503] Aksakallar meclisinin üyeleri Yusupov anlatısında "Manas aksakalları, kırk yiğidini ve komutanlarını bir araya getirip danıştı" diye sayılmaktadır.[504] Burada görüldüğü gibi aksakallar, kırk yiğit ve komutanlar savaş zamanı bu meclise katılıyorlardı. Anladığımız kadarıyla bu meclise aksakallar ve kırk yiğit daimi olarak toylara ve kengeşlere iştirak ediyor. İsim olarak bu aksakalları sayacak olursak "Aksakal

[502] Yusupov, **a.g.e.**, s.102.
[503] Ögel, **a.g.e.**, s.88.
[504] Yusupov, **a.g.e.**, s.79.

Cakıp"[505], "kapalı kalan behiştin eşiğini açmış Er Koşoy"[506], Aksakal Berdike, Akbalta ve kardeşi Bay [507] ve ileri gelenler diye bahsedilmektedir. Bu mecliste komutanları her zaman göremiyoruz. Çünkü az önce bahsettiğimiz mecliste savaş kararı alınacağı için askeri görevlilerin bulunduğu belirtiliyor. Manas'ın, han ilan edildiği meclistede Aksakallardan Berdike[508], Akbalta ve Cakıp öncülüğünde halkında dâhil olduğu daha büyük bir toy görüyoruz. Han seçme kurultayları bu bakımdan daha farklı gözükmektedir. Ögel bu tür toylardan bahsederken Hunları ve Kök Türkleri örnek göstererek, böyle toylarda halk ve yeni seçilen hükümdarın birleştiği bilgisini vermekteydi.[509] Bizde Orozbakoğlu'nın Türk Dil Kurumu neşrinde bu durumu aynı işlevle görmekteyiz. Zira tüm halk ve Manas'a tabiler bu toylara bütünlük içinde katılmaktaydı.[510] Aksakalların oluşturduğu meclislerde her türlü konu tartışılabiliyordu. Karar alırken ise aksakalların ittifakı gerekiyordu. Mesela Oğuz Kağan'ın veziri ve aksakalı olan Irkıl Koca, Oğuz boylarını düzenlerkende bu tür bir aksakal meclisi kurmuştu.[511] Meclisler çok çeşitli olsa bile en önemlileri askeri amaçlı olanlardı.

Askeri amaçlı toyların ayaküstü yapıldığını görmekteyiz. Mesela Kökötay Han'ın aşı sırasında Almanbet, Kâfir Hanı Coloy ile vuruşur ve durum kötü olduğu sırada Manas ve bir kısım çoraları ile bir ayak divanı yapar.[512] Burada gördüğümüz kadarıyla Almanbet askerlerin ve zırhların durumu hakkında bilgiler verir ve Manas'tan yeni emirler almak için hazır bulunur. Nitekim konuşmanın sonunda Manas demircisi Tökör'e, Er Kökçö'ye, Çamgırcı'ya ve bir takım beylerin yanına Acıbay'ı gönderir. Açık şekilde bu ayaküstü bir

[505] Yıldız, **a.g.e.**, s.539.
[506] Yıldız, **a.g.e.**, s.553.
[507] Yusupov, **a.g.e.**, s.54.
[508] Berdike, Kalmuklarla savaşn meşhur Talaslı yiğitlerden birinin de adı olarak Kırgız tarihinde geçmektedir. Bakınız. Mehmet Saray, **Modern Kırgızitan'ın Doğuşu**, Ankara 2004 s.38.
[509] Ögel, **a.g.e.**, s.64.
[510] Anl. Sagınbay Orozbakoğlu Haz. S. Musayev, A. Akmataliyev, **Kırgız Destanları 6, Manas Destanı**, Akt. Fikret Türkmen, Şurubu Uraimova, Ankara 2007, s.508-510
[511] Gömeç, **a.g.e.**, s.95.
[512] Yıldız, **a.g.e.**, s.721.

kengeş olduğunu görebiliyoruz. Bu durumun benzerini bir diğer Türk destanı olan Köroğlu'nun Kazak anlatmalarında şahit oluyoruz. Köroğlu yiğitlerinden Ahmet Bey ve diğerleri ile bir ayak divanı yaparak savaş sırasında yapılacak hileleri anlatır ayrıca ordunun bir kısmının yüklerini bıraktırarak düşman içerisinde gönderilmesi kararını aldırır.[513] Attila tarafından bu yöntemin uygulandığını da Türk tarihinde görmekteyiz. Kendisi savaş sırasında veyahut başında yeni bir taktik için bu tür ayaküstü toplantılar yapmaktaydı. Hunlar ise M.Ö. 99 yılında yapılan bir savaşta, komutanları çarpışmaların devam ettiği sırada bir araya gelerek yeni bir taktik belirledikleri de vakidir.[514]

Savaştan önce düzenlenen toylarda, eski Hun geleneğine uygun olarak at ve insan sayımı yapılırdı. Bu sayımlar yaz sonunda yapılırdı. Zira bu dönem atların en güçlü olduğu vakitti.[515] Destanda ise Cakıp'ın yaptığı bir toyun özellikle yaz öncesi baharda olduğu belirtilmiştir.

"Sınırsız bir toy yapmayı

Bey Cakıp 'ın aklına getirdi,

…O zamanki atları,

Sayım yapıp saysa,

Otuz sekiz bin olurmuş.

İyi bir toy yapayım

Yaz öncesi baharda,

Kulan-Caylak, Kuu-Tez'de

[513] Metin Arıkan, **Kazak Destanları 1-Köroğlunun Kazak Anlatmaları**, Ankara 2007, s.237.
[514] Ögel, **a.g.e.**, s.83.
[515] Ögel, **a.g.e.**, s.77.

Bu zamanda atlarım semiz oluyor”[516]

Devam eden dizelerde ise toyun dördüncü aydan sonra yapılacağını da belirtilmekteydi. Bu dizelerde geçenler tam doğru gözükmemektedir. Zira bahar aylarında genelde atlar doğum yapar ve kıştan çıktıkları için otlaklarda vakit geçirerek semirtilmeye başlanırdı.[517] Ama yinede bir toy düzenlenerek sayım yapılması en azından bize düzenli hayvan sayımlarının varlığına önemli bir kanıttır. Ayrıca beşinci ayda yapılan toylar yine Hun ve Kök Türklerde yapılan ilkbahar toylarının zamanına uygun düşüyor. Savaş için toplanan toylara örneklerden birisi de Oğuz Kağan Destanı’ndadır. Oğuz Kağan toy düzenler ve halkı çağırır: “Oğuz Kagan halkı çağırınca, halk birbirine danıştı ve geldi. Oguz Kagan kırk masa ve kırk sıra yaptırdı. Türlü yemekler, türlü şuruplar, tatlılar ve kızımlar yediler, içtiler. Toydan sonra Oguz Kagan beylere ve halkı buyruk verdi ve:

Ben sizlere oldum kagan,

Alalım yay ile kalkan,

Nişan olsun bize buyan,

Kök börü olsun bize uran,

Demir kargı olsun orman,

Av yerinde yürüsün kulan,

Daha deniz, daha müren,

Güneş bayrak, gök kurıkan, “dedi.[518]

[516] Orozbakoğlu, **a.g.e.**, s.1210
[517] İsakov, **a.g.e.**, s.110.
[518] Gömeç, **a.g.e.**, s.47.

Oğuz Kağan toyun ardından da çevredeki ülkelere hâkimiyetini tanımalarını aksi takdirde düşman olacaklarını söyler. Böylece onun seferleri başlar. Oğuz Kağan toy yaparken verilen yemeklerinde anlatılması Manas Destanı'nı andırmaktadır ki bu figür Dede Korkut Kitabı'nda da aynı anlatılarla geçmektedir[519]. Toy'da verilen yemekler ve içecekler kısmı Manas Destanı'nda da son derece canlı ayrıntılarla anlatılır. Mesela Kökötay'ın yoğ aşında: "sayısız sarıca develer, sayısız alaca kısraklar, sayısız sarı başlı koyunlar" davetlileri için hazırlanan yiyeceklerin sadece bir kısmıydı.

Oğuz Kağan'ın seferleri sonunda ise aksakalı olan Ulug Türk nasihatler vererek devletin yönetimini belirlediğini görüyoruz. Oğuz Kağan destanı'nın bir diğer varyantında ise Kara Han, oğlu Oğuz'u öldürmek için bir kengeş yaptığını görüyoruz. Bu kengeş sonunda ise özel bir askeri birlik hazırlanıyor.[520] Sonradan Manas'ın yiğitleri arasına giren Almanbet'in, Er Kökçö'nün yanında ayrılması da Kara Han'ın kengeşine benzeyen bir toplantı ile olmuştur. Dolayısıyla Manas'ın düşmanı Er Kökçö'nün yanından bulunan kırk çorası bir kengeş yaparak Almanbet'e iftira atarlar ve kovulmasına sebep olurlar.[521] Bu gösterilen tüm toplantı çeşitleri Manas Destanı'ndaki askeri kurultaylarla aynı şekilde gerçekleştiğinin kanıtıdır.

Han seçme toyları ise daha büyük ve şaşalı bir gösteri ile yapılıyordu. Bunun en güzel örneğini Manas'ın Han seçilmesi sırasında görüyoruz. İnan'ın Manas neşrinde Manas'ı Kırgızların düşmanına karşı birleştirmesi için seçildiğini şu şekilde görüyoruz: "Asıl maksat Esen Han'ın korkunç hareketine karşı birleşmek, bu birliği sevk ve idare için bir bey veya han seçmek gerekliliği idi. Bir müddet konuştuktan sonra ittifakla Manas'ı han ilan ettiler. Bütün halk " Hanı var yurt olduk. Yaşasın Han Manas!" diye haykırdılar."[522]

---

[519] "Atdan aygır deveden buğra koyundan koç kırdurdı. Depe gibi et yığdı göl gibi kımız sağdurdı". Bakınız. Ergin, **a.g.e.**, s.81; "Sayısız sarıca deve keseyim, sayısız sarı ala kısrak keseyim, sayısız sarı başlı koyun keseyim." ; Bakınız. Yıldız, **a.g.e.**, s.676

[520] Gömeç, **a.g.e.**, s.58.

[521] Yıldız, **a.g.e.**, s.563.

[522] İnan, **a.g.e.**, s.19.

Diğer bir varyantta ise Manas han seçildikten sonra keçe üzerinde kaldırılıp yedi kez toplananların etrafında döndürülüyordu.[523] Bu uygulama yine eski Türk topluluklarında görülmekteydi. Toba ve Hıtay devletlerinde hükümdar seçimi yapıldıktan sonra hükümdarın bir halı üzerine çıkartılıp güneş yönünde dokuz kez döndürüldüğünü görmekteyiz.[524] Buradaki sayılar da bize önemli bir bilgi veriyor. Doğu Türklerinde dokuz sayısı, batı Türklerinde ise yedi sayısının uğurlu olduğunu söylemiştik. Buradan çıkarımla Kırgızların batı Türklüğünün etkisindedir diyebiliriz.

Buradaki toylar yanı sıra ad verme, evlenme, doğum, ölüm gibi pek çok hadise için toy yapılabiliyordu. Toy, kengeş, kurultay gibi tüm bu meclisler aksakallara büyük değer verirdi. Mesela Akbalta: "orduyu nasıl kurmak gerektiğini, saklanmayı, avul içine bekçi koyup düşmana karşı silah yapmayı, silahları gizleyip saklamayı, Manas'a akıllı Akbalta öğretti"[525] denmekteydi. Diğer yandan bu meclisi yöneten Er Koşoy'un önemine istinaden: "bütün Kırgız halkı onun üzerine Tanrı'nın kanatlarının gölge olup koruduğuna inanırdı" denmiştir.[526] Radloff varyantında Aksakal Koşoy'dan bahsedilirken hep aynı cümleler kullanılmaktadır:

"Kapalı kalan behiştin

Eşiğini açmış Er Koşoy,

Bağlanıp kalmış pazarın

Yolunu açıvermiş Er Koşoy"[527]

[523] Orozbakoğlu, **a.g.e.**, s.129.
[524] Ögel, **a.g.e.**, s.65.
[525] Yusupov, **a.g.e.**, s.41.
[526] İnan, **a.g.e.**, s.20.
[527] Yıldız, **a.g.e.**, s.552.

Bu özelliklerine bakacak olursak ticari faaliyetlerle bir ilgiside vardır denilebilir.[528] Kendisinden söz edilirken"yurt kocası kişi idi" [529] denilmesi de herhalde meclislere öncü olmasından kaynaklanır. Ayrıca destanın önemli karakterlerinden Kökötay Han'ın aşında yine törenleri Manas ile birlikte Koşoy yönetmekteydi. [530] Manas'ın babası Cakıp'ın düzenlediği ad toyunun düzenleme görevi de yine Koşoy'a verilmişti.[531] Oğuz'un müşaviri olan Irkıl Koca'da bu tür toyların başını çektip, düzenliyordu.[532] Fakat tarihi kaynaklarda toy yönetimi ve aksakalların buradaki durumu muamma kalmıştır. Ögel toylardan bahsederken aşçıların burayı yönettiğini söylesede [533] Manas Destanı'ndaki Koşoy gibi bir figür göremiyoruz.

Kısaca delilleriyle ortaya koyduğumuz gibi, Koşoy karakterinin bu toylara başkanlık ettiğini söyleyebiliriz.[534] Dolayısıyla Kırgız tarihinde aksakallar Manaplardan sonra gelen en önemli topluluktu ve aksakallara büyük saygı gösterilirdi. Bu saygının ifadesi olarak onlara " Sakalduular" şeklinde hitap edilirdi. Kısaca herkes aksakallara danışarak iş yaparlardı. Genelde aksakallar, sıradan halk içerisinden çıkardı.[535] Manas Destan'ında gördüğümüz Akbaltada aynı şekilde sıradan biridir. Kısaca bunlar halk arasından liyakati, bilgisi, ileri görüşü ile öne çıkan kimselerdi. Aksakallar urug ve manapların meselelerinde çözüme yardımcı olacak kararlar almaktaydılar. Bu nokta da ise Koşoy sorunlara dair bulduğu çözümler ve bütün Kırgızların ona güvenmesini örnek gösterbiliyoruz. Dolayısıyla Türk teşkilatında aksakalların yerini verebilmiş oluruz.

1.3 Danışman

[528] Yıldız, **a.g.e.**, s.126.
[529] Yıldız, **a.g.e.**, s.724.
[530] Yıldız, **a.g.e.**, s.693.
[531] Yusupov, **a.g.e.**, s.14.
[532] Gömeç, **a.g.e.**, s.93.
[533] Ögel, **a.g.e.**, s.115.
[534] Ögel, **a.g.e.**, s.88.
[535] İsakov, **a.g.e.**, s.35.

Manas'ın devlet teşekkülü yerleşik devlet usullerine uygun olmadığı için bazı vazife muhakkak ki tek bir görevlinin alanına girmemektedir. Acıbay bu karakterlerden en önemlisidir. Türkdoğan[536] ve Ögel'in[537] Aygucı olarak belirttiği Acıbay'ın görevleri yukarıda belirttiğimiz gibi birkaç vazifenin birleşimi olmakla birlikte, temel de bir teşrifatçı gibi çalışmaktadır. Kendisinden "Akıllı doğan Acıbay"[538] diye söz edilmesi onun pek çok konuda uzlaştırıcı ve işleri yoluna koyan vasıflarına atıf gibi gözükmektedir. Ayrıca Acıbay için "yırtılanı yamıyan, bozulanı düzelten, tatlı dilli" denilir ki bunlar Kutadgu Bilig'de Hâcib'in Ay Toldı'ya olan: "kim halkın içinde nüfuz sahibi olursa, onun dili ve sözü tatlı olmalı,"[539] sözünün Acıbay'a atfedilen sıfatlarına da uyamaktadır.

Acıbay isminin anlamı üzerine çeşitli teoriler vardır ancak bunlar makul görünmemektedir.[540] Kırgız tarihinde Acıbay'a yakın bir isimle de karşılaşıyoruz. Hokand hanlığı'na dâhil beylerden biri "Acıbay" ismiyle anılıyordu.[541] Acıbay hakkında tafsilatlı malumatımız olmasada XVIII. yüzyıl sonunda yaşadığını biliyoruz. Bize göre, Acıbay kelimesinin kaynağı bilinemesede destandaki Acıbay ile tarihi Kırgız şahsiyeti Acıbay herhalde aynı kişilerdi. Henüz kesin bir sonuca ulaşılmamış olsa da bu ismin eski devirlerin hatıralarını taşıdığı yüksek bir ihtimaldir.

Bu durum bir yana Acıbay Radloff varyantında karşımıza çıktığında Manas ve Cakıp arasında bir tür teşrifatçı olarak görüyoruz:

---

[536] Türkdoğan, **a.g.e.**, s.487.
[537] Ögel, **Türk Mitolojisi**…, s.505.
[538] Yıldız, **a.g.e.**, s.639.
[539] Yusuf Has Hacip, **a.g.e.**, s.451.
[540] İnan, **Makaleler ve İncelemeler**…, s.163; Ebulfez Amanoğlu Guluyev, "Manas Destanındaki Kişi Adları", Çev. Hülya Kasapoğlu, **Manas Destanı ve Etkinlikleri Uluslararası Bilgi Şöleni**, Ankara 1995, s.122; Abdulrasul İsakov, **Kırgız-Moğol İlişkileri (IX-XV. Yüzyıllarda)**, Doktora Tezi, Ankara 2014, s s.66
[541] Saray, **a.g.e.**, s.39.

“Tatlı dilli Acıbay,

Salıp gitti diyor,

Cakıp Bay geldi, diyor,

Acıbay çora söyledi;

Eti hazırlaya dursun diyor,

Kımızı hazırlaya dursun diyor,

Acı Bay geri Manas’a sürdü,

Atakeme söyleyip geldim, diyor,

Eti hazırlayıverip koymuş,

Kımızı hazırlayıverip koymuş”[542]

Manas rüyasını yorumlatmak üzere babasının obasına Acıbay vasıtasıyla haber yollamaktaydı. Diğer yandan Acıbay Manas’ın rüyasını da tabir etmesi destan içerisinde onun ilim sahibi olarak gösterilmesinide sağlamaktaydı. Buhara Hanlığında “Büyük İnak” ismiyle bilirnirdi ve Acıbay gibi teşrifat işleri ile ilgilenmekteydi.[543] Radloff varyantında bunlar anlatılırken Yusupov’un anlatısında ise Acıbay’a yorduğu bir rüyaya karşılık hil’at giydirilerek altı bin aileye bey ilan edilmekteydi.[544] Bu vazifeye benzer diğer bir görev ise Almanbet ile Manas’ın ilk kez karşılaştığı sıradaki olaylarda geçmektedir:

“Almanbet ile Manas’ın ikisinin

Nasıl yüz yüze görüşeceğini söyledi.

[542] Yıldızı, **a.g.e.**, s.577.
[543] Ahmet Taşağıl, “İnak”, **İA**, C.22, İstanbul 2000, s.256.
[544] Yusupov, **a.g.e.**, s.133.

Ak çadırının kapısının önüne,

Almanbet yetip vardı:

Tatlı dilli Acı Bay

Eşiğe çıktı diyor,

Tatlı dilli Acı Bay

Eğilip kapıyı açtı diyor,"[545]

Almanbet öncelikle kendisini karşılayan yiğitleri önünden atar ve han çadırına kadar atla gelir. Bu durum destandaki adetlerde sadece hanlara has bir davranıştır. Bu yüzden Acıbay onu karşılar ve kapıda Almanbet'e amacını sorduktan sonra otağın eşiğini açar. Genç'in bahsettiği hâciplerin kapılardaki görevlerine son derece benzemektedir.[546] Kutadgu Bilig'de Ay Toldı ile hükümdarın ilk karşılaşmasında hükümdara yapılan arz ve teşrifat şekilleri de Acıbay'ın davranışına benzemektedir.[547] Diğer yandan Acıbay, Almanbet'i at üzerinden indirerek içeri alması da Haciplerin görevlerinden olan huzura kabul, merasim gibi olayların örf ve âdete uygun yürümesini Acıbay'ın üstlendiğini gösteren bir diğer olaydır. Bu hadiseyle ilgili örneklerimizi çoğaltabiliriz. Kökötay Han'ın aşı sırasında çıkan olaylar devam ederken Acıbay yine benzer bir görev üstlenir ve Manas'ın demircisi olan Tökör ustaya gönderilir. Bunun yanında aynı görev içerisinde Er Kökçö'ye gönderilerek ondan vergi olarak "gökala" isimli at istenir.[548] Bu olaylar yukarıda belirttiğimiz durumdan farklı işlemez ve Acıbay Tökör Ustayı, Manas'ın yanına getirir diğer yandan ise Kökçö'ye de uğramayı ihmal etmez. Oğuz Kağan Destanı'nda ise, Kara Arslan Han'ın da Manas Destanı'na benzer görevler alan hâcipleri vardı. Bunlar

[545] Yıldız, **a.g.e.**, s.589.
[546] Genç, **a.g.e.**, s.132.
[547] Arat, **a.g.e.**, s.181.
[548] Yıldız, **a.g.e.**, s.589.

halka haber gönderir. Hükümdar'ın görüşmesi gereken kimseleri ayarlardı[549]. Hatta bunlardan Suvar isimli bir hâcip vardı ki vezirlerin yanında bile hükümdarın kulağına bir şeyler fısıldayabiliyordu. Ayrıca bu hâcip çok cana yakın olması da Kutadgu Bilig'deki hâcipin özelliklerini andırıyordu.[550] Bu açıdan Suvar, Acıbay ile farklı gözükmemektedir. Kara Arslan'ın hâcip sayısının kırk olması ise kırk yiğit figürünün bir yansımasıdır. Zira hükümdarın her işinde yanında bulunan bu görevliler Manas'ın kırk çorası gibi görevler üstleniyordu.[551]

Manas Destanı'nda başka hanlarında bu özelliklere sahip görevlileri vardı. Manas gibi "çoñ manap" olmasa da daha küçük yetkiye sahip ve Manas'a bağlı beylerden biri olan Er Kökçö'nün yanında da böyle iki görevli görüyoruz. Bunlar Ak Kıyas ve Gök Kıyas isimli iki kardeştiler ve aynı şekilde Kökçö'nün teşrifat işlerine nezaret ettiğini Radloff varyantında görüyoruz.[552] Bu iki çoranın Kökçö'nün " Ulu ağası Ak Kıyas, Küçük inisi Gök Kıyas"[553] diye tanıtılmasından anladığımız kadarıyla da Kökçö'nün kardeşleri idi. Bu görevin hanların yakının akrabalarına verilmesine dair uygulamayıda burada görmekteyiz.

Yusupov'un anlatısında daha farklı bilgiler vardır. Bu anlatıda Acıbay'ın nereden geldiğinden bahsedilirken yerleşik ahaliden olduğu bilgisi verilmiştir. Acıbay babasının sarayında bulunurken oradan ayrılarak Manas'ı rüyasında görüp aramaya çıkar ve bu sırada Bakay'a rastlar. Bakay ise Acıbay'ı "Manas'a can arkadaşı olmaya layık görüp"[554] yanına alır. Bu durum bize Kutadgu Bilig'deki hâcib'in "gönül sahibi"[555] olması gerektiğinden bahsedilerek hükümdara çok yakın olması bakımından değerlendirilmiştir.

[549] Gömeç, **a.g.e.**, s.123.
[550] Gömeç, **a.g.e.**, s.122.
[551] Gömeç, **a.g.e.**, s.124.
[552] Yıldız, **a.g.e.**, s.556.
[553] Yıldız, **a.g.e.**, s.563.
[554] Yusupov, **a.g.e.**, s.63.
[555] Arat, **a.g.e.**, s.475

Hâcipliğin diğer önemli kıstası olarak gösterilen şey ise " yüz kıyafet, boy, dil, anlayış, bilgi"[556] olarak karşımıza çıkıyor. Acıbay'dan bahsedilirken de "çatal sakallı, kırmızı yüzlü, uzun boylu, geniş omuzlu, yiğit görünüşlü, geniş göğüslü yassı dilli, yenilmez söz ustası, yetmiş dil bilen, kara dilin kayrağan, han karşısında susmayan azizlerinden biri"[557] sıfatlarıyla öne çıkartılması bir tesadüf olmasa gerektir. Diğer yandan dile vurgu yapılması heralde nerede nasıl konuşulacağını bilmekle alakalı idi. Acıbay'ın görevine uygun özelliklerden birisi akıcı Çince konuşmasıdır.[558] Bu özelliğinden bahsedilmesi elçilik için Çin'e gittiğinde gerçekleşiyor. Yani sadece teşrifat değil elçilik vazifesiylede görevli olduğunu görüyoruz. Teşrifat işleri kısmında son olarak bahsedilmesi gereken ise azledilen görevliden mühür alma ile ilgidir. Büyük sefer kısmında ordu komutanlığından Vezir Bakay azledilir ve yerine Almanbet getirilir. Burada azl işlemleri için Acıbay ve yanında önde gelen çoralardan Serek seçilir. Bu durumdan destan şöyle bahsedilmiştir: "Bunun üzerine Manas gaza hanı olarak Almanbet'i atar. Almanbet kızmakta haklıdır. Bakay amcam ihtiyarlanmış olsa gerek, askerleri başıboş bıraktı. Aksakal Bakay'a gidin. Hanlığı Almanbet'e versin der" [559] Böylece bu kısımda Bakay mührünü kaybetmiş olur. Osmanlıdaki Kapıcılar Kethüdasıda devletin ilk dönemlerinde azledilen vezirin mührünü alma ve yeni vezire mühür verme görevini üstlenirdi.[560] Bu açıdan Acıbay bu vazifeliye de yakın durmaktadır.

Manas, Pekin'i ele geçirdikten sonra saraya yerleşerek bir süre burada yaşadığını görüyoruz. Bu esnada Manas'ın ikamet ettiği sarayın yönetimi Acıbay'a verilir.[561] Acıbay, Kutadgu Bilig'deki kapıcıbaşı görevlerinden birisi olan saraydaki güvenliğe atanmıştır. Manas'ın Pekin'de saldırıya uğraması yine bir gece Acıbay'ın uyuması

[556] Arat, **a.g.e.**, s.477
[557] Yusupov, **a.g.e.**, s.63
[558] Yusupov, **a.g.e.**, s.237
[559] Yusupov, **a.g.e.**, s.212
[560] Abdülkadir Özcan, "Kapıcı", **İA**, C.24, İstanbul 2001, s.346
[561] Yusupov, **a.g.e.**, s.240

sebebiyle gerçekleşmekteydi. Kutadgu Bilig'in yaptığı uyarılarda böyle durumlar için verilmişe benziyor. Kitapta bu hususta şöyle deniyor: "sabahleyin kalkınca kapıdaki görevinin başına geçmeli; sabah akşam nöbetçileri yerinde tutmalı, şüpheli kişilere karşı ihtiyat tedbirleri almalıdır."[562]

Kısaca Acıbay'a ait işleri sıralayacak olursak;

1. Gelen ve giden misafirleri örf ve adete uygun huzura alma,

2. Elçilik heyetlerine gerektiğinde yardım etme,

3. Hükümdarın güvenliğine nezaret etme,

1.4 Avulbaşı

Avul oba, ordu anlamlarına gelmektedir[563]. Avulbaşı ise bunlardan sorumlu olan kişiye denmekteydi. Yusupov'un ve Radloff'un varyantlarında bu isimle sık sık karşılaşıyoruz. Radloff varyantında avul yerine "üy" kelimesi kullanılmaktadır.[564] Mesela "Ak üygö", "Çoñ Üygö" denilerek han obasından bahsediliyor ki bu avulun eş anlamlısıdır. Avulbaşları genelde bey veya aksakallar arasından olduğunu hem destandan hem de Kırgız tarihinden çıkartabiliyoruz. Gerek Akbalta gerekse Kökötay'ın oğlu Bok Murun bunlara ilk örneklerdir.

Akbalta, Radloff varyantında hiç bahsedilmese de İnan'ın neşrinde ve Yusupov'un varyantında geçmektedir Bu bahislerde de Avulbaşı terimi ile birlikte geçmektedir. Akbalta, Kırgızları bir araya getiren kişidir. "Kırk Kırgız ailesini yerleştiren, bölünmüş

[562] Arat, **a.g.e.**, s.488-491
[563] Selahaddin Çankaya, **Kırgız Sözlüğü**, İstanbul 2014, s.291.
[564] İsakov, **a.g.e.**, s.45.

dağılan halkı bir araya getiren Akbalta oldu"[565] denilerek Kırgızların yurt edinmesini sağlayan kişi olduğunu anlıyoruz. Destanda Akbalta için "aksakal ve kutsaldı. Onu her zaman destekleyen, ona yol gösteren bir meleği vardı"[566] denilerek Kırgız büyüklerinden olduğu belirtilmektedir. Ayrıca yol gösteren meleğe sahip olmak Kırgızların büyük yiğitleri için de olmazsa olmazdır. İnan'a göre bu ferişteler yani melekler Orta Asya şamanlığındaki iyilik ruhlarıdır. Her alp bir ferişte sahibi olur ve feriştesi yenilirse alpte yenilirdi. Bu ruhlar Saha Türklerinde olan "kııl" adı verilen kişinin eş ruhlardır.[567] Ünlü Uygur şairi Aprınçur Tigin'in de bu güç veren feriştelerden bahsederken; "güçlü melekler güç versin"[568] demesine bakılacak olursa bu anlayış çok eskilere dayanmaktadır. Dolayısıyla Akbalta, Acıbay,[569]Manas ferişteye sahip idi. Mesela Acıbay'a olacak olayları önceden malum eden bir feriştesi olduğu sıklıkla bahsedilmektedir.

Avulbaşı Akbalta'nın en mühim görevi Manas'ın avulunun güvenliğini sağlamaktır. Mesela Çin İmparatoru Esen'in avula doğru baskın yapacağı öğrenilince yanındaki askeri bir yetkili ile avulun taşınmasını sağladığını görüyoruz.[570] Bu görev heralde önemli olacaktır ki Köketay Han'ın avulbaşısı da oğlu da Bok Murun'dur. Diğer bir destan parçasında Bok Murun bir avulbaşı olduğu halde ona kötü giysiler giydirerek gezdirilmesinden bahsediliyor.[571] Buradan anlaşılacağı üzere avulbaşıları güzel giyimli olmalıydı. Avulbaşı güvenliği sağlarken komutanlar ve diğer görevliler avulda yoksa komutanlık görevini de üstleniyordu. "Akbalta gelen düşmanı görüp azıcık Kırgız askerlerini idare etti"[572] sözüne bakılacak olursa yanındaki Kutubiy isimli askeri görevliye de emirler verip avulu yönetiyordu. Akbalta'nın diğer bir görevi ise yağma

[565] Yusupov, **a.g.e.**, s.8.
[566] Yusupov, **a.g.e.**, s.8.
[567] İnan, **Manas Destanı**…, s.3.
[568] Nihad Sami Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul 1948, s.66.
[569] Yıldız, **a.g.e.**, s.582.
[570] Yusupov, **a.g.e.**, s.89.
[571] Yusupov, **a.g.e.**, s.168.
[572] Yusupov, **a.g.e.**, s.90.

edilen malları paylaştırmaktı. Ayrıca avula yeni gelenlerlede hayvan, ev gibi ihtiyaçlarını karşılama görevini yapıyordu. [573] Tarihi kayıtlarda ise avulbaşına örnek olarak Rus hâkimiyeti altındaki Kırgızların "boluş" denilen yöneticileri gösterilmektedir. Çünkü bunlar "urug" denilen tüm bir sülalenin başında bulunup onların iç işleriyle ilgilenmekle sorumluydu.[574] Yerleşik ve yarı göçebe devlet sistemlerinde ise bu görevliye benzer görebileceğimiz tek kişi Anadolu Selçuklu devletindeki Üstâdüddâr olabilir. Zira o da avulbaşı gibi sarayın, avulun, ihtiyaçlarına göre gerekli işlere nezaret ederdi. Saray içindeki en yüksek görevli de buydu.[575] Avulbaşları da bu görevli gibi avulun içindeki en yüksek sorumluydu. Manas'ın avulunu yönetir ve gerektiği zamanda güvenliğinin sağlanmasına da katkı sağlardı. Buna yakın başka bir görevli yoktur. Zira avul kavramı yerleşik devlet müessesinde bulunmaz.

1.5 Başçı

Destandaki karakterlerin görevlerinin isimleri genelde verilmese de bir Başçı vazifesi karşımıza çıkmaktadır. Hokand Hanlığı'na bağlı olan büyük Kırgız beyleri bu vazifeyi yerine getiriyordu. Bunlara "Datka" da denmekteydi. Başka bir noktada ise bu başçıların bağlı oldukları beylere karşı sorumlulukları vardı.[576] Başçılar görev bakımından Manaplara denk sayılır. Herhalde destanın içerisinde geçmesinde bu dönemin etkisi çoktur. Zira eski devirlere ait böyle bir kayıt görülmemektedir. Clauson "baş" kelimesini anlatırken bunun askeri lider anlamında olduğunu belirtir.[577]

[573] Yusupov, **a.g.e.**, s.44.
[574] İsakov, **a.g.e.**, s.37.
[575] Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.80.
[576] İsakov, **a.g.e.**, s.35.
[577] Sır Gerard Clauson, **An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth-Century Turkish**, Oxford 1972, s.370

Destanda başçı ile karşılaştığımız yer Çin'den kaçan han oğlu Almanbet'in Er Kökçö'ye sığınması esnasındadır. Burada şöyle deniyor:

"Buruk kokulu Ak Erkeç

İkisine haber veriniz, çoram!

O yerden göçsün de!

Uzaktan misafir geliyor de!

Atekem Aydar Han'a söyleyiniz!

O yerden göçsün de!

İlerleyip konsun de!

Misafir hazırlığını yapsın de!

Aydar han oğlu Er Kökçö

Kırk çorasını maiyetine alıp

Kırgın Çal'ı başçı alıp

Yaşadığı yere sürdü"[578]

Kırgın Çal vazife olarak kırk çoranın başıdır. Diğer bir başçı ise Manas'ın kırk çorasının başçısı olan Kırgın isimli çoradır. Manas yiğitlerini çağırırken ilk olarak bu ismi söyler. Kendisinden "Kırkın Başı Kırgıl'ım"[579] diye bahsetmektedir. Bu çoradan başka bir yerde "Kırkın Başı Kırgın'ım, Kırım yurdundan gelmişsin"[580] denilerek yurdu söylenir. Yıldız, Kırımlı olmasının sebebini eski Nogay yiğitlerinin bir yansıması olduğu kanaatindedir.[581]

[578] Yıldız, **a.g.e.**, s.556.
[579] Yıldız, **a.g.e.**, s.575.
[580] Yıldız, **a.g.e.**, s.750.
[581] Yıldız, **a.g.e.**, s.122.

Ayrıca bu başçının atının adı "Boz Çolok" idi.[582] Kırk yiğit başı olması dışında Radloff varyatında başka bilgi gözükmüyor. Orozbakoğlu'nun Türk Dili Kurumu neşrinde "koş başçılar"dan bahsedilmekteydi. Bunlar obaların konma ve göçme işlerini idare eden kimseler olduğunu anlamaktayız. Yusupov'un anlatısında ise Kırkın başı Kırgıl yine kırk çoradan ve obanın askeri ve idari düzenini sağlamakla görevliydi. Özellikle Manas'ın verdiği yarlıkları askeri yetkililere ulaştırmasına bakacak olursak kendisi önemli bir vazifeye sahipti. Bununla alakalı destanda şu cümleleri görüyoruz:

"Kırk çoranın başı ihtiyar Kırgıl'ın yarlığı derhal herkese ulaştırıldı. Kalabalık halk harekete geçti, askerler, atlarını eyerleyip, silahlarını kuşandılar. Onbaşı, yüzbaşı, binbaşıları toplanıp harekete hazırlandılar. Manas'ın karargâhında patırtı gürültü uzun sürmedi, kırk çora atlarına binip sıraya girerek bahadırın emirini bekliyordu."[583] Buradan hareketle Kırgıl'ın tüm askeri görevlilerin üstünde bir mevkiye sahip olduğunu görüyoruz. Çünkü Manas'tan savaş emrini aldıktan sonra yarlıkla onbaşı, yüzbaşı ve binbaşıları topluyordu. Ayrıca onun emri kırk çora içerisinde de muteber olacak ki hemen hepsi onun emriyle atlanabiliyordu. Kırgıl'ın başçı vazifesi altında savaş zamanları bölük komutanlığı yaptığına dair bir anlatı da vardır. Dikkatli incelediğimizde Kırgıl ile bölükbaşı olan Kökçö ve Ürbü isimli iki kişiyi görmekteyiz. Bu iki yiğit Radloff varyantında geçer. Kökçö, Manas'ın düşmanı, Ürbü ise Manas'ın kengeşlerinde bulunan yerleşik hayata mensup bir figür olarak görüyoruz. Bunların Manas'ın ordusunda görev yapması XVIIII. ve XIX. yüzyıldaki Hokand Hanlığı'na bağlı beylerin etkisiyle bahsedilebilir.[584] Zira hana bağlı Manaplara başçı da denmekteydi. Manasçılar ise Ürbü ve Kökçö'yü Manas'a başçı yaparak idari olarak bağlanmasını sağlamış gözüküyorlar.

[582] Yıldız, **a.g.e.**, s.750.
[583] Yusupov, **a.g.e.**, s.180.
[584] Yusupov, **a.g.e.**, s.81.

Bu figürün diğer destanlarda da yansıması vardır. Kazakların Avez Batır Destanı'nda Kambar Kız isimli han kızının sahibi olduğu kırk kızdan bahsedilir. Bu kırk kızın içerisinde tıpkı Manas'ın yiğitlerinde olduğu gibi bir hiyerarşi mevcuttu:

"Sabah aydınlandıktan sonra,

Kırk kız dahi uyandı.

Kırk kızın büyüğü

Mariya adlı yaşlı kız.

Ondan sonraki Sarı kız

Ondan sonraki Derman kız

Kanşa ile Kazira

Jibek ile Nazira"[585]

Burada Başçı Kırgıl gibi Mariya isimli kızın büyükleri olduğunu görebiliyoruz. Diğer önemli bir anlatı olan Oğuz Kağan Destanı'nda başçıya benzer görevler üstlenen bir kahraman görülmektedir. Oğuz'un torunlarından Kurı Han avda iken attığı oku Sarı Kul isimli biri geri getirir. Kurı Han bu davranışından hoşnut olur ve onu asker başı yapar.[586] Yusupov'un anlatasında Kırgıl'ın tayin edilerek seçildiğine dair bir bahis vardır: "Kırk yiğide baş olarak kaplan tabiatlı kurt gözlü, kalın kemikli, geniş göğüslü, ağırbaşlı, tatlı sözlü Kırgıl tayin edildi"[587] sözü bunu gösterir. Yiğitlerin seçme olduğu her fırsatta söylense de Kırgıl'ın başçı olması aksakalların kararı ile olmuştu. Kazak destanlarında

[585] Haz. Meyramgül Jumandilova-Pakizat Avespayeva-Karasaş Alpisbayeva, **Kazak Destanları 10**, Akt. Ekrem Ayan, Ankara 2015,s.50.
[586] Gömeç, **a.g.e.**, s.120.
[587] Yıldız, **a.g.e.**, s.64.

altı bin kişiye verilen "başçı" isimli vazifeliler vardı.[588] Bunlar herhalde binbaşı rütbesine denk düşüyordu. Bu bilgiler dışında destanda başçı bahsi geçmemektedir.

Bu görevliye tarihi kayıtlarda denk sayabileceğimiz bir vazifeli bulamasakta, orduların sevk idaresindeki teknik işleri üstlenen Anadolu Selçukludaki Melikü'l-ümera'ya benzer nitelikleri vardır.[589] Kırk çoraya baş olması ve bunların yönetimini üstlenmesi bakımından kıyasa uygundur. Ayrıca kırk çoraya yarlık yazarak onbaşı, yüzbaşı ve binbaşıları harekete geçirmesi de buna uygun düşüyor. Her halükarda bu görevlinin askeri ve idari işleri yürütmede müesseseleşmiş bir Türk tipi makam olduğunu görebiliriz. Buna en güzel örnek ise Bilge Kagan'ın çabışı olan Köl İç Çor idi. Çünkü kendisi rütbe olarak sübaşılığın altında ve önde gelen komutanlardandı.[590] Bu kelimenin "serdar" makamı ile de bir yakınlığı vardır. Ser (baş) kelimesinin sonuna –dâr ekinin getirilmesiyle oluşan serdar "başı tutan" anlamındaydı. Osmanlıda eyaletlere serdar payesi ile gönderilen vezirler genelde merkezden gelen emirler doğrultusunda ordular hazırlardı.[591] Biz de bu özellikleri Başçı Kırgıl ile mukayese edebiliyoruz.

1.6 Hazineci

Türk devlet teşkilatlarında hazine ve bundan sorumlu kişiler bulunmaktaydı.[592] Devletlerin bel kemiklerinden olan bu sistem Kırgızlarda da mevcuttu. Fakat destan içerisinde bu figürün sadece bir yerde geçtiğini söyleyebiliyoruz. Yusupov'un anlatısında

[588] Oktay Selim Karaca, **Kazak Destanları 3**, Ankara 2007, s.19.
[589] Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.97.
[590] Gömeç, **Kök Türk Tarihi**…, s.103.
[591] Abdülkadir Özcan, "Serdar", **İA,** İstanbul 2009, C.36, s.551.
[592] Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.338. Bakınız.Üstaddâr; Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.98. Bakınız. Anadolu Selçuklu'da Müşrif; S.Haluk Kortel, **Delhi Türk Sultanlığın'da Teşkilat**, Ankara 2006, s.120. Bakınız. Delhi Türk Sultanlıklarında Hazinedar

bu yiğitten şöyle bahsediliyor; "Manas hazineci kurnaz yiğite büyük heybeyi açtırdı."[593] Bu yiğitin kurnaz olması herhalde hazinecilerde aranan özelliklerden biriydi. Ayrıca bunun kırk yiğitten biri olması da, kırk yiğitin her türlü iç hizmette kullanıldığını kanıtlıyor. Diğer yandan heybeyi başka bir yiğite kendi huzurunda açtırması da başka bir devlet yönetim geleneğidir. Zira İslam devletinde beytülmâl açılırken hükümdarın yanında sorumlu kişilerde bulunmaktaydı.[594] Başka bir yerde ise Manas'ın ulu hatunu Kanıkey "hazineyi açtırıp, yeşil renkli gök heybeyi getirtip ortaya koydu" denilmesinden değerli hazinelerin yeşil renkli bir heybede ve bir memur tarafından nezaret edildiğini düşündürüyor.[595] İnan'ın neşrinde ise yine Almanbet'in Manas'a katıldığı kısımda hazineciye dair ipuçları vardır. Almanbet'e hazırlanan tüfek, at, zırh ve değerli eşyaları getirmeleri için yiğitlere sesleniyor ve bu yiğitler de hazırlanmış değerli eşyaları getiriyor.[596] Radloff varyantında ise Almanbet'e hediye edilen eşyalar arasında, çoralar yani yiğitler tarafından getirilen bir "boz kise" den bahsedilmektedir.[597] Boz keseden bahsederken "başka boydan ele geçen, kör çivili boz kiseyi, kuşanıp gezsin beline" denerek kendisine yiğitler tarafından para da verildiğini anlıyoruz.[598] Bunun çivili olması akla sandık olduğunu getirmektedir. Diğer yandan Miran metninde de apa, tigin gibi görevlilere çeşitli zırh ve kılıçlar dağılıtılmaktaydı.[599] Destanda bunun örneğini farklı yerlerde görebiliriz.[600] Mesela Kanıkey büyük seferden önce büyük heybeyi açtırarak kırk çoranın hepsine birer zırh gömlek, zırh şalvar ve miğfer giydiriyordu.[601] Herhalde bu dağıtımların tamamı eski bir Türk geleneği olsa gerektir.

---

[593] Yusupov, **a.g.e.**, s.137.
[594] Mehmet Erkal, "Beytülmâl", **İA**, C.6, İstanbul 1992, s.94.
[595] Yusupov, **a.g.e.**, s.209.
[596] İnan, **a.g.e.**, s.48.
[597] Yıldız, **a.g.e.**, s.592.
[598] Yıldız, **a.g.e.**, s.592.
[599] Vihelm Thomsen, "Dr. M.A. Stein's Manuscripts İn Turkish Runic Script Form Miran And Tun-Huang", **The Journal Of Royal Asiatic Society Of Great Britain And İreland**, 1912, s.181-227.
[600] Yusupov, **a.g.e.**, s.209,210; Yıldız, **a.g.e.**, s.726.
[601] Yusupov, **a.g.e.**, s.181.

Heybelerde taşınan hazinelerin nerede saklandığına dair bir bilgi yoktur. Hazineler içeriği ise kimi zaman zırh, silah ve değerli kumaşlardan oluşurken kimi zaman da altın ve gümüşten oluşuyordu. Hazine içinde silah ve türevlerinin bulunması Hazarlarda da görülen bir durumdu.[602] Bu hazineler çoğunlukla ganimet olarak alınan eşyalardan meydana gelmektedir. Ganimetlerin en önemlisi at olsa da, ikinci sırada altın ve gümüşten oluşan ganimetler vardır. Mesela Manas'ın Kökçö'den aldığı altın ganimeti[603] Ak Padişa'nın Manas'a verdiği hediyeler ve Manas'ın düşmanı Coloy'dan yağma edilen değerli eşyalar altın ve gümüş idi.[604] Anadolu Selçuklular da ise ganimetleri ve değerli eşyaları tutan bir Müstefî vardı.[605]Buradan Manas'ın her türlü kıymetli eşyasından sorumlu bir hazinecisinin varlığını öğrenmekteyiz.

1.7 Meşrubatçı

Türk devlet yapılanmasında hükümdarın kişisel işlerini gören yardımcıları olduğundan bahsetmiştik. İçeceklerden sorumlu kişilerin olduğunu da bilmekteyiz. Bu kişiler hükümdarın düzenlediği toylarda ve diğer zamanlarda da yanlarında bulunur ve içeceklerin hazırlanıp dağıtılmasından sorumlu olurdu. Manas Destanı'nda ise pek çok yerde bahsedilen Tas Baymat isimli bir çora vardı. Kendisinden Radloff varyantında farklı yerlerde şöyle bahsedilmektedir:

"Göğün yıldız baturu,

Suyun kunduz baturu,

[602] İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, Ankara 2005, s.328.
[603] Yıldız, **a.g.e.**, s.607.
[604] Esra Karabacak, "Manas Destanı'nda Ganimet Anlayışı", **Bozkırdan Bağımsızlığa Manas**, Ankara 1995,s.201.
[605] Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.124.

Kırk çoranın en yamanı Tas Baymat,

Semaverde çay kaynat!''[606]

''Çoraların en küçüğü Tas Baymat,

O kazanı tez kaynat''[607]

"Kırk Çora'nın en yamanı Tas Baymat

Törö susadığında inip çay kaynat''[608]

Yıldız da çoraların arasındaki iş bölümü olduğundan bahsederken bu çorayı misal gösterir.[609] Muhtelif yerlerde ise Tas Baymat'a yukarıdakilere benzer işler yüklenmektedir. Bu işler genellikle Manas çadırını kurdurduğunda ortaya çıkardı. Büyük hanlardan Kökötöy'ün aşınadaki kengeşi sırasında Tas Baymat bu işle vazifelendirilmeside bunun gibidir.[610] Tas Baymat, Yusupov'un varyantında aynı görevi icra ederdi. Misalen Közkaman'ın oğulları Manas'ı zehirlemek isterler ve Baymat isimli çoraya yemeklerin zehirli olduğuna dair Mengdibay'dan haber gelir.[611] Fakat Baymat bunu kimseye söylemez. Çünkü Közkaman, Manas'ın amcasıdır ve Mengdibay güvenilmez bir karakterdir. Bu işlerde ona yardımcı Cayma Kökül[612] isimli bir çorada mevcut idi. Cayma Kökül'e dair elimizde bulunan tek görev vesikası budur. Herhalde zaman zaman bu vazifeye yardımcı olan çoralardan biridir. Sorumluluklarına dair net açıklamalar bulamasakta Manas'ın meşrubatları ile ilgilenen bir yiğidi olduğunu açıktır. Bu figür diğer Türk destanlarında da mevcuttur. Misalen Dede Kokut Kitabı'ndaki hikâyelerden birinde Bayındır Han'ın toyuna gelen Dirse Han'a kara koyun yahnisi koyan

606 Yıldız, **a.g.e.**, s.606.
607 Yıldız, **a.g.e.**, s.608.
608 Yıldız, **a.g.e.**, s.609.
609 Yıldız, **a.g.e.**, s.160.
610 Yıldız, **a.g.e.**, s.686.
611 Yusupov, **a.g.e.**, s.161.
612 Yıldız, **a.g.e.**, s.584.

yiğitleri vardı.[613] Yine Dede Kokut'ta geçen Salur Kazan'ın evinin yağmalandığı hikâyede Salur Kazan'ın toyunda beylere içecek sunan "mahbub kâfir kızları" bulunmaktadır.[614] Oğuz Kağan Destanı'nda ise Tuman Han'ın tahta çıkma toyunda kımızları sunan yiğitlerden bahsediliyor.[615]

Tarihte de bu memuriyetlere rastlamaktayız. Selçuklularda ve onlardan sonra Memlük, Osmanlı saraylarında hükümdarlara şarapdarlık yapanlar mevcuttu. Selçuklularda bunlara şarabdârı has deniliyordu. Bu görevli ve hademeleri hükümdarın meclisinde meşrubatları hazırlayıp sunuyordu.[616] Karahanlılarda bu kişilere idişçibaşı denilirdi. Kendisi hükümdarın meşrubatlarını hazırlayıp sunmakla görevliydi. Ayrıca hükümdarın zehirlenmesine karşıda sorumluydu.[617] Tas Baymat isimli çoranın da sorumlulukları herhalde bunlara yakında. Zira Manas'ın kayınbabasının veziri Mengdibay tarafından kendisine içkilerin zehirli olduğuna dair bilginin ona söylenmesinin sebebi bu olsa gerektir.

1.8 Atlardan Sorumlu Görevliler

Türkler atlarına her daim büyük gösterirlerdi. Savaş ve diğer zamanlarda çok değer atfettikleri atlarının bakımları içinde devlet kurumları ihdas etmişlerdir. Manas'ta diğer Türk hükümdarları gibi atların bakımını üstlenen kimseler kullanmaktaydı.

[613] Ergin, **Dede Korkut Kitabı I**..., s.78.
[614] Ergin, **a.g.e.**, s.95.
[615] Gömeç, **a.g.e.**, s.108.
[616] Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.35.
[617] Genç, **a.g.e.**, s.149.

Destanda her kahramanın kendisi ile özdeşleşmiş atları bulunmaktadır. Manas'ın atı olan Akkula destanın muhtelif yerlerinde övgüler ile bahsediliyor olması buna güzel bir örnektir:

"Kuyruğuna kut düşen

Uğurlu kula at kimin?

Ensesi yüksek, boynu uzun

Nar gibi kula at kimin?"[618]

"Sırtı yüksek sağrısı alçak

Kuvvetli doğan Ak kula"[619]

Buradan görüleceği üzre atlar çok değerliydi. Bilhassa tulpar cins denen hükümdarlara ait atlar kutlu dahi sayılmaktaydı. Bu önemli atların bakımı ile uğraşan kimselerin olması gerektiği açıktır. Destanın birkaç yerinde Boz Oğul isimli bir görevliye şahit oluyoruz. Bu kişi at sürülerini güder ve Manas için atları eğerlerdi. Ondan bahsedilirken " at tokuçu" ve "at kaytarçı" denmesi onun bu görevlerine işarettir. At eğerleyen başka yiğit bulunmasada atların çok olmasından dolayı atlarla ilgilenen Kambar Boz isimli bir vazifeli daha vardı. Bu kişi kırk çoradan sayılmazdı. Kendisinden savaş zamanlarında at istendiği anlaşılmaktadır. Destanda: " Kambar boz'un sürüsünden, ikisini yedekleyip geliniz" deniyor.[620]

Bu kişi Boz Oğul gibi eğerleme yapmamaktaydı. Sadece atların güdülmesinden sorumluydu. Boz Oğul'un görevlerine bakacak olursak o Manas'ın yanında hazır bulunması gereken çoralardandı. Bu çoranın adı destan sık geçmemektedir. Fakat Manas'ın emrettiği bazı işlerin Boz Oğul tarafından yapıldığını tahmin edebiliriz.

[618] Yıldız, **a.g.e.**, s.694.
[619] Yıldız, **a.g.e.**, s.592.
[620] Yıldız, **a.g.e.**, s.582.

Örneğin Manas harekete geçeceği sırada görevli kimselere eğerleme yaptırırken: "ön kaşı geniş, boyalı Moğol eğerini, Ak Kula'ya eğerletti" deniliyor.[621] Burada işi yapan söylenmemişsede bu işle görevli kimseler bellidir.

Diğer bir kısımda ise yuları bir görevli tarafından takılmaktaydı:

"İpekten yapılmış noktomu var, çoram,"

Saçmayıp durup takınız, çoram!"[622]

Börüç isimli başka bir çora ise Manas'ın atlarının nalları ile ilgilendiğine dair:

"Börü'nün oğlu Börüç'üm, çoram,

Ak Kula'm aksayıp gittiğinde,

Altın toka, bakır mıhı

Kuvvetli takalayıvericim" deniliyor.[623]

Başka bir bölümde ise ata kecim örtülmesine dair bir olaydan şöyle bahsediliyor:

"Colborstan kecim örtünüz!

Başına manattan nokto takınız."[624]

Kaplan derisinden mamul, çul örtülmesi Yusupov'un varyantında da geçmektedir. Bu tür işlerden sorumlu kişiler bulunuyordu. Bunları görevlileri atın nal bakımını yapıyordu. Atın eğerlenmesi, yedeklenmesi[625], üzerine çul örtülmesi ve güdülmesi bu kimselerin

[621] Yıldız, **a.g.e.**, s.685.
[622] Yıldız, **a.g.e.**, s.720.
[623] Yıldız, **a.g.e.**, s.719.
[624] Yıldız, **a.g.e.**, s.687.
[625] Karahanlılarda hükümdarın yedeklenen atına "Koş-at" denmekteydi. Bakınız. Genç, **a.g.e.**, s.206. Manas'ın da yedekte daima at taşıdığını biliyoruz. Zira bu konuda görevlilere at yedekleme emirleri sıklıkla geçiyor. Bakınız.Yıldız, **a.g.e.**, s.582. Aynı şekilde Dede Kokut dahi at yedeklemektedir. Bakınız. Ergin, **a.g.e.**, s.8.

sorumluluğuydu. Manas avlanmaya çıktığında ise bu atlara küçük boyutlu, kuş çağırma ve yollama davullarının takılması yine bu görevlilerin sorumluluğundaydı.[626]

Manas Destanı'nın Radloff varyantında hükümdarın atları ile ilgilenen kimselerden başka bir de at yarışları zamanında görevli olan üç kişiden bahsedilmektedir; Bunlar Sınçı, Çakçı ve Bayge Çora isimleriyle biliniyordu:

"Çakçı çaktap keldi

Sınçı sınap keldi"[627]

Bu mısralarda geçenler aynı zamanda Kökötay'ın yoğ aşında yapılan at yarışındaki hakemler ve görevlilerdi. Ögel[628] ve İnan[629], sınçının yarış hakemi olduğunu belirtmişlerdi. Atlar yarıştan önce bu iki görevlinin önünden geçiyor ve yorumlanıyordu. Ardından ise yarış başlamaktaydı. Sınçı isminden anaşıldığı gibi atları sınayan, çakçı ise deneyen kimse manasındadır. Köroğlu'nun Kazak anlatmalarında Sınçı kavramını daha ayrıntılı şekilde görebiliyoruz. Köroğlu'nun babası Ravşan Bey, düşmanları Şağdat Han ile aralarında geçen bir olayda bu görevin Kazaklar arasında son derece kutsal sayıldığını söylüyordu. "Sınşılığın nerden bilsin kutsallığını"[630] mısrasında bunun vurgusunu görmekteyiz. Ayrıca sınçının hususiyetinden bahsedilirken "gerçek sınşı, zeki yiğit olsa"[631] tanımlamasına rastlıyoruz. Başka bir Kırgız destanı Er Eşim'de hükümdara ait bir sınçıdan şöyle bahsediliyor: "hayvanın türlerinden anlayan, yanında zeki sınçıları var."[632] Sınçılık öyle anlıyoruz ki veterinerlik ile benzer bir durumdaydı. Köroğlu'nun Kazak anlatmalarının bir diğer yerinde Ravşan Bey boğa, deve, at gibi hayvanların

[626] Yıldız, **a.g.e.**, s.687.
[627] Yıldız, **a.g.e.**, s.694.
[628] Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı**…, s.101.
[629] İnan, **Makaleler ve İncelemeler**…, s.124.
[630] Arıkan, **a.g.e.**, s.69.
[631] Arıkan, **a.g.e.**, s.69.
[632] A. Akmataliyev, M. Mukasov, Gülbara Orozova, , **Kırgız Destanları 2**, Akt. Caştegin Turgunbayer, Ankara 2007, s.33.

hastalıksız ve tam sağlığa sahip olanlarını kolaylıkla söyleyebiliyordu.[633] Bu sınçılar hevesli olan gençler arasından küçüklükten itibaren seçiliyordu.[634] Eski zamanlarda bu ilimin ayrı bir değer sahip olduğu için "Yabancı yurda sınşı olma" diye bir söz olduğunu da Köroğlu'nun Kazak varyantlarında buluyoruz.[635] Oğuzların kahramanlık hikâyelerini anlatan Dede Korkut Kitabı'nda da benzer bir görevliden bahsediliyor. Kazan Bey'e zor durumda yardım eden çobana: "Allah menüm ivümi kurtaracak olur ise seni emirahur eyleyin" diyordu Kazan Bey.[636] Başka bir kısımda ise: "Bay Büre bigün oğlı atlandı, ava çıkdı. Av avlar iken babasınun tavlası üzerine geldi. İmrahor başı karşuladı, indürdi, konukladı"[637] denilerek imarahor başının attan inidirip, karşılayıp, konuklama görevinden bahsediliyor. Manas Destanı'nda bu işi Acıbay'ın yaptığına şahit oluyoruz. Fakat atlara dair diğer tüm işler Boz Oğul ve hademelerince gerçekleştirilirdi. Bayge[638] Çorası olan Caysan hakkında bilgi kısıtlı olsada isminden anlaşıldığı kadarıyla at yarışlarında vazifeliydi.[639]

Tarihde bu görevlileri kısmen görebiliyoruz. Misalen Selçuklularda emîr-i âhur hükümdarın hayvanlarına bakıyordu ve altında seyisler vazife görmekteydi.[640] Anadolu Selçuklularında yine emîr-i âhur adıyla bilinen ahır görevlilerinin bir başı vardı.[641] Buradaki ahır kavramı Manas'ın yaşam tarzı için oldukça yabancıdır. Çünkü göçebe yaşam tarzına sahip olan Kırgızlar ahır yerine atları bağladıkları büyük ipler kullanıyorlardı. Memlük devletinde de emîr-i ahur bulunmaktadır. Burada daha teşkilatlı

[633] Arıkan, **a.g.e.**, s.70.
[634] Arıkan, **a.g.e.**, s.73.
[635] Arıkan, **a.g.e.**, s.73.
[636] Ergin, **a.g.e.**, s.105.
[637] Ergin, **a.g.e.**, s.118.
[638] At yarışlarına verilen isim.
[639] Ayrıca bu yiğitin Caysan denliken Kalmuk serdarı manasındaki ismi ve destandaki "Ak kemiğin balası" ismiyle beraber söylenmesi de yönetici kısmından olduğuna dair fikirler veriyor. Bakınız. Yıldız,**a.g.e.**,s.575.
[640] Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.37.
[641] Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.83.

ahır vazifelileri vardı. Mesela Çakçı ve Sınçı dediğimiz görevlilere benzeyen Ocakî isimli görevli atları talim edip dener ve yürüşüye çıkartırdı.[642]

Neticede Manas'ın atlarıyla ilgilenen oldukça fazla sayıda görevli yer alıyordu. Bu görevliler diğer Türk devlet yapılanmasından çokta farklı olmasa da göçebe yaşam tarzı sonucunda Kırgız ve diğer devletlerinde teşkilat farklılıkları mevcuttur.

1.9 Tölgöçü

Tölgöçü terimi Kırgızca'da falcı ve astrolog manasına gelmektedir. "Tölgö Taş" fal taşı , "Tölgölüü" ise kehanet ile ilgili sözlerdi. [643] Anlaşılacağı üzere Kırgızlara fal ve astroloji yabancı değildi. İnan'a göre Kırgızlar ve Nogaylarda "kürek falı" çok meşhurdu. Japon, Arap ve Yunanlılar da kürek kemiği falını bilir ve uygulardı. Arapça da bu fala "İlm-ül-ketf" yani kürek kemiği bilgisi deniyordu.[644] Sayak boyuna mensup Kırgızlarda bu görevi yapan kimselere sonradan "Balcı" denmeye başlanmıştır.[645]Manas'ın ise çoralarından biri bu görevi ikame etmekteydi. Yaptığı iş ayrıntılarla anlatılmasa da kendisinden bahsedildiği bölümler vardır ve onun adı Kara Tölök'tür.[646]

Kürek kemiği falını uygulayanlardan biriside Moğol hükümdarı Mengü Han'dır. Kendisi bir işe kalkışmadan önce kemiği ateşte kızdırıp oluşan çizgilere göre yorumlardı. Eğer çizgiler düz ise yapılacak iş başarıya ulaşacaktı. Eğrilikler varsa veya delikler oluşursa da yol kapalı demekti.[647]Herhalde Kara Tölök çora da bu yöntemi uygulamaktaydı. Destandaki Manas'ın düşmanı Ulu Coloy'un da Targıl Tas isimli bir

[642] Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.338.
[643] Çankaya, **a.g.e.**, s.541.
[644] Abdülkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, 3.Basım, Ankara 1986, s.158.
[645] İsakov, **a.g.e.**, s.162.
[646] Yıldız, **a.g.e.**, s.686.
[647] İnan, **a.g.e.**, s.158.

görevlisi vardı. Bu görevli kemikte gördüğü falı yorumlardı. Coloy sefere çıkmadan önce Targıl Tas'a kürek kemiği falına baktırırdı ve bu hususta destan şu mısralara rastlıyoruz:

"Targıl Tas gelsene yanıma!

Targıl Tas kürek dalını aaçtıktan sonra,

Dalına baktıktan sonra,

Targıl Tas durup söyler;

Kâfirin hanı Ulu Coloy,

Ben korkuyorum dalından,

Bu dalın içinde Kazanbak gibi zavallı baş

Han önünde dizildi,

Tolga gibi zavallı baş

Tuğ önünde dizildi,

Bu sefer atlanma,

Ata uğursuz ay imiş

Ere hayırsız yıl imiş,

Bu dirsek gibi hunhar kul

Yıldıza göre davranmış,

Güne göre hücum etmiş,

Yılkı verecek düşman değil,

Atlanmayın ay ışığı töröm![648]

Targıl Tas'ın kehanetleri hükümdarı tarafından uygulanmaz. Bunun üzerine o da hükümdarından uğurlu sayılan yılan yılında savaşmasını ister fakat hükümdarı onu dinlemez ve bu hayatına mal olur. Fal bakmanın gayet ayrıntılı bilgilerin verildiği bir dini tören olduğu anlaşılıyor. Sadece gelecek ile ilgili değil uğurlu olan zamanlarda bu kehanetlerde bilidirdi. Destanın ilerleyen kısmında da zaten Coloy Han falındaki gibi ölmektedir.[649] Manas'ın tölgöçü de bu görevi üstleniyordu. Zira Manas bir gün düş görür ve sabah kalkınca ilk çağırdığı çoralarından birisi Kara Tölök'tü.[650] Bunun haricinde Kara Dalıcı isminde bir falcı daha vardır. Kısaca bu görevliler hükümdar savaşlara girmeden önce fal açar ve gelecekten haber verirdi.[651]

1.10 Sakçı

Sakçılar eski Türk devletlerinde görülen vazifelilerdendi. Han Toyu denen ordugâhta hükümdarı koruyan sakçılar, düşmanın sızma ve sabotajlarına karşın "im" kullanmaktaydılar. İm her türlü faaliyette kullanılan sözlü şifrelerdi. Bu şifreyi bilmeyen derhal öldürülürdü.[652] "İm bilse er ölmes" sözüyle Kaşgarlı Mahmud bunun öneminden bahsetmekteydi.[653] Radloff 'un varyantında Sakçı ismiyle geçen bu görevlileri bir yerde görüyoruz. Almanbet kılık değiştirerek keşif görevi için Han kızı Altın Ay'ın çadırına

[648] Yıldız, **a.g.e.**, s.732.
[649] Yıldız, **a.g.e.**, s.737.
[650] Yıldız, **a.g.e.**, s.575.
[651] Yıldız, **a.g.e.**, s.398.
[652] Salim Koca, **Türk Kültürünün Temelleri II**, Ankara 2003, s.89.
[653] Kaşgarlı Mahmud, **Divanı Lugati't Türk**, Çev. Besim Atalay, C.I, Ankara 1985, s.333.

girer. Almanbet'in hareketinden şüphelenince de bu görevlilere emir verirek Almanbet'i tevkif ettirir. Destanda bu hususta:

"Karşımda turçular,

Altı etekten tutunuz,

Yanımdaki sakçılar,

Tam yakadan tutunuz,

Tebiç'in oğlu Kara Bay,

Eşiği sağlam kapatınız."[654]

Burada görüldüğü gibi çadırın eşiğini kapatan bir nöbetçi vardı. Diğer yandan ise Sakçılar ve Turçular Almanbet'i tevkif edip döverler. Zira Almanbet kılık değiştirdiği için bir sabotaj ya da suikast için gelmiş olabilirdi. Bu yüzden pek çok soru sorulduktan sonra ancak serbest kalabiliyor. Karahanlılar da bu konuda son derece dikkatli davranıyordu. Ordugâh bir yere kurulduğunda sakçılar tayin edilir ve her türlü düşmana karşı hazır bulunurdu.[655] Destanda geçen turçular hakkında ise başka bilgi verilmemektedir. Manas Destanı'nın Yusupov varyantında da aynı özellikleri bulabiliriz. Manas ordugâhını bir yere kurdurduğu zaman tepelere nöbetçiler diker ve keşif kolu yollardı.[656] Bunlar sayesinde casuslardan bilgi alınırdı. Karahanlılarda dil yakalatmak denen karşı taraftan bilgi alınması için de bu görevlilerden faydalandığını görmekteyiz.[657] Manas'ın düşmanlarından Er Kökçö, Manas ve Camgırçı denen hanların fazla yakınlara ordugâh kurduğu haberini aldıktan sonra göçme kararı alır. Bu göç sırasında aynı

[654] Yıldız, **a.g.e.**, s.798.
[655] Genç, **a.g.e.**, s.207.
[656] Yusupov, **a.g.e.**, s.57.
[657] Dil sormak fiili benzer şekilde Karahanlılarda da vardı. "Til Ingıçmak" Bakınız.Genç, **a.g.e.**, s.302.

Karahanlıların ordusunda olduğu gibi sınırı yaklaştıktan sonra habercileri yakalayıp konuşturduklarını;

"Kızıl armalı Oyrot'un

Sınırına varalım!

Haberciyi yakalayalım!

Dilinden dil soralım!" cümlelerinden anlıyoruz.[658]

Bu anlatılar açık şekilde aynı askeri kültürün birer örneğidir. Hanın bulunduğu ordugâh yola çıktığında çevreye nöbetçiler ve keşifler salınarak haber alınmaktaydı. Nöbetçilerin görevleri ise farklılık göstermekteydi. Bunlar gece ve gündüz nöbetleri tutanlar olarak iki kısımdı. Karahanlılarda gece ve gündüz nöbetçileri ordu da hazır durumda bulunurdu.[659] Karahanlılarda bunlara yatgak ve turgak ismi veriliyordu. Delhi Türk Sultanlıklarında da aynı şekilde gece ve gündüz görev yapan nöbetçiler vardı. Bunlarda tıpkı Manas'ın görevlileri gibi ellerinde silahlarla bekler ve gerektiğinde saray dışındaki yerlerde gözetleme yapardı.[660] Akkoyunlular Devletinde ise bu görevlilere Eşik ağası denirdi.[661]. XVIII. ve XIX. yüzyılda Sayak boyu Kırgızlarında beyi korumak ile görevli "Eşik ağa" görevlisi bulunuyor. Bunlar dışardan yabancı kimseleri içeriye almamakla görevliydi. Destandaki nöbetçilerle aynı göreve sahip olduğunu tahmin edebiliyoruz.[662]

Nöbetçilerin en önemli sorumluluklarından biri herhangi olay vuku bulduğunda görevli kimselere haber vermeleriydi. Destanda Kutubiy isimli nöbetçilere başlık yapan bir kimse düşman birliklerini gördüğünde doğrudan Aksakalların başı olan Han Koşoy'a

[658] Yıldız, **a.g.e.**, s.543.
[659] Yusupov, **a.g.e.**, s.65.
[660] Kortel, **a.g.e.**, s.157.
[661] Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.275.
[662] İsakov, **a.g.e.**, s.105.

haber verdi.[663] Çünkü o sırada oba içerisindeki yetki sahibi kimse oydu. Normal zamanlarda çoralar bu görevi sırayla yapsa da Acıbay bu görevlilere nezaret ediyordu.[664] Nöbetçilerin sayısına dair etraflıca bilgi verilmemişse de Yusupov'un rivayetinde Manas'ın veziri Bakay, onu korumak için kapısına seksen tane yiğit görevlendiriyordu.[665] Yusupov'un varyantında nöbetçi teşkilatının ilk kez Aksakal Akbalta tarafından avullara konduğu söyleniyor fakat başka varyantlarda bu bilgi geçmiyor.[666]

Manas Destanı dışındaki Türk destanları da bize bu görevlilerin varlığını gösteriyor. Dede Kokurt Kitabı'nda Duha oğlu Deli Dumrul hikâyesinden bahsedilirken bize önemli ipuçları verilerek: "Azraili ne çavuş gördi ne kapuçı" deniyor.[667] Bu anlatıda kahramanında çadırının kapısında çavuş ve kapıcılar vardı. Kapıcıların ordugâhta kapı önlerinde durduğunu Deli Dumrul'un hikâyesinde de görüyoruz.[668] Bunlar muhakkak ki Manas'ın sakçıları gibi beyleri koruyan kimselerdi ve kapıların güvenliğinden sorumluydular. Karakalpak Destanı'nda bu nöbetçilere "qaravıl" denmekteydi. Bunlarda kapıcı ve sakçılar gibi beylerini korumaktaydı.[669] Kazak destanlarınadan olan Avez Batır'da Han Kambar'ın kızı: "Karayılşı köp idi" diyerek çok sayıda nöbetçiye sahip olduğundan bahseder.

1.11 Diğer Görevliler

Destanda bazı görevlilerden sadece isimleriyle bahsedildiği ve hakkında bilgi bulamadığımız için bizde onların isimlerini vermekle yetineceğiniz. Bunlardan ilki

[663] Yusupov, **a.g.e.**, s.84.
[664] Yusupov, **a.g.e.**, s.245.
[665] Yusupov, **a.g.e.**, s.109.
[666] Yusupov, **a.g.e.**, s.41.
[667] Ergin, **a.g.e.**, s.178.
[668] "Mere kapuçılar kapuyı kapan" Bakınız. Ergin, **a.g.e.**, s.178
[669] Ceyhun Vedat Uygur, **Karakalpak Destanları**, Ankara 2007, s.105.

yurtağasıdır. Göç başlarken ata binen kimselerin ilk başında geldiğini: "Avulbaşı, yurtağası ve aksakallar birden ata bindi" cümlesinde görebiliyoruz.[670] İnan'ın neşrinde diğer varyantlardan farklı olarak ağa ismiyle anılan tek kimse Manas'ın babası Cakıp idi.[671] Osmanlı Devletinde vergileri göçerlerden toplayan Türkmen Ağalarını da göz önünde bulundurursak bu görevlinin avulun yönetici kimselerinden olduğunu söyleyebiliriz.[672]

Bunun dışında "çağırıcı" ismiyle İnan'ın neşrinde gördüğümüz diğer bir görevli vardır. Bunun işi Kökötöy Han'ın yoğ aşına diğer beyleri davet etmekti.[673] Buna benzer bir görevli de Manas'ın çoralarını ihtiyaç anında çağıran Kırgıl ve yanındaki kimselerdir.[674] Akkoyunlu sarayındaki dellalar da aynı vazifeyle meşgul idi.[675] Karahanlılarda ise bu görevliye "tartığçı",[676] Selçuklularda ise "çavuşlar" bu işi yürütürdü.[677]

İlbaşı isimli bir kişi de bahsediliyordu. Sadece İnan'ın neşrinde geçen bu görevliden "İlbaşı Bakay Alp", "ilin başı Kalkaman" denmekteydi.[678] Yusuf Has Hacip kapıcılardan "kapug il baş" diyerek isimlendirdiği bir görevli vardı. R.Genç il başı görevlisini kapıcı başı olduğunu bildirir.[679] Bu durumda İnan'ın neşrinde Bakay'ı bu vazifeyle görmemiz gerekirdi. Fakat destanda uygulamalı olarak bu duruma rastlamadık. Fakat bu eski terimin destanda geçmesi önemli gözükmektedir.

Bu görevlerden bir diğeri ise kılavuzluktur. Orkun Kitabelerinde Kırgızlara sefer yapılırken Az kavminden bir er bulunarak hareket edilmesine bakarak bu görevin çok

---

[670] Yusupov, **a.g.e.**, s.102.
[671] İnan, **Manas Destanı**…, s.20.
[672] Tufan Gündüz, **Anadolu Türkmen Aşiretleri Bozulus Türkmenleri 1540-1640**, Ankara 1997, s.116.
[673] İnan, **a.g.e.**, s.72.
[674] Yusupov, **a.g.e.**, s.180.
[675] Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.274.
[676] Genç, **a.g.e.**, s.155.
[677] Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.37; Orhan F. Köprülü, "Çavuş", **İA**, C.8, İstanbul 1993, s.236.
[678] İnan, **a.g.e.**, s.26.
[679] Genç, **a.g.e.**, s.151.

eski olduğunu söyleyebiliriz.[680] Yusupov'un anlatısında sadece bir yerde Manas'ın çoralarından Sırgak hakkında "Kılavuz Sırgak"[681] ifadesi geçer. Orduların yol bilmesi ve bu yolda giderken geçilecek yerlerin kontrol edilmesi çok mühimdi. Selçuklu orduların menzil teşkilatı ordunun geçeceği yolları düzenler ve iaşeyi kontrol ederdi.[682] Herhalde Sırgak isimli çoranın da vazifesine izafeten bu sıfat verilmişti. Yusupov'un rivayetinin büyük sefer kısmında ordu yolunu kaybeder. Bunun üzerine "bunca insan arasında yol bilen biri yok muydu? Yol bilmeden orda mı yönetilir"[683] diye Coloy'un askerbaşına soru sorulmaktaydı. Bu yüzden kılavuzluk muhakkak önemli işler arasında görülmekteydi.

Bu görevlilerden sonuncusu ise Uşaklardır. Destandaki cümlelerden bu kimselerin çoralar arasından çıktığını anlıyoruz. Mesela: "Sen kendine yakışan uşakları hizmetine al. Onlar her işte senin yanında olsun" denilerek Manas'ın yanına uşaklar almasından söz edilmiştir.[684] Görevlilerden çoğunluğu Manas'ın çoralarıydı. Fakat çoraların da kendilerine bağlı hademeleri vardır.[685] Bunun haricinde Manas'ın zırhını giydiren bir kişidende haberdarız.[686] Destanda ayrıntı verilmese de Manas'ın emirlerinin uşaklar tarafından uygulandığı izlenimini çıkıyor. Bunlar herhalde Selçuklu devletindeki vuşakların yaptığı görevleri kapsayan işlerden sorumluydu. [687] Bu uşaklardan Dede Korkut Kitabı'nda da bahsedilmekteydi. Dirse Han'ın oğlu'nun meydanda "üç ordu uşağı" ile oynamasın ilginçtir.[688]

[680] Ergin, **Orhun Âbideleri**…, s.103.
[681] Yusupov, **a.g.e.**, s.152.
[682] Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.56.
[683] Yusupov, **a.g.e.**, s.48.
[684] Yusupov, **a.g.e.**, s.53.
[685] Yusupov, **a.g.e.**, s.64.
[686] Yusupov, **a.g.e.**, s.159.
[687] Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.38.
[688] Ergin, **Dede Korkut Kitabı I**…, s.81.

2. Ordu ve Teşkilatlanma

Manas'ın ordusu tam manasıyla konar-göçer tarzda teşkilanmıştı. Savaşlarını, barışlarını göç zamanlarına göre ayarlayan, doğa şartlarına sıkı sıkıya bağlı kalan ayrıca eski Türk ordularındaki gibi ücresiz erlerden oluşan bir orduydu. Bu ordularda görev alarak hayatlarını vermek şerefli bir vazifeden ibaretti. Zira Manas ve yiğitlerinden bir bölümde bahsedilirken "Beyaz zırh giyen, ölümü hiç düşünmeyen, savaş taktiğini iyi bilen"[689] yiğitler denmektedir. S.Koca, Türk ordularından bahsederken "şahsını, ailesini ve malını korumak isteyen herkes asker olarak yetşimek zorundaydı" diyerek Manas'ın askeri teşkilatınında kısmi bir tanıtımını yapar.[690] Manas'ın ordusu ordu-millet anlayışına uygundu. Ayrıca bu ordu daimiydi. Yani savaş zamanı geldiğinde tüm boy askerleri Manas'ın yönetiminde birleşir ve seferlere katılırdı. Klasik bir Türk ordu özelliği olması bakımdan bunların tamamı süvariydi. Ordunun daimi, ücretsiz ve süvari olması Kök Türk ve Hunlardan kalma vasıflardı.[691] Bu açıdan Manas'ın ordusu, Mo-tun'nun ve Bilge Kağan'ın ordusuna benzerdi.

2.1 Ordu Komutanı

Türk Devletinde ordunun sevk ve idaresini ele alan en büyük yetkili muhakkak ki hükümdarlardı.[692] Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'in aşiret güçlerine komuta eden kişiler olmasını bu anlamda Manas'ın ordu şemasına benzetebiliyoruz.[693] Fakat en nihayetinde

[689] Yusupov, **a.g.e.**, s.182.
[690] Koca, **a.g.e.**, s.87.
[691] Gömeç, **Kök Türk Tarihi**…, s.103.
[692] Koca, **a.g.e.**, s.88.
[693] Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.52.

her orduda günümüzdeki Genelkurmay başkanı yerinde bulunan en üst rütbeli subayın da olduğu açıktır. Bu görevli Kök Türklerde Sü-başılar[694], Büyük Selçuklu Devletinde Emîri Sipehsalar,[695]Anadolu Selçuklularında Melik'ül Ümerâ[696] , İlhanlılarda Beylerbeyi[697]idi. Ordu komutanına dair pek çok örnek var ise de Kök Türklerdeki Sü-başı, Manas Destanı'ndaki ordu şemasına daha uygundur.

Manas'ın ordusunu her daim kumanda eden, Çin'den Manas'ın yanına katılan ve destan içerisinde öz kardeşi kabul edilen Almanbet ordu komutanı idi. Radloff varyantında Almanbet'in ordu komutanı olduğunu anlayabiliriz. Manas öldükten sonra babası Cakıp Han avul yapısının şemasını çıkartarak:

" İki kayış bir dizgini

İhtiyar Bakay'a veriniz.

Çok söyleyen nasihati

Acu bay'a veriniz.

Atlanıp düşmana vardığında

(İki kayış bir dizgini)Almanbet'e veriniz" demiştir.[698]

Görüldüğü gibi atlanıp düşmana gidildiğinde yani savaş zamanlarında orduyu yönetmesi gereken kişi Almanbet'tir. Başka bir yerde ise Manas'ın oturma düzeninde sol yanındaki komutanlardan bahsedilirken bunlara Almanbet'in baş olduğu söyleniyordu.[699] Almanbet ise bu görevi babasının sarayındayken vakıftı. Babası yaşlanınca kendisine beylik vererek, komutanlık vazifesine atadığını Yusupov'un varyantında görüyoruz:

[694] Gömeç, **a.g.e.**, s.103.
[695] Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.55.
[696] Erkan Göksu, **Türkiye Selçuklularında Ordu**, Ankara 2010, s.253.
[697] Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.55.
[698] Yıldız, **a.g.e.**, s.654.
[699] Yusupov, **a.g.e.**, s.179.

"Oğlum, on altı yaşına girdin. Gök sana akıl, güç ve hayat verdi. Ben yaşlandım, sen yolumu devam ettir. Gözüm açıkken nasihatımı söyleyeyim. Ordu komutanlığını eline al! Saygılı Almanbet babasının sözünü iki etmeden beyliğe oturdu".[700]

Almanbet'in ordu komutanı olması sadece bahadırlık vasıflarının yüksek olmasına değil onun bilgili yetişen biri olmasıyla alakalıydı. Çünkü kendisi savaş eğitimi almış gözüken tek karakterdi. Onun bu eğitiminden bahsedilirken; "iki yıl Köykap'ın civarında bulunan Celpiniş'teki doksan pınarın gözündeki yetmiş katlı mağarada yatan ejderhadan yay kullanmayı, taktiği, harp ilmini okuduğunu"[701] öğreniyoruz. Harp ilmi bilmesi herhalde başkumandan olması için önde gelen özelliklerdendi. Bu bilgiler yinede Almanbet'e has olduğu için başkumandanlığın veya subayların yetiştirildiği özel bir kurumun olmadığı kesindir. Çünkü Kırgızlarda yapılan bahadırlıklar onların boy teşkilatındaki yerini belirlediğini biliyoruz.[702] Osman Bey dönemi aşiret orduları da başarılı gazileri ödüllendirerek onları onluk sistemin içerisine dâhil ediyorlardı.[703] Bu açıdan Almanbet'in harp ilmi bilmesi ve benzeri durumlar şüpheli durmaktadır. Destanın diğer kısmında Manas'ın eğitmeni Oşpur isimli bilge bir kimse gösteriliyor. Kendisi Manasa yayın nasıl yapılacağını, nasıl çekileceğini, mızrak yapmanın sırrını, kılıç yapmanın sırrını, at yarışını, bir değnekle nasıl otuz kişi ile dövüşüleceğini öğretiyor.[704] Radloff'ta ise bu görev Bakay'a verilmişti. Bakay'ın görevi; bilmediğini bildirme, görmediğini gördürme, at binme gibi şeylerdi.[705] Bu açıdan baktığımızda ak kemik mensubu gösterilen Manas ve Almanbet harp ilimlerine dair eğitimler almaktaydı. Diğer karakterler de eğitim alarak bir yola intisap etmek yoktur. Ayrıca tarihi kayıtlarda Bilge

[700] Bu satırlar düşman gösterilen Çin ordusunu anlatsada, destanı oluşturan Manasçılar Kırgız ordularından başka askeri birlik görmediklerini söyleyebiliriz. Bu yüzden düşman olarak anlatan kavimler dahi Kırgız dünya görüşünün ve Türklüğün bir parçasıdır. Bakınız. Yusupov,**a.g.e.**,s.119.
[701] Yusupova, **a.g.e.**, s.119.
[702] N.A.Aristov, **Türk Halklarının Etnik Yapısı**, İstanbul 2014, s.306.
[703] Uyar-Erickson, **a.g.e.**, s.31.
[704] Yusupov, **a.g.e.**, s.28.
[705] Yıldız, **a.g.e.**, s.540.

Kağan ve Bilge Tonyukuk da ordularının birer komutanıydı. Onların üstün komutan meziyetlerini düşünecek olursak Manas ve Almanbet'in de bu meziyetlere sahip bilge kimseler olduğunu öne de sürebiliriz.

Destanın devam kısmında Almanbet başkumandanlığı hakkında daha ayrıntılı bilgiler görüyoruz: "Güneş ile ay ışığının ulaştığı bütün bölgelerin askeri birlikleri senin idarendedir. Orduyu ejder gibi heybetli, arslan gibi güçlü olan senin gibi bahadır yönettiği için artık gönlüm huzur buldu. Esen Han, Almanbet'e han sarayından yer tahsis edip dinlenmesi ve askerini sayması için altı gün izin verdi. Almanbet Çin ordu komutanı sıfatıyla muhtelif yerlerdeki askeri birlikleri, onların koşu ve ahvallerini kontrol etti."[706]

Burada Almanbet, tüm Çin ordularına komutan tayin edilir ve ilk görevinede ordu birliklerini kontrol etmekle başlamaktaydı. Osmanlı Devleti'nde de buna benzer bir sistemi vardı. Beyliği ilk döneminde komutanlara verilen "yurtluk" isimli bölgeler bu komutanların sıklıkla denetlediği asker yetiştirme sahalarıydı.[707]

Almanbet'in görevi aktif şekilde uyguladığına dair başka bilgilerde vardır. Büyük sefer kısmında Almanbet orduya han tayin edilir ve kendine bir mühür verilir. Almanbet bu görevi yerine getirirken sağ yanında doksan hizmetçi, sol yanına ise altmış muhafız alarak orduyu kontrol ediyordu. Ayrıca yanındaki görevlilere ordu sayımları yaptırıyor,[708]askerleri de deftere kaydediyordu.[709] Bu defterin ayrıntıları verilmemişse de DLT'de geçen ay bitiği defterleri gibi olduğu kesinidir.[710] Diğer yandan M.Ö.169'da bir Hun veziri halkın ve hayvanların sayımının kaydını deftere tutmaya başladığına dair bilgiler de[711] Türklerin bu defterlere eskiden beri vakıf olduğunu gösterir. Kırgızlar siyasi tarihlerinde büyük askeri başarılara imza atmamışlardır. Ancak sahip oldukları askeri

[706] Yusupov, **a.g.e.**, s.120.
[707] Uyar-Erickson, **a.g.e.**, s.30.
[708] Yusupov, **a.g.e.**, s.212.
[709] Yusupov, **a.g.e.**, s.235.
[710] Kagarlı Mahmud, **a.g.e.**, C:I,s.40.
[711] Ögel, **a.g.e.**, s.123.

kültüre ait detaylar, onları Hun, Kök Türk ve Karahanlı askeri geleneğinin devamı olduğunu göstermektedir.

Türk destanlarında da başkumandanlık önemli bir vazifeydi. Bu görevin ehemmiyetine bir destanda: "Kazak askerinde komutan yok, komutansız birlikte güç yok"[712] deniyordu. Yine Kazakların bazı destanlarında Kalmuk ordu komutanlarından bahsedilirken "kolbaşı" denmekteydi.[713] Köroğlu Destan'ında ise bu kolbaşılar on bin kişiye atanan kimseler için söyleniyor.[714] Kol kelimesi Manas Destanı'nda da ordu anlamında kullanılıyor. İlhanlı ordusunda bu isme benzer bir görevli şekli kol beyi idi.[715] Bu kol beyleri başkumandan, beyleribeyinin altındaki üç görevliden ibaretti. Bunlar özel mıntıkalarda bulunurdu ve diğer yandan Kazak destanlarında askere komuta etmek "eskeri biylemek" demekti.[716] Herhalde her beyin aynı zamanda komutan olmasından ileri gelen bir söz olsa gerek. Zira R.Genç, Sü-başlarından bahsederken bunun bey manasına geldiğini belirtmiştir.[717] Oğuz Kağan Destanı'nda ise Suvar isimli bir sü-başından bahsedilmesi de ilginç bir hatıradır.[718] Ayrıca tarihi kayıtlar ise Oğuz Yabgu Devletinin sübaşıları olan Dukak ve Selçuk Beyler de güçleri ve görevleri bakımından Almanbet'e bir mukayese kaynağı olabilir.[719] Kazakların meşhur destanı Kırım'ın Kırk Batırı'nda ise okla vurulan kolbaşının orduyu bozguna uğrattığına dair bir bahis geçiyor.[720]

[712] Karaca, **a.g.e.**, s.19.
[713] Karaca, **a.g.e.**, s.17.
[714] Arıkan, **a.g.e.**, s.237.
[715] Unzunçarşılı, **a.g.e.**, s.222.
[716] Karaca, **a.g.e.**, s.51.
[717] Genç, **a.g.e.**, s.219.
[718] Gömeç, **a.g.e.**, s. 124.
[719] Faruk Sümer, **a.g.m.**, s..327..
[720] Türkmen vd,**a.g.e.**,s.49.

Orduları ayakta tutan kişilerin ordu komutanları olduğu biliniyor ve büyük saygı uyandırıyordu. Manas'ın başkumandanı Almanbet ise Türk tarihi kayıtları ve diğer destan vesikalarına uygun komutan profili çizmekteydi.

3.Orduyu Meydana Getiren Unsurlar

3.1 Kırk Çora ve Avul Nöbetçileri

Manas'ın ordusunun temeli kırk çorasına dayanmaktadır. Bunlar Manas'ın obasındaki teşkilat işlerini idare eden temel kişilerdi. Hepside askeri hiyerarşi de birer göreve sahipti.[721] Ordu da doğal olarak bu yiğitlerin etrafında odaklanıyordu. Manas bu yiğitlerle atlanıyor ve bu yiğitler yine Manas'ın ölümünde ve dirilmesinde yanında toplarlanıyorlardı.[722] Ögel bu kırk yiğidi Çingiz'in dört köpeğine benzetmekteydi. [723] Tarihte bu gibi yiğitler olmasa da hükümdarın etrafında yönetici konumunda olan belirli bir zümre vardı. Destanlar da kırk, seksen, üç yüz gibi sayılarla anılan kabinesini görüyoruz. Mesela Dede Korkut Kitabı'nda hem kırk [724] hem de üç yüz yiğit [725] yapısı vardı. Dede Kokut'taki Kazan Bey'in yiğitleri avlarda ve düşmana giderken hep yanında olurdu. Bu yiğitlerden "Kırk ala gözlü yigid"[726] diye bahsedilir. Diğer yandan Karakalpak Destanı'nın baş karakteri olan Gülayım'ın da sağ ve solunda hizmet eden kırk kızı vardı.[727] İnan'a göre tüm bu kırklı sayılardan oluşan üst zümre, eski dönemlere ait

[721] Türkdoğan, **a.g.e.**, s.487.
[722] Yıldız, **a.g.e.**, s.672.
[723] Ögel, **Türk Mitolojisi**…, s.541.
[724] Ergin, **Dede Korkut Kitabı I**…, s.13.
[725] Ergin, **a.g.e.**, s.10.
[726] Ergin, **a.g.e.**, s.157.
[727] Uygur, **a.g.e.**, s.63.

boyların başındaki alpleri temsil ediyordu.[728] Herhalükarda bunlar ne kadar eski olursa olsun sonraki dönemlerde yönetim çevresinde toplanan yardımcıları simgelediğini söyleyebiliyoruz. Diğer taraftan Manas'ın ordusunun oluşturanlardan kimselerden bir kısmı nöbetçileridi. Bunlara "albars kılıçlı altı bin asker" deniyor.[729] Bunlar Manas'ın avulunu korur ve daima çevresinde olurdu. İlhanlılarda ise bu görevi kapıcılar yapardı.[730] Kök Türklerde bunlara "Börü" denmekteydi. Bunlar kağan'ın muhafızlarıydı. Soylu beylerin, komutanların hatta vassalların dahi çocukları bunlara dâhil olurdu.[731] Manas'ın kırk çorası da bu börülerden farklı değildi. Çünkü han oğlu olan Almanbet veya Aydar Han'ın oğlu Er Kökçö dahi bu muhafız birliğinde görev yapmıştır. Ayrıca bir harp akademisi gibi bu erlere eğitim verilidiğini de görüyoruz. Kazak destanlarında Köroğlu'da kendi kırk yiğidine "kılıç hücumu" öğretti. Buna benzer olarak Karakalpak Destanı'ndaki kırk kız de hem başlarındaki Gülayım'ı korurdu. Buna mukabil Gülayım da onlara "erkekçe giyinmeyi", "dörde ayrılıp, onarlı savaşmayı", "yiğitlik yapmayı" öğretiyordu.[732] Ayrıca Kırgız tarihinde malumatında ise hükümdarları hizmet eden ve onu koruyan bir takım görevlilerden bahsedilir. Bunların sayısı yüz elliyi bulabiliyordu. [733] Tüm bu askeri faaliyetler Kök Türklerden Manas'a kadar gelen bir muhafız alayı anlayışının olduğuna kanıttır.

3.2 Bağlı Hanlık Askerleri

[728] İnan, **Makaleler ve İncelemeler**…, s.238.
[729] Yusupov, **a.g.e.**, s.203.
[730] Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.188.
[731] Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı**…, s.360.
[732] Uygur, **a.g.e.**, s.44-46.
[733] V.Butanayev-İ.Butanayev, **Yenisey Kırgızları (Folklor ve Tarihi)**, İstanbul 2007, s.167.

Bunların varlığından Yusupov'un anlatısında bahsedilen ve Büyük sefere katılmak istemeyen altı han vesilesiyle haberdar oluyoruz. Zira bu altı han orduya katılmak istemez ve Manas'ın Çin seferinde ölmesini istemektedir ki bundan anlaşılan sefer zamanlarında Manas'a bağlı daha küçük hanlıklar, tüm aşiret ve avul kuvvetiyle orduya iştirak ediyordu.[734] İnan'ın neşrinde ise kırk çoraya dâhil olmayıp başka boylarda beylik yapan bazı beylerin isimlerini sefer sırasında şöyle sıralanıyor; "Aydar Han oğlu Er Gökçe, Er Ümbet, Argın boyundan Kara Koca, Kıpçak Alplerinden Ürbü, Canadil oymağından Canay Alp bulunuyordu."[735] Bu bağlı beyler kendi illerini de yanlarında getirdiklerini düşünebiliriz. Dede Korkut Hikâyelerinden Salur Kazan'nın evinin yağmalanmasında Salur Kazan'nın yanında; "Kardeşi Kara Küne, Bayındır Han'ın düşmanını bastıran Şir Şemseddin, Bayburt Hisarından uçan Beyrek, Kazan'a keşiş diyen Yigenek, saymakla tükenmez, hasılı bütün Oğuz beyleri"[736] görülüyor.

Manas'ın kullandığı sistem eski askeri düzenlere çok benziyor. Mesela Hunlarda savaş kurultayına ve toylara gelmeyen bağlı beyler doğrudan isyan etmiş sayılıyordu. Buradan anlaşılacağı üzere savaşa giderken yapılan kurultayda dâhil olmak üzere tüm devlet meclisleri bağlı beylere zorunluydu.[737] Manas'ın Pekin seferine karşı olan beylerde savaş kurultayına iştirak etmeyerek Manas ile bağlarını koparmaları buna örnektir.[738]

Bunun haricinde orduya asker kaynağı olacak kimseler gözükmemekteydi. XIX. yüzyıl ve önceside Kırgızların Sayak boylarında bu teşkilatanma benzer şekilde vardı. Özellikle

[734] Yusupov, **a.g.e.**, s.205.
[735] İnan, Manas Destanı…, s.26.
[736] Ergin, **a.g.e.**, s.6
[737] Ögel , **a.g.e.**, s.74
[738] Yusupov, **a.g.e.**, s. 205.

göç sırasında başlarına bir bey atarlar ve bu beyin emirleri dâhilinde göçlerini gerçekleştirirlerdi.[739] Bunun dışında Kırgız tarihinde benzer vesikalar bulunmamaktadır.

4. Savaştan Öncesi ve Savaş Sırasında Ordu

Manas Destanı'nda eski Türklerdeki ordu-millet anlayışı tarzında yaşlılar ve çocuklar dışında bütün erkekler ordunun doğal üyesiydi. Bu yüzden göçerlerin hemen her yönetimsel faaliyetleri kalabalık bir kitle ile gerçekleşir. Yani savaşa yahut göçe kalkan göçer kitlesinin uzaktan görünüşü genelde bir ordunun dış görünümünü yansıtırdı. Destanın bir yerinde geçen "ordu gibi yürüyen göç kafilesi" [740] tabiri herhalde bu düşünceden ortaya çıkmıştır. Manas'ın ordusunda kullanılan artçı ve keşif birlikleri aynı şekilde göç sırasında da kullanılırdı. Bu ise ordu-millet anlayışının doğal bir neticesidir.

Manas Destanı'nda savaş öncesi baktığımız da evvela sefere yönelik hazırlık süreci yaşandığını görüyoruz. Destanda Manas o zaman düşman olan Almanbet'in kendi üzerine doğru büyük bir ordu ile geldiği öğrenince savunmaya geçer ve bu hazırlıklardan ayrıntılı şöyle bahsedilir.

Aziz Han'ın balası,
Kaplan doğan Almanbet
Yönünü bize doğru çevirmiş,
İl gibi geliyor,
Düşman gibi geliyor,
Kambar Boz'un sürüsünden,
İkisini yedekleyip geliniz!
Bu atakem Cakıp Bay'ın
On iki kulaç ak çeleğini
Bağlatıverip alınız!

[739] İsakov, **a.g.e.**, s.105.
[740] Yıldız, **a.g.e.**, s.542.

Tırnağı aşınmamış atı,
Götürüp koyuverelim!
Altmış kulunu öldürüp,
Beslediğimiz Tay Buurul,
Yanımızda beraber götürelim,
Kara Dağ'a orda dikerse bilin!
İlerisinde durursa bekleyin
Kara giyimli halktan
At yedekleyelim,
İyilik söz olursa
Âdetini kılarız,
Kötülük söz olursa ,
Âdetini kılarız."

[741]

Destanda Manas'ın da yedeklenmek üzere atları olduğu görülüyor ve her askerin yanında tekrar kullanmak üzere bir at tutması söz konusudur. Yusupov'un anlatısında da at yedekleme görülür.[742] Dede Korkut Hikâyelerinin kahramanlarından olan Korkut Ata da yiğitler gibi kovalamaca olma ihtimaline karşın at yedeklemektedir.[743] Bunun gibi Tonyukuk Yazıtında Kırgız seferine çıkarken Kök Türk ordusu yanlarına yedek at götürmüştür.[744] Kaynaklara baktığımızda Karahanlı hükümdarı da "Koş At" isimli bir hayvanı yedeğine alıyordu.[745] Mesela atlardaki tırnak bozulmaları onların yürüyüşünü ciddi şekilde etkilemekte ve savaşın seyrinde ise zaafiyete sebebiyet vermekteydi. Yine savaşa çıkılmadan önce atlar nallanır ve asker disipline alıştırılırdı.[746]

[741] Yıldız, **a.g.e.**, s.582-583
[742] Yusupov, **a.g.e.**, s.208
[743] Ergin, **a.g.e.**, s.8
[744] Ergin, **Orhun Âbideleri**…, s.105.
[745] Genç, **a.g.e.**, s.206.
[746] Yusupov, **a.g.e.**, s.105.

Ordunun başlangıç için keşif faaliyetleri de önemliydi. Radloff varyantının daha önceki kısımlarında "Haberciyi yakalayalım! Dilinden dil soralım"[747] denilmesi buna işaretti. Bu son derece eski bir Türk taktiğidir. Orkun Yazıtlarında ise "kelir erser kür ökülülür, kelmez erser tılıg sabıg alı olur dedi"[748] deniyordu. Bu sözlerin hepsinin aynı askeri kültürün parçası olduğu açıktır. Düşmana ait keşif kollarından veya düşmana fark edilmeden hakkında bilgi edinme bu şekilde uygulanmaktaydı. Eski Türk ordularında bu görevlilere "yelme" deniyordu. Savaşa girmeden önce bunlar salınarak baskın tehlikesi bertaraf ediliyordu.[749] DLT'de ise gece düşman basan askerlerede akınçu diye bahsedilmekteydi.[750] Manas'ın da sahip olduğu akıncı çoraları vardı. Bunlardan destanda "Gece tilkinin izini yanılmayan Türsün Taylak Şuut'um, karanlıkta karsağın izini yanılmayan Kaman, Caynur, Şuut'um" diye söz ediliyordu.[751] Bunların gece iz süren yiğitler olduğunu da özellikle belirtilmişti. Orkun Kitabelerinde de " keşifçileri ve nöbet işini çok iyi tertip et, baskın yaptırma"[752] deniliyordu. Yine Orkun Kitabelerinde Kırgız seferinden bahsedilirken "Kırgız'ı uykuda bastık. Uykusunu mızrak ile açtık"[753] sözleriyle baskınların şiddetine vurgu yapılmaktaydı.

Destanın devam eden kısmında Almanbet'in Talas'a gelişine dair bilgilerde veriliyordu.[754] Bu kısımda Almanbet'in konakladığı ve hareket ettiği bölgeler sayılarak Manas'a keşif bilgileri verilmekteydi. Destanın başka bir yerinde Almanbet komutanlığında beş çoraya bir tepe üzerinde keşif faaliyeti verildiğini öğreniyoruz.[755] Yusupov'un anlatısında ise iki çora Kalmuk ve Çin taraflarına keşif yapmaya gönderilir,

[747] Yıldız, **a.g.e.**, s.543.
[748] "Gelirse hile toparlanır, gelmezse haberciyi, sözü alarak otur dedi" Bakınız. Ergin, **Orhun Âbideleri**…,s.107.
[749] Koca, **a.g.e.**, s.89.
[750] Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e.**, c:III,s.134.
[751] Yıldız, **a.g.e.**, s.686.
[752] Ergin, **a.g.e.**, s..107.
[753] Ergin, **a.g.e.**, s.105.
[754] Yıldız, **a.g.e.**, s.584.
[755] Yıldız, **a.g.e.**, s.749.

tepelere ise nöbetçiler konuluyordu.[756] Yine büyük sefer kısmında Pekin'e giden ordu yolda mola verince keşifçilerin salındığı belirtliyor.[757] Başka bir kısımda ise Akun Han'ın ülkesinden bilgi toplanmak için dil bilen adamlar gönderilmesi ve düşmanın hareketinin öğrenilmesinden söz edilmiştir.[758] Bu keşiflerden ise her zaman Almanbet sorumlu tutuluyordu. Defalarca bahsedilen bu keşif kolları yıldırma ve yıpratma amacıyla gönderiliyordu. Düşmanın sürekli karşılaştığı bu durum gözlerini korkutuyordu.[759]

Manas Destan'ında ordunun yol alması sırasında yasavullar düzeni koruyordu. Yasavul, İlhanlı askeri teşkilatında sefer sırasında ve kurultaylarda askerin düzenini sağlayan görevliye deniyordu. Radloff varyantında Almanbet ile Sırgak'ın yasavul olmasına dair bahis herhalde onların böyle birer görevi olduğu içindir. Çünkü bunlar yasavul olduktan sonra Manas'ın ordusu ile beraber herkesi aş törenine sürüyorlardı.[760]İlhanlılarda yasavullar savaş zamanında askerin savaştan geri dönmesini engellemekle de görevliydi.[761]

Savaş öncesinde ve muhtelif zamanlarda sürek avları yapılması ise yaygın bir savaşa hazırlık geleneğidir. Yusupov'un anlatısında göç ardından askerlerin paslanmaması için ava çıkıldığını: "yiğitlerim, eğlenin! Kılıçlar paslandı! Oklar körleşti. Kaplan, pars, geyik, kuş atıp yay çekip at üzerinde oynaşıp savaş için alıştırma yapın!" cümlesinden öğreniyoruz.[762]

Bir diğer yerde ise "Kılıcınız paslandı! Tazınızı yağ bastı. At semirtip doldu, atlanatacak zaman oldu. İyisi ava çıkalım!" denmektedir.[763] Burda atların semirdiği ve kıştan çıktıktan sonra eylül ayında seferlere, hazır olmasına da bir atıf olduğunu görebiliriz.

[756] Yusupov, **a.g.e.**, s.57.
[757] Yusupov, **a.g.e.**, s.215.
[758] Yusupov, **a.g.e.**, s.79.
[759] Koca, **a.g.e.**, s.100.
[760] Yıldız, **a.g.e.**, s.689.
[761] Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.229.
[762] Yusupov, **a.g.e.**, s.104.
[763] Yusupov, **a.g.e.**, s.134.

Hunlar da atların semirdiği ve Çin'deki tarım mahsullerinin alındığı eylül ayında tıpkı Manas gibi yağma seferlerine çıkıyordu.[764]Radloff varyantında Manas'ın ava çıkmasına dair:

"Ak tayganı yedekleyip,

Ak çumkarı böpüleyip,

Ben sefere çıkmışım." diye geçen satırlar vardı.[765]

Görüldüğü gibi av için tazılar ve kuşlar kullanılıyordu. Anadolu Selçuklu, Gazneli ve Harezmşahlarda Emîri Şikâr, Timurlularda barsciyân,[766] isimli görevliler bu av kuşları ve tazılarını kontrol ederdi. Meşhur Vezir Sadüddin Köpek'te bu görevi yapmaktaydı.[767] Harzemşahlar sultanı Celaleddin Megüberti'in savaş kararı aldıktan sonra ava çıktığına dair kayıtlar mevcuttur.[768]

Destanlarda gördüğümüz savaş öncesi hazırlıklardan birisi de at kuyruğu bağlamaktır. Eski bir Türk geleneği olan bu âdeti Radloff varyantında şöyle görüyoruz:

"Kaplan doğan Er Manas'ın

Hiddeti yaman geldi, diyor,

At kuyruğunu bağladı, altı kapılı geniş Kokan'ı dolaşıp sürüp yağmaladı, diyor"[769]

Bir diğer anlatı ise Manas'ın babası Cakıp kız isterken gerçekleşir. Manas'ın dünürü sürekli savaşmasına binaen kurduğu cümle savaşmakla at kuyruğu bağlamanın eş anlamlı olduğunu anlatıyor;

[764] Ögel, **a.g.e.**, s.77.
[765] Yıldız, **a.g.e.**, s.580.
[766] Abdülkadir Özcan, "Şikâr Ağaları", **İA**, C.39, İstanbul 2010, s.161-162.
[767] Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.82.
[768] Salim Koca, **Selçuklular'da Ordu ve Askeri Kültür**, Ankara 2005, s.185.
[769] Yıldız, **a.g.e.**, s.701.

“Senin bu Manas

Çok, düşman ardında koşucu değil mi?

Ak Kula’nın kuyruğunu bağlar, diyor,”[770]

Kazak destanlarında ise yiğitler düşmanı görünce atlarının kuyruklarını örüyorlardı:

“ Gözcü, düşmanı görmüş,

At kuyruğunu örmüş,”

“Karavıl javdı köripti,

At kuyruğun öripti,”[771]

Önemli Kazak destanlarından Kırım’ın Kırk Batırı’nda da bu figür savaş öncesinde görebiliyoruz:

“ Ak mızrağımı eline alarak,

Söyledi bunu bahadır heycanlanarak,

Oturmayayım oyalanıp,

Saldırayım düşmana hareketlenip

Bindiği kulaca atın

Yelesini, kuyruğunu örer.”[772]

Eski Türk geleneği olan at kuyruğunu bağlamak ya da örmek destanlarda olduğu gibi tarihte de örneği vardır. Mesela Sultan Alp Arslan savaşa girmeden önce atının kuyruğunu askerleri ile birliklte bağlıyordu. At kuyruğu bağlamak ve kesmek işine atı

[770] Yıldız, **a.g.e.**, s.621.
[771] Karaca, **Kazak Destanları 3**…, s.21.
[772] Murin Jırav Sengirbayev, **Kazak Destanları 4-Kırım’ın Kırk Batırı**, Akt. Fikret Türkmen, Metin Arıkan, Ankara 2007, s.102

dullamakta deniyordu. [773] Dede Korkut'ta Beyrek'in öldüğü sırada " Ağ boz atımını kuyruğını kesün, ağ çıkarup kara geyün"[774] denmekteydi. Eri ölen at, erin karısı gibi dul kalmaktaydı. Bu durum ise atın kuyruğunun kesilmesiyle gösteriliyordu. Sultan Tuğrul öldüğünde cenazesine getirilen atlarının kuyruğunun kesilmiş olması çarpıcı bir örnekti.[775] Bir diğer örnek ise Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim'in ağabeyi Ahmet Bey'in oğlu Süleyman Bey'in cenaze merasiminde karşımıza çıkıyor. Bu törende at kuyrukları kesilerek tabutun üzerine konmuştur. Sümer'e göre bu anlatılar, kadim Hun adetlerinin Anadolu'ya gelmesinden başka bir şey değildir.[776] Bu durum da Manas ve yiğitlerinin de bu gelenekleri sürdürmesi gayet açık şekilde anlaşılıyor.

Savaş'tan hemen önce yapılan geleneklerden birisi de er dilemek denilen bir gelenektir. Mesela Manas, Er Kökçö ile ordular arası savaştan hemen önce bu geleneği gerçekleştiriyordu.[777] Dede Korkut Kitabı'nda ise Kazan Bey, Şökli Melik'e karşı er diler. Bu olay için seçtiği Beyrek'i, Dülek Evren'i, Alp Rüstem'i birebir vuruşmaya gönderiyordu.[778] Köroğlu'nun Kazak anlatmalarında ise iki ordu karşılaştığında: "iki tarafta davul çalıp beklemekte, teke tek şimdi savaş açmalı"[779] denmektedir. Destanın ilerleyen kısmında ise Köroğlu, Ahmet Bey ve başkaca beyleri bu vuruşmalara gönderiyordu. Başka bir Kazak Destan'ıda ise destan kahramanı Alaköbek Batır: "at oynatıp meydana çıkarak ortada durup teke tek dövüşmek için adam çağırdı"[780] deniliyordu. Bunlar muhakkak ki eski Türk askeri ve savaş geleneklerine de uygundur. Tarihte ise buna uygun örneklerden birisi Horasan'da karşılaşan Türkler ile Araplar arasında gerçekleşir. Türk tarafından bir savaşçı meydana çıkar er diler. Araplar da iri

[773] Koca, , **a.g.e.**, s.205.
[774] Ergin, **Dede Korkut Kitabı I**..., s.248.
[775] Fatih Ünal, "Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği", **Bilig**, Sayı.45, s.115
[776] Sümer, **a.g.e.**, s.416.
[777] Yıldız, **a.g.e.**, s.602.
[778] Ergin, **a.g.e.**, s.21.
[779] Arıkan, **a.g.e.**, s.237.
[780] Karaca, **a.g.e.**, s.17.

cüsseli bir savaşçısını meydana çıkartır. İki asker savaşırken birden Türk askeri geri çekilerek kaçmaya başlar ve daha sonra ani bir dönüş ile Arap askerini öldürür. Atını da yedekleyerek geri döner.[781] Başka bir örnek ise Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykubat'ın kardeşi Alaeddin Keykubad'ı Ankara kalesinde kuşattığın da gerçekleşir. Burada ise I. İzzeddin'in hizmetindeki Mübarizeddin İsa ile Alaeddin Keykubad'ın emîr-i candarı Necmeddin Behramşah arasında gerçekleşir. Buradaki er dilemede mızrak, gürz ve kılıçlarla dövüşülüyordu.[782] Başka bir olay ise İslamiyet'in ilk yayıldığı zamanlarda yapılan Hendek gazvesinde görülüyor. Bu gelenek farklı kültürlerde de karşılaştırılabilir bir durumdadır. Kureyşlilerden Amr. B. Abdüved isimli kişi mübareze için İslam ordusunda er diler. Hz. Ali bu mübareze isteğini olumlu karşılar ve karşına çıkar.[783] Hz. Ali bu teke tek girdiği savaştan galip çıkar ve Kureyşliler geri çekilmek zorunda kalır. Mübarezeler savaş öncesinde hem askerlere moral veriyor hem de ordular için birer güç denemesi gerçekleştirmeye fırsat oluyordu.

Savaş başladıktan sonra ise Türklerde "uran" salmak çok yaygın bir gelenektir. Manas Destanı'nda ve diğer destanlarda uranlardan sıkça bahsedilir. Mesela bir savaş sırasında Almanbet'in uran salması şöyle anlatılıyor:

"Manas'ın ervahı ağzına girdi diyor,

Manasça uraan saldı, diyor,

Sayısızı erlerin uraanını

Almanbet batır saldı, diyor,"[784]

[781] Koca, **a.g.e.**, s.206.
[782] Koca, **a.g.e.**, s.207; Bu mübareze de kullanılan silah çeşitliliği bakımından aynısını Köroğlu Destanı'nda görebiliyoruz. Herhalde bu silahları kullanmakta bir gelenek olabilir. Bakınız. Arıkan, **a.g.e.**, s.235-238.
[783] Muhammed Hamidullah, "Hendek Gazvesi", **İA**, C.17, İstanbul 1998, s.195.
[784] Yıldız, **a.g.e.**, s.554.

Destan da uran salmaktan sık bahsedilse de Manasça uran salmanın ayrı bir önemi olduğunu anlıyoruz. Yusupov'un anlatısında bunu kanıtlayacak şekilde: "yedi yüz seksen asker göğü sarsarcasına Manas gibi savaş parolasını haykırarak hücuma geçtiler"[785] denilmesine bakacak olursak savaş uranlarıda herhalde "Manas"tır. Bu uranlar hem düşmanı korkutuyor hemde savaş sırasında birliklere güç veriyordu. Bir Kazak Destanı'nda "Uran otın jagıptı"[786] sözü, buna uran ateşini yakma manasının verildiğini yani, saldırı başlatmak gibi bir anlamı olduğunu gösteriyor. Uran'ın daha eski bir kalıntısı ise Alper Tonga Destanı'nda rastlıyoruz. Destanın bir parçasında erenlerin kurt gibi ulumasını buna örnek sayabiliriz.[787] Çünkü Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz'un hükümdarlık toyun da "Kök böri bolsungıl uran!" diyerek kendi parolalarını belirliyor.[788] Kırım'ın Kırk Batırı'nda ise bu uranlar günümüzdeki şekilde salınıyordu ve "Allah! Allah!" [789] denilmekteydi. Bu da herhalde İslam'ın Türk uranına etkisidir. Çünkü Aristov'a göre boylar eski cesur boy kumandanlarının ismini uran olarak kullanırlardı. Mesela Kanglı beyleri savaşlarda "Bayterek" isimli uranı kullanıyordu.[790] Ögel ise bu uranların bir tür boyların birbirini tanımaya yarayan şifre olduğunu söyler. Yani birlikler zor durumda meşhur uranlarını saldıklarında kendilerine yardım gelirdi.[791]

Her zaman tatbik edilen bir diğer usul ise Karakol uygulamasıydı. Bu sistem de destanlardaki yiğitler karakol salmaktadır. Manas öldükten sonra Cakıp'a denilenler durumu biraz aydınlatıyor;

" Evvelki gibi olma,

Batır Manas öldüğünde

[785] Yusupov, **a.g.e.**, s.39.
[786] Karaca, **a.g.e.**, s.19.
[787] Çobanoğlu, **a.g.e.**, s.121.
[788] Banarlı, **a.g.e.**, s.32.
[789] Türkmen, Arıkan, **a.g.e.**, s.987.
[790] Aristov, **a.g.e.**, s.262.
[791] Ögel, **a.g.e.**, s.62.

Kuvvetine sahip ol!

Karoolı sıkı sal!

İtibarına sahip ol !"[792]

Karakol'u sıkı sal demesine bakılacak olursa bunlar kalıcı birlikler değil daha çok gözetleme birlikleriydi. Fakat bunların sadece belirli yerlere giderek oturmadıkları manasınıda çıkartamayız. Çünkü destanın başka bir kısmında Bok Murun gelen bir ordudan haber almak için, "bu kimin orudusu diye civardaki Karakola sordu" deniyor.[793] Köroğlu'nun Kazak anlatmalarında yine bu karakollardan şu şekilde bahsediliyordu:

"Çevreleyip duran karavıl,

"Böyle birisi geçti, deyip,

İkisi bir ata binmiş gitti deyip,

Soluk soluğa kalıp koşarak

Şağdat'a haber verirler."[794]

Buradan anladığımız kadarıyla da gelen orduları veya acil durumları bu karakollar haberciler göndererek bilgi veriyordu. Dede Korkut Kitabı'nda ise bu olaya açıklık getiren şöyle bir anlatı vardır; Gürcistan'dan her yıl Bayındır Han'a vergi geliyordu. Fakat yeni gelen vergiler akçe yerine at, kılıç ve çomak getirilmişti. Bayındır Han bu malların akçe gibi dağıtlamayacağını düşünür ve üzülür. Dede Korkut ise bir çözüm bulur ve der ki: " Hanım bunun üçünü dahi bir yiğide verelim, Oğuz iline karakol olsun"[795] Buradan anlıyoruz ki bu karakollar gözcülerden ibaretti.

[792] Yıldız, **a.g.e.**, s.668.
[793] Yusupov, **a.g.e.**, s.176.
[794] Arıkan, **a.g.e.**, s.97.
[795] Ergin, **a.g.e.**, s.216.

Karakollar haricinde gözetleme amaçlı kule ya da yüksek yerler kullanılırdı. Radloff varyantında beş çoranın yüksek tepelerde gözcülük yapmasından söz edilirken, Yusupov varyantında da benzer şekilde yüksek yerlerde bu işten sorumlu kimselerden bahsedilir.[796] Göçer Kırgızların bu iş için kule kullanmamaları makul bir düşüncedir. Buna karşın Kazak Destanı'nda çok yüksek, taşlarla örülü gözetleme kuleleri vardı.[797] Orkun Kitabelerinde ise Kargu denilen gözetleme kulelerinin güvenlik ve gözetleme amacıyla kullanılıyordu. Bu kulelerdeki nöbetçiler küzetçi diye anılırdı.[798] Manas Destanı'nda tepelerde bulunan gözetçilere ise "berçi" deniliyordu. [799] Gözetçi ile karakol görevlisi farklı işlerle meşguldü. Fakat görev dağılımlarına dair destanlar bir bilgi bulunamamıştır

5. Savaş Düzeni

Türk orduları savaş sırasında ortama ve duruma göre düzen almaktaydılar. Bu askeri düzene dair destanlarda bazı atıflar vardı. Kökötöy'ün aşına giderken Manas ve yiğitlerinin dizilişi bu örneklerden birisidir; "Gök demirden zırh giyinmiş, üzengi oynatan yiğitler Han Manas'ı ortalarına alıp, ordunun önünde yirmi yay nişancısı, arkasında usta mızrakçılar, sağ ve solunda kılıç ve balta kullanan bahadırlar olduğu halde ilerliyorlardı."[800] Dolayısıyla bu sıralama Orta Çağ ordularında görülen klasik düzenlemeydi. Ordunun merkezinde hükümdar, başkumandan ve muhafız alayı olurdu. Merkezin sağı meymene, sol ise meysere denirdi. Öndeki zırhlı süvarilere talâye, pişdar, mukaddeme, arkada kalan birliklere ise sâka olarak adlandırılmaktaydı.[801] Manas'ın

[796] Yusupov, **a.g.e.**, s.89; Yıldız, **a.g.e.**, s.749.
[797] Türkmen,Arıkan, **a.g.e.**, s.83.
[798] Ergin, **Orhun Âbideleri**…, s.129; Koca, **Türk Kültürünün Temelleri II**…, s.90.
[799] Yıldız, **a.g.e.**, s.749.
[800] Yusupov, **a.g.e.**, s.182.
[801] Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.56; Mustafa Zeki Terzi, "Ordu", **İA**, C.33, İstanbul 2007, s.357.

ordusunun hareketli yapısına bakacak olursa bu sistemde çok farklı sayılmazdı. Mendirman isimli bir başka Kırgız Destanı'nda ise farklı bir düzen vardı. Bu sistem tüfeklerin de dâhil olduğu bir dizilimdi:

" Mıltık atmakta usta avcılar

Dizilerek durdular

Onlar bir sıra oldular

Mızrak atacak bahadırlar

Onlar bir sıra oldular

Dizilerek durdular

Topuzları elinde tam vuracak ustalar,

Düşman saldırsa gözüpekler,

Yine çıktı güçlü olanlar,

Vurmak için avcısı

Atışmak için söz ustası olanlar oldu bir sıra" [802]

Tüfek, mızrak, gürz kullananlar ve gözüpek olanlar şeklinde yapılan bu sıralama tarihi asker sıralamasına tam benzemese de bazı yönleriyle gerçeğe uygundur. Yukarıdaki mısralarda mevzilenerek ateşleme yapıldığına dair hiçbir ipucu bulunmamaktadır. Mevzilerin kazıldığı savaş düzeni ise XIX. yüzyılda bulunan bir yenilikti.[803] Bu yüzden bahsi geçen mısraların XIX yüzyıl öncesine ait olduğu söylenebilir. Askeri düzene bakacak olursak Yeniçerilerdeki ateşeleme sırasına benzemektedir. Yeniçerilerde tüfek

[802] Haz. Abdılcan Akmataliyev-Aynek Caynakova, **Kırgız Destanları 4**, Ankara 2007, s.47; Köroğlu'nun Kazak anlatmalarında ayrıntıya girilmemişse de askerlerin mzırakçı, okçu gibi vasıflarına göre bölüklere ayrılması bu örneğe benzemektedir. Bakınız. Arıkan, **a.g.e.**, s.238.
[803] Uyar-Erickson, **a.g.e.**, s.77.

kullananları iki bölüme ayrılırdı. Bir kısımı ön safta ateşleme yaparken arkada kalan tüfekliler diğer birliklerin arasından ateş ederdi.[804] Gözüpekler diye kastedilen birlikler ise Osmanlıdaki azablara karşılık olabilir. Fakat bu birlikler örtme diye tabir edilen geride kalan birlikleri gizlemek için kullanılması gerekiyordu. Lakin buradaki tabloda örtme birlik kısmı, mıltık kullananlara verilmiş gözüküyor. O yüzden konu hakkında daha açık bilgiler edinene kadar bir şey söylemek yanlış olacaktır.

Bir diğer diziliş ise Çinli Esen Han'a ait gösterilmekteydi: "Sayısız ordunun içinde ateşten çekinmeyen devler, pehlivanlar vardı, bir bölümü süvari, bir bölümü yaya olan, kargı ile silahlanmış askerler, mızrakçılar, kurnaz yaycılar, baltacılar, kementçiler, çok sayıda nişancı, büyücü, yakarışçı olup, yeri sallandırarak geliyorlardı"[805]

Bu ordu dizilişinde ayrıntılı bilgi verilmemişse de yaya ve süvari birliklerinden oluşan bir kısım gruplar görüyoruz. Fakat Manas'ın ordusunun yayalardan oluşmadığını bildiğimiz için bu tarifi yapan Manasçının herhalde başka ordu birliklerinin tesiriyle bu parçalarını oluşturduğunu düşünebiliriz.

6. Rütbeler

Türk destanları rütbe bakımından son derece zengindir. Türk tarihinin en eski ordu biçimlenmesi Mo-tun ile başlamaktaydı. Orduda en düşük birlikler on kişiden oluşuyordu.[806] Hun askeri birliğinin en alt kademesinde ise sü denilen askerlerden oluşuyordu. "Sü uyur düşman uyumaz" sözü de buradan gelmekteydi.[807] Orkun

[804] Uyar-Erickson, **a.g.e.**, s.75.
[805] Yusupov, **a.g.e.**, s.89.
[806] Ögel, **a.g.e.**, s.352.
[807] Koca, **a.g.e.**, s.88.

Kitabelerinde de asker anlamında "sü" kelimesi kullanılmaktaydı.[808] Birlik sisteminde Türkler on kişi, yüz kişi, bin kişi ve on bin kişiden oluşan birliklere sahipti. Bunları sevk eden kişilerse onbaşı, yüzbaşı, binbaşı ve tümenbaşı isimleri veriliyordu.[809] Manas Destanı'nda da bu isimleri görmek mümkündür. Yusupov'un anlatısına göre her rütbeli kendi altındaki tüm askerlerden tek tek sorumluydu. Eğer bir asker bile eksikse bu görevlilere ölüm cezası veriliyordu. Bu anlatı bize Moğolların askerlerin tümenden ayrılmasından dolayı verilen ölüm cezasını anımsatmaktadır.[810] Diğer yandan bahsedilen görevliler ise onbaşı, yüzbaşı, binbaşı ve tümenbaşıydı.[811] Köroğlu'nun Kazak anlatımlarında da buna benzer olarak : "Onluk başı, yüzlük başı binlik başı, her on bini yönetici kolbaşı"[812] deniyor. Pek çok destanda [813] kolbaşı tabiri geçmekte ve hepsinde de başkumandan anlamında kullanılmaktaydı. İlhanlı ordusunda da Kolbeyi ismiyle geçen ve ordu komutanının altında çalışan subaylar vardı.[814] Radloff varyantında ise daha önce belirttiğimiz Başçı isimli kırk çoraya baş olan kişiler mevcuttur. Bunların başkumandanın altındaki bir rütbede olduğunu ve Kök Türklerdeki cabış rütbesine denk geldiğini söylediğimiz için tekrar bahsetmeyeceğiz. Bunun dışında ise Meçin ve Caysan isimli iki görevli sıklıkla geçiyor. Bunların ise sadece Oyrat Hanlığı'ndaki askeri görevlilerin isimleri olduğuna dair bilgiler mevcuttur.[815] Destanda bu görevlilerin ne yaptığına dair bilgi olmadığı için Oyratların, Kırgızlar üzerinde bıraktığı izlerin birer parçası olduklarını söyleyebiliriz. Bu tabirler dışında başkumandanlık anlamında "ordubaşı"[816] ve "askerbaşı" tabirleri de Manas Destanı'nın diğer varyantlarında geçmekteydi. İnan'ın

[808] Ergin, **a.g.e.**, s.69.
[809] Koca, **a.g.e.**, s.88.
[810] Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.230.
[811] Yusupov, **a.g.e.**, s.215.
[812] Arıkan, **a.g.e.**, s.238.
[813] Avez Batır Destanı Bakınız. Türkmen,**a.g.e.**,s.69; Alaköbek Batır Destanı Bakınız.Karaca,**a.g.e.**,s.17; Kırım'ın Kırk Batırı Destanı Bakınız.Türkmen, **a.g.e.**, s.65.
[814] Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.225.
[815] Yıldız, **a.g.e.**, s.913.
[816]Yusupov, **a.g.e.**, s.69.

neşrinde ise "ellibaşılar ve "yüzbaşılar"[817] geçmektedir. Buna yakın tarihte görebildiğimiz tek askeri unvanlar ise Moyun Çor'a bağlı olan beş yüz başıdır.[818] Diğer yandan Kırgız tarihin de ise bulabildiğimiz en eski rütbeler Moğolların bölgeye geldiği esnada ortaya çıkıyor. 1207 yılını takip eden dönemde Cuci Kırgızların isyanlarından dolayı onların tümenbaşlarını ve binbaşılarını yanında götürdüğüne dair olan bilgi bize bunların eski zamandan beri askeri bir teşkilatlanmaya sahip olduğunu söylüyor.[819]

Verdiğimiz bilgiler dâhilinde Manas'ın ordusunun şemasını şu şekilde söyleyebiliriz:

1. Manas-Hükümdar

2. Almanbet-Başkumandan

3. Aksakallılar Meclisi

   3.1. Bakay-Vezir

4. Kırgıl-Başçı

   4.1. Kırk Çora

5. Tümenbaşılar-Kolbaşı

6. Binbaşılar

7. Yüzbaşılar

8. Ellibaşılar

9. Onbaşılar

7. Savaş Aletleri

[817] İnan, **a.g.e.**, s.146-147.
[818] Gömeç, **Kök Türk Tarihi**…, s.104.
[819] Anonim, **Moğolların Gizli Tarihçesi**…, s.205.

Mıltık[820]: Destanda mıltık pek çok yerde geçmekte olup ayrıntıları verilmemektedir. İnan bu silahın isminin Bendeka kelimesinden geldiğini ve bu doğrultuda Türkistan ve Sibirya Türklerine Hint veya İran yoluyla gittiği tahminin de bulunmuştur.[821] Bu silahın Baran ve Kelten diye bahsedilen iki adet türevine dair bilgi bulamadık. Bu silahlardan bahsedilirken on iki adet mermi aldığı bilgisi veriliyor.[822] Yusupov'un anlatısında Çin askerleri de bu silahlardan taşıyordu.[823]

Yay[824]: Destanda pek çok yerde geçiyordu. Ayrıca yay yapma ve kullanmadan da sık sık bahsedilmektedir. Ucuna temren takarak kullanıldığı Yusupov'un varyantında zikredilmektedir.[825]

Ok: Yay ile beraber kullanılıyor. Manas'ta Mo-tun gibi ıslıklı ok kullanmaktadır.[826] Manas'ın bu okları kullanması hem eski Türk adetlerinden hem de destanın oluşma zamanlarında hala bu okların kullanılmasından kaynaklanabilir. Fakat vızıldayan okları M.Ö. 209 yılında sonra Mo-tun'un kullanmaya başladığını biliyoruz.[827] Kazak yiğitleri destanda yanlarında kırk adet taşıyorlardı.[828] Dede Korkutta ise askerlerin yanında seksen adet ok bulunmaktaydı.[829]

Sadak: Okların koyulduğu yer.[830] Kazak destanlarında koromsak denir.[831]

[820] Yıldız, **a.g.e.**, s.678.
[821] İnan, **Makaleler ve İncelemeler**…, s.162.
[822] Yıldız, **a.g.e.**, s.602.
[823] Yusupov, **a.g.e.**, s.53.
[824] Yıldız, **a.g.e.**, s.543.
[825] Yusupov, **a.g.e.**, s.231-232.
[826] Yıldız, **a.g.e.**, s.631.
[827] Koca, **a.g.e.**, s.92.
[828] Avespayeva, Alpisbayeva, Jumandilova, **a.g.e.**, s.48
[829] Ergin, **Dede Korkut Kitabı I**…, s.104.
[830] Yıldız, **a.g.e.**, s.726.
[831] Türkmen, Arıkan, **a.g.e.**, s.45.

Kılıç: Destanda en çok kullanılanılan silahlardan biridir. Genelde "kara pulat"[832] sıfatıyla birlikte geçer. Dede Kokut Kitabı'nda da kılıçların bir kısmından bu sıfatla bahsedilir.[833] Horasan kılıcı destanda makbul olan silahlardandır.[834] Kılıçların kabza siperlerine baldak denir.[835] Tüm varyantlarda kılıçları Manas'ın tarkan diye seslendiği Tökör usta yapmaktadır.[836] Türklerde en çok kullanılan silah çeşidide budur. Genelde alt kısımları tahtadan olurdu.[837] Yusupov varyatında Manas'ın kullandığı bir kılıç zehirlidir.[838] Kırgız arkeolojik buluntularında ise bulunan kılıçlar seksen-doksan cm arası değişmekteydi ve her iki tarafı keskin şekildeydi. Siper kısmı tahtadandır.[839]

Nayza: Türk destanlarında mızrak çoğunlukla bu isimle geçer. Destanda köknar ağacından yapıldığına sıklıkla ithaf vardır.[840] Ucu temrenli olanları kullanılmaktadır.[841] Ayrıca Manas'ın kullandığı mızrak çift dillidir.[842]

Tinte: Hançer demektir. Kanıkey tarafından kullanılmaktaydı.[843] Kök Türk çağı Kırgız buluntularında tek yanı keskin olan hançerler sıklıkla çıkmaktadır.[844] Destandaki silah kültürü buluntulara aykırı değildir.

Kırbaç: Manas'ın on iki kayıştan örülmüş bir kırbacı vardır.[845]

Kaldırak: Kalkandır.[846] Dede Korkut Hikâyelerinde de yiğitlerin kalkanlarından bu isimle bahsedilir.[847]

---

[832] Yıldız, **a.g.e.**, s.552.
[833] Ergin, **a.g.e.**, s.94.
[834] Yıldız, **a.g.e.**, s.669.
[835] Yıldız, **a.g.e.**, s.721.
[836] Yusupov, **a.g.e.**, s.17-18.
[837] Koca, **a.g.e.**, s.94.
[838] Yusupov, **a.g.e.**, s.112.
[839] Bahaeddin Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara 1984, s.220.
[840] Yıldız, **a.g.e.**, s.592.
[841] Yıldız, **a.g.e.**, s.671.
[842] Yıldız, **a.g.e.**, s.687.
[843] Yıldız, **a.g.e.**, s.635.
[844] Ögel, **a.g.e.**, s.220.
[845] Yıldız, **a.g.e.**, s.711.
[846] Yıldız, **a.g.e.**, s.726.
[847] Ergin, **a.g.e.**, s.104.

Kıl Kübö: Kıldan yapılma bir çeşit zırh. Gök diye bahsedilen değerli bir çeşidi de vardır.

Kürmö: Kolsuz askeri kıyafet olarak geçer. Kolları olmadığı için görünmez diye bahsediliyor.[848]

Olpok: İpekten yapılma hafif zırh olarak tanımlanır.[849] Yusupov'un anlatısında mızrak ucu delmeyen, içi çelik doldurulmuş olarak geçiyor.[850] İç kısımları ipek ile kaplanmış dış bölümlerinde ise örme zırhtan oluşan zırhlara bu isim veriliyor.

Soot: Bir çeşit zırhtır.[851] Soot kelimesinin çelik anlamına geldiği düşünülürse çelikte yapılma bir zırh çeşididir. Başka bir ayrıntı verilmemiştir.

Badana: Bir çeşit zırh.[852] Radloff'un bazı kısımlarında geçer. Ayrıntılı bilgi verilmemiştir.

[848] Yıldız, **a.g.e.**, s.726.
[849] Yıldız, **a.g.e.**, s.577.
[850] Yusupov, **a.g.e.**, s.195.
[851] Yıldız, **a.g.e.**, s.598; A. Karıpkulov, **Manas Entsiklopediyası**, Cilt II., Bişkek 1995, s.114.
[852] Yıldız, **a.g.e.**,s.690.

SONUÇ

Türk tarihine geniş bir pencereden baktığımızda Kırgız Türklerinin pek çok olayın dışında kaldığını görmemiz mümkündür. Devlet yapılarının müstakil bir halde olmaması ve kurdukları devletçikler hakkında erişebileceğimiz kaynakların epey sınırlı olması Kırgız tarihi araştırmacıları için en zor basamaktır. Bu meşakkâtli basamak nedeniyle Kırgızların Türk dünyasındaki yeri çok fazla aydınlatılamamıştır. Ne var ki Kırgızların tarihi vesika hüviyetiyle geçmişteki kalıntılarını bugüne ulaştıran Manas Destanı bir bakıma kaynakların dolduramadığı eksikliği gidermektedir. Destanın günümüze ulaşmasını sağlayan Manasçılar bölgede dolaşarak ve çoğu zaman Kırgız Beyleri'inin yanında bulunarak olaylara tanıklık etmişlerdir. Bu yönüyle Manas Destanı, bir Kırgız Bey'inin günlük faaliyetlerini kapsayan gerçek olayların anlatıldığı tarihi bir vesikadır. Ayrıca destanda rastladığımız şahıs adları ve yer adları da tarihi belgelerde görebiliyoruz.

Çalışmamızı nihai hedefine ulaştırmak için Manas Destanı'ndaki askeri unsur ve gelenekleri belirleyerek bunun diğer Türk topluluklarındaki varlığını, onlara ait destanlardaki askeri kavramlarla karşılaştırarak yaptık. Mesela Manas'ın sahip olduğu ordunun Kırgız yöneticisi olan "Manap"ların ordularıyla benzer özelliklere sahip olduğunu tespit ettik. Kırgızlara ait tarihi vesikaların az olmasına rağmen Manas Destanı ve diğer destanların yardımıyla, askeri hareketlerin belirli bir organizasyon içinde olduğunu da görmek mümkündür. Ayrıntılı bir şekilde verilen ordu görevlilerine baktığımızda basit bir bozkır boy beyinden ziyade, askerlik düzenine uygun, Türk gelenekleriyle hareket eden bir komutan tablosu karşımıza çıkıyor.

Her ne kadar en eski Türk destanlarından Oğuz Kağan'ın Manas Destanı'na etki ettiği bugün bilinen bir gerçek olsa da Manas, zamanla Kırgızların kendi askeri faaliyetlerinden

beslenen bir karakter olmuştur. Ayrıca diğer Türk boylarının aksine Kırgızların yakın döneme kadar yerleşik hayatı benimsememesi sayesinde en eski Türk askeri geleneklerini günlük olayların içinde bulabiliyoruz. Bu yüzden destana ait pek çok ayrıntıyı diğer destanlardan ziyade eski Türk kavimlerine benzer yaşam tarzları nedeniyle görebildiğimizi söyleyebiliriz.

Sonuç olarak destanda karşılaştığımız askeri teşkilat yapısı son derece eski bir yapının Kırgızlarda canlanmış halidir. Kırgızların Yenisey'den göçtükten sonraki dönemleri hakkında daha ayrıntılı bir tarihi vesika ortaya konulabilirse bu konudaki araştırmalar daha net bir hal alacaktır. Ancak bugün erişebildiğimiz kaynaklar Kırgızların diğer Türk boyları ile ortak bir askeri teşkilat kültürüne sahip olduğunu söylemeye yeterlidir. Bu tespitin yanı sıra Kırgızların az bilinen devlet yapılarının aslında Manas Destanı sayesinde Yakın Çağ'da dahi eski Türk geleneklerini sürdürdüğünü söyleyebiliyoruz.

ÖZET

Destan, geçmişe dair bilgileri aktaran önemli bir kültür taşıyıcısıdır. Biz de bu fikir doğrultusunda Kırgızların askeri mirasını incelemek için Manas Destanı'nı merkeze alarak çeşitli sahalarda derlenmiş Türk destanlarındaki askeri kültürü ortaya koymaya çalıştık. Çalışmamızın temel hedefi bu destanlar arasındaki benzerlikleri Türk tarihinin çeşitli zamanlarında kurulmuş ve önemli bir yer edinmiş bilhassa Türkistan bölgesinde faaliyet gösteren Türk devletleriyle eşleştirmekti. Bu sırada ortaya çıkan en büyük sorun ise Kırgızların dört mevsim konar-göçer kültürü sebebiyle diğer pek çok Türk boylarından ayrılmasıydı. Günlük hayatlarındaki bu farklılaşma Kırgızların devlet hayatında da önemli tesirler bıraktığı için, kurumsal anlamda eski konar-göçer Türk devletleri onlara daha uyumludur. Biz de çalışmamızı bu yönde sürdürerek Kırgızlar ile Türk devletleri arasındaki kurumsal yapıyı destanlar üzerinden tanımlamaya çalıştık.

SUMMARY

Epic is cultural carrier that transmits important information. In order to examine the military legacy of the Kyrgyz people, taking the Manas epic as the center and other Turkic epics compiled from various fields, we tried to reveal the military culture in Turkish military organization. Our primary objective is to match the significant resemblances among Turkic states, particularly in Turkistan. Along the research the biggest complication is Kyrgyz nomads that differ from other Turkic tribes because of their nomadic culture. As a result of this differentiation in nomadic life, Kyrgyz nomads' institutionalization are more coherent to old nomadic Turkic states. We continued our research in this route and tried to define the institutional structure between Kyrgyz and Turkic states through epics.

KAYNAKÇA

Akayev, A., **Kırgız Devlet Geleneği ve Manas**, İstanbul 2003.

Anonim, **Moğolların Gizli Tarihçesi**, İstanbul 2011.

Arıkan, M., **Kazak Destanları 1-Köroğlu'nun Kazak Anlatmaları**, Ankara 2007.

Arıkan, M., **Kazak Destanları 4-Kırım'ın Kırk Batırı** , Akt. Fikret Türkmen, Ankara 2007.

Arıkoğlu, E., **Hakas Destanları**, Ankara 2007.

Aristov, N.A., **Türk Halklarının Etnik Yapısı**, İstanbul 2014.

Atsız Gökdağ, B., - Üçüncü, K., **Başlangıçtan Günümüze Türk Destanları**, Ankara 2015.

Bacon, E., **Esir Orta Asya**, Çev. T.Say, İstanbul Tarihsiz.

Bahar, H., "Bilge Kağan Kazıları 2001,2003 ve Türk Arkeolojisinin Geleceği", **Türklük Şöleni**, Erzurum 2012.

Banarlı, S.N., **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul 1948.

Barthold, V.V., **Kırgızlar**, Konya 2002.

Barthold, V.V., **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, Ankara 2011.

Bonvalot, G., **Esir Orta Asya'dan**, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul Tarihsiz.

Budak, F, **Kırgızistan Dünü, Bugünü**, Yarını, Ankara 2000.

Buğra, M.E., **Şarkî Türkistan Tarihi**, Ankara 1998.

Butanayev, V - Butanayev, İ., **Yenisey Kırgızları**, İstanbul 2007.

Chavannes, E., **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, İstanbul 2007.

Clauson, S.G., **An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth-Century Turkish**, Oxford 1972.

Çankaya, S., **Kırgız Sözlüğü**, İstanbul 2014.

Çobanoğlu, Ö., **Türk Dünyası Epik Destan Geleneği**, Ankara 2007.

Drompp, M.R., "Breaking The Orhon Tradition: Kirgiz Adherence To The Yenisei Region, A.D. 840 ", **Journal Of The American Orieantal Society**, 119/3. Michigan 1999.

Eberhard, W., **Çin'in Şimal Komşuları**, Ankara 1996.

Enver, M., "Destanlarımızda Tarih ve Tarihi Şahsiyetler" **Yüzüncüyıl Üniversitesi Manas Bilgi Şöleni Bildirileri,**Van 1995.

Ergin, M., **Dede Kokut Kitabı I**, Ankara 2014.

Ergin, M., **Orhun Âbideleri**, Ankara 2013.

Ergun, M., : Açа, M., **Tıva Kahramanlık Destanları 1**, Ankara 2004.

Ergun, M., "Manasçılık Mektepleri", **Manas Destanı ve Etkinlikleri Uluslararası Bilgi Şöleni**, Ankara 1995.

Erkal, M., "Beytülmâl", **İslam Ansiklopedisi**, C.6, İstanbul 1992.

Genç, R., **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Ankara 2002.

Genç, R., **Türk İnanışları İle Milli Geleneklerinde Renkler Ve Sarı Kırmızı Yeşil**, Ankara 1997.

Göksü, E., **Türkiye Selçuklularında Ordu**, Ankara 2010.

Gölgeci, M., "Manas Ozanları", **Bozkırdan Bağımsızlığa Manas**, Ankara 1995.

Gömeç, S., "Eski Türk Dini", **Tanıtım**, Sayı.79, İstanbul 1986.

Gömeç, S., "Terhin Yazıtı'nın Tarihi Açıdan Değerlendirmesi", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.17, Sayı:28, Ankara 1995.

Gömeç, S., **Dişi Kurtun Çocukları Türk Tarihinin Kahramanları**, Ankara 2012.

Gömeç, S., **Kırgız Türkleri Tarihi**, Ankara 2011.

Gömeç, S., **Kök Türk Tarihi**, Ankara 1999.

Gömeç, S., **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Ankara 2015.

Grousset, R., **Stepler İmparatorluğu Attila, Cengiz Han, Timur**, Ankara 2015.

Guluyev, A. E., "Manas Destanındaki Kişi Adları", **Manas Destanı ve Etkinlikleri Uluslar Arası Bilgi Şöleni**, Ankara 1995.

Gumiley, L.N., **Eski Türkler**, İstanbul 2002.

Gülensoy, T., "Moğolların Gizli Tarihi Defter-i Çingiz Name,Cengiz Name ve Anonim Şibani Name'ye Göre Cengiz Han'ın Soy Kütüğü", **Türkoloji Araştırmaları**, Vol.2, Ankara 2007.

Gülensoy, T., **Manas Destanı**, Ankara 2002.

Gündüz, T., **Anadolu Türkmen Aşiretleri Bozulus Türkmenleri 1540-1640**, Ankara 1997.

Hamidullah, M., "Hendek Gazvesi", **İslam Ansiklopedisi**, C.17, İstanbul 1998.

Hayit, B., **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**, Ankara 2004.

İbn Battûta Tancî, **İbn Battûta Seyahatnamesi I-II**, Çev. A.Sait Aykut, İstanbul 2004.

İmanova, D., **IX-XIII. Yüzyıllarda Kırgızların Siyasi, İktisadi ve Sosyal Tarihi**, Doktora Tez, İstanbul 2015.

İnan, A., **Makaleler ve İncelemeler**, C.I, Ankara 1987.

İnan, A., **Manas Destanı**, İstanbul 1972.

İnan, A., **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, Ankara 1986.

İsakov, B., **XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Kırgızlarda Sosyal ve Ekonomik Tarih (Sayak Uruusu Örneği**), Bişkek 2009.

Julius Caeser, **Gallia Savaşı**, Çev. Furkan Akdeniz, İstanbul 2006.

Jumandilova, M., **Kazak Destanları 10**, Akt.Fikret Türkmen, Ankara 2015.

Kafesoğlu, İ., **Harzemşahlar**, Ankara 1992.

Kafesoğlu, İ., **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 2013.

Karabacak, E., "Manas Destanında Ganimet Anlayışı", **Bozkırdan Bağımsızlığa Manas**, Ankara 1995.

Karaca, O. S., **Kazak Destanları 3** ,Ankara 2007.

Karıpkulova, A, **Manas Entsiklopediyası**, Cilt II., Bişkek 1995.

Kaşgarlı Mahmud, **Divan-ı Lügat'it Türk**, Çev. Besim Atalay, Ankara 1985.

Khazanov, M. A., **Nomads And Outside World**, USA 1994.

Kıldırlıoğlu, M., **Kırgızlar ve Kıpçaklar**, Ankara 2013.

Koca ,S., **Selçuklular da Ordu ve Askeri Kültürü**, Ankara 2015.

Koca, S., **Türk Kültürünün Temelleri II**, Ankara 2003.

Konukçu, E., "Hokand Hanlığı", **İslam Ansiklopedisi**, C.18, İstanbul 2001.

Kortel, H. S., **Delhi Türk Sultanlığında Teşkilat**, Ankara 2006.

Köprülü, O.F., "Çavuş", **İslam Ansiklopedisi**, C.8, İstanbul 1993.

Köymen, M.A., **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I**, Ankara 2000.

Ligeti, L., "Kırgız Kavminin İsminin Menşei", Çev.Ragıp Hulusi Bey, **Türkiyat Mecmuası**, C.1, İstanbul 1925.

Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, Çev. Osman Karatay, İstanbul 2006

Musayev, S. - Akmataliyev, A - Anl.Orozbakoğlu, S., **Kırgız Destanları 6, Manas Destanı**, Akt. F. Türkmen, Ş. Uraimova, Ankara 2007.

Naskali- Gürsoy, E., **Manas Destanı**, Ankara 1995.

Orkun, N.H., **Eski Türk Yazıtları**, Ankara 1994.

Orozbakoğlu, S., **Manas Destanı 1.-2.-3.**, Ankara 2017.

Öcal, O., - Ekici, M., **Türk Halk Edebiyatı El Kitabı**, Ankara 2012.

Ögel, B., "İlk Tölös Boyları", **Belleten**, Ankara 1948.

Ögel, B., **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara 1984.

Ögel, B., **Türk Kültür Tarihine Giriş VIII**, Ankara 1987.

Ögel, B., **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul 2001.

Ögel, B., **Türk Mitolojisi**, Ankara 1989.

Ögel, B., **Türklerde Devlet Anlayışı**, Ankara 1982.

Ölmez, M., **Orhon- Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazılatları Metin- Çeviri-Sözlük**, Ankara 2015.

Ötemiş Hacı, **Çengîz-Nâme**, Çev. İlyas Kamalov, Ankara 2009.

Özcan, A., "Kapıcı", **İslam Ansiklopedisi**, C.24, İstanbul 2001.

Özcan, A., "Serdar", **İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 2009.

Özcan, A., "Şikâr Ağaları", **İslam Ansiklopedisi**, C.39, İstanbul 2010.

Öztürk, A., **Çağların İçinden Türk Destanları**, İstanbul 2012.

Özünlü, E., "Osmanlı ve Kırgız Göçebelerinde Yurt" **Bilig**, Güz 2014, Sayı.71, Ankara 2014.

Pulleyblank, E.G., "The Name Of Kırghız", **Central Asiatic Journal**, Vol.34, Weisbaden 1990.

Radloff, W. **Sibirya'dan I**, Çev. Ahmet Temir, İstanbul 1994.

Radloff, W., **Manas**, Çev. Türkan Andaç, Nurer Uğurlu, İstanbul 2012.

Radloff, W., **Türklerin Kökleri:Dilleri Ve Halk Edebiyatı II**, Ankara1999.

Reichl, K., **Türk Boylarının Destanları**, Çev. Metin Ekici, Ankara 2002.

Roux, J. P., **Moğol İmparatorluğu**, İstanbul 2001.

Roux, J. P., **Orta Asya Tarihi ve Uygarlığı**, 2001.

Roux, J. P., **Türklerin Tarihi**, İstanbul 2013.

Sahillioğlu, H., "Avârız", **İslam Ansiklopedisi**, C.4, İstanbul 2001.

Şemseddin Sami, **Kâmus-ı Türk'i**, İstanbul 2010.

Saray, M., **Modern Kırgızistan'ın Doğuşu**, Ankara 2004.

Saray, M., **Turkmens İn The Age Of İmperialism: A Study Of The Turkmen People And Ther İncoporation İnto The Russian Empire**, Doktora Tezi, London 1978.

Schuyler, E., **Türkistan**, İstanbul 2007.

Sinor, D., **Erken İç Orta Asya Tarihi**, İstanbul 2000.

Sümer, F. "Oğuzlar", **İslam Ansiklopedisi**, C.33, İstanbul 2007.

Sümer, F.,**Oğuzlar**, İstanbul 1999.

Şerefüddin AliYezdi, **Emîr Timur (Zafernâme)** ,Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2013.

Şeşen, R., **İbni Fadlan Seyahatnamesi**, İstanbul 2015.

Taneri, A, "Han", **İslam Ansiklopedisi**, C.15, İstanbul 2001.

Taşağıl, A., "İnak", **İslam Ansiklopedisi**, C.22, İstanbul 2000.

Taşağıl, A., **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara 2013.

Tezcan, S., - Boeschoten, H., **Dede Korkut Oğuznameleri**, İstanbul 2001.

Thomsen,V., "Dr. M.A. Stein's Manuscripts İn Turkish Runic Script Form Miran And Tun-Huang", **The Journal Of Royal Asiatic Society Of Great Britain And İreland**, London 1912.

Türkdoğan, O., **Türk Tarihinin Sosyolojisi**, Ankara Tarihsiz.

Togan, Z.V., **Oğuz Kağan Destanı Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili,** İstanbul 1972.

Togan, Z.V., **Türk Türkistan,** İstanbul 1960.

Uyar, M. - Erickson, E., **Osmanlı Askeri Tarihi**, İstanbul 2014.

Uygur, C.V., **Karakalpak Destanları**, Ankara 2007.

Uzunçarşılı, İ. H., **Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal**, Ankara 1988.

Vural, T., "Türk Askeri Müziğinin Savaşlardaki Yeri ve Önemi", **Turansam Dergisi**, C.4, Sayı:13, Ankara 2012.

Yıldız, N., **Manas Destanı (W.Radloff)ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespit ve Tahliller**, Ankara 1995.

Yıldız, N., **Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar**, Ankara 2015.

Yılmaz, G.İ., **İslamiyet Öncesi Türk Destanlarının Tarihi Açıdan Değerlendirilmesi**, Ankara 2006.

Yudahin, K.K., **Kırgız Sözlüğü**, Çev. Abdullah Taymas, Ankara 2011.

Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, Çev. R.R.Arat, İstanbul 2008.

Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, Çev. Yaşar Çağbayır, Ankara 2012.

Yusupov, K., **Manas Destanı**, Akt. Fikret Türkmen, Alimcan İnayet, Ankara 1995.

Yuvalı, A., "Çağatay Hanlığı" , **İslam Ansiklopedisi**, C.8, İstanbul 2001.